

М. ТАРДОВ

5
Т-10

ШАНЦІ

БІБЛІОТЕКА
Станіславського району
Учнівська бібліотека
№

X

1955
~~№ 94~~

8644
ДЕК 1941

УКРАЇНСЬКИЙ

0295

РОБІТНИК

СІМЕОНОВА
890
Г. П. У.

НБ ПНУС

8644

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО „НА ВАРТІ“
ХАРКІВ

1951

Бібліографічний опис цього
видання вміщено в „Літописі
Укр. Друку“, „Картковому ре-
пертуарі“ та інш. повсякчас
Української Книжкової Палати

Укроболшвіт № 752/д. 01/11 1950.
Зам. № 2279. Тираж 5.000

ВНДРС-14

4250

ВНДРС-14

1950

ЗШИТОК ПЕРШИЙ

Отже я й Хижняков опинилися в тилу у команді видужних. Я ще дуже кволий, голова раз-у-раз хитається, то наліво то направо. Це — від контузії.

Хижняков шкутильгає. Уламок гарматня пробив йому литку лівої ноги.

Невиразно згадуються подробиці останнього бою. У спогаді спливають тільки уривки.

Я в'язну з питаннями до Хижнякова.

Але він відмахується:

— Та покинь, не докучай. Було й загуло. А тепер користуйся...

Хижняков з відстрокування користується широко. Щодня він відпрошується піти з двору.

Я сиджу цілими днями на сонці, опершись головою об стовбур дерева.

Відчуваю життя, як може його відчувати тільки людина, що уникла смертельної небезпеки.

Груди ширше дихають.

Хочеться жити, бо ніяк не можу зрозуміти: защо й чому я повинен загинути.

Я заплющую очі, й передо мною — сетня, салдати, кулемети... Усе так виразно, і разом з тим хаотично.

Вночі мучать кошмари. Вночі і я, і Хижняков, і решта, шістдесят чоловіка, що мешкають у нашому корпусі, кричимо уві сні. Кожен по-своєму, але майже всі про війну...

Чергових тепер виставляють у коридорі. Ані один не може витримати цього крику.

Від криків серце крається. Вони промовляють про кривавий жах.

Я й Хижняков спимо поруч.

Хижняков кричить особливо різко, пронизливо. Він завжди мене будить. Його крик якийсь тваринний, однотонний:

— Кіни-о-о-о-о-о-оту!...— кричить він надсадно.

Я, як він запевняє, щоночі вимагаю кулеметів.

Сусідові ліворуч ввижається, що його обходять з фланків. Усі переживають уві сні останні моменти боїв. Сторонній здоровій людині видалося б, що ми всі несамовиті. А втім, вона не дуже помилилася б.

Кошмарні ночі тягнуться без кінця.

Збуджений репетом Хижнякова, я намагаюсь об'єднати в щось суцільне всі крики.

Виходить картина бою.

Ось послухайте ви, що не знали цієї війни, не знали жаху її безглуздя.

— Супротивник ліворуч!

— Вогонь, дужче вогонь!

— Перебіги ланками!

— Дай лопату, дай лопату!!! — швидко белькотить недалеко від мене тамбовець, поранений у живіт скрізною раною.

- За мною, вперед!
- Ох, господи! — стогне хтось біля вікна.
- Обходять! — кричить сусіда.
- Патронів, патронів!
- Чого мовчить артилерія?
- В бога, матір, Христа!
- Приготуватися до атаки! Приготуватися до атаки!

— Передати по розстрільній!

— За мною, вперед!...

— К нн - о - о - о - оту! — покриває все несамо-
вितий зойк Хижнякова.

На голові волосся ворухиться. Стає страшно за свій розум.

Натягаю на голову ковдру, навалюю на голову подушку. Ніщо не допомагає. Крики вдираються під подушку, прорізують мозок сталевим лезом, голова важчає, усе тіло стає мляве.

Я перестаю боротися.

Вичікую, доки знов мене опанує якесь отупіння, що приходило завжди, підчас найважчих збурень на фронті.

Поволі настає байдужість.

Крики вже не впливають.

Я дрімаю, й у дримоті — спокійні картини:

— Я не знаю турботи. Мені дванадцять років. Я ганяю, граюся в розбійники з однолітками. Ми робимо наскок на сусідський садок. Наші трофеї — зелені вишні. Та ми їх не їмо. Вишні — це наші кулі, що їх ми посилаємо голубам, курам, горобцям. Завзято сперечаємося, чия вишня полетить

далі. Зрозуміло, надалі летить моя вишня. Я сміюся з приятеля. Він кидається до мене з кулаками і...

Я відчуваю вдари... Скидаю з себе дрімоту, насили повертаю голову. По моїх ногах б'є кулаком Хижняков.

Він у нестямі.

Лице його посиніло.

Він гатить кулаком і репетує:

— Кіиі - о - о - о - о - оту!

Я намагаюся дотягнутись до нього.

Болить шия. Щоб підвестися, мені потрібна допомога.

Без сторонньої допомоги ще не можу встати.

Я нахиляюся, дістаю чобіт, довго намірююся й нарешті кидаю на Хижнякова.

Він замовкає, зідхає, повертається на другий бік і знов засинає.

Я вже й дрімати не можу. Хочеться встати, покурити. Та шкода когось будити.

Чекаю на зміну чергових, а тимчасом лежу без думок.

Вірніш, думаю про те, що я тепер не думаю.

Нарешті, змінюються чергові.

Я прошу допомогти мені підвестися. Поволі виходжу в коридор, на сходи, сідаю на приступці і закурюю.

Черговий, що оце тільки став на зміну, ніяк не може сну відігнати.

Він ходить по коридорі, також курить, але ходить хитаючись.

Утома, і не так втома, як нездоровий сон беруть своє... Черговий зашпортується на різному місці і ледве встоює на ногах.

Він іде до вмивальника й, трохи освіжившись, повертається до свого стільчика під чадною лямпочкою.

— Якого полку?— питаю.

— Семидесятого Рязького.

— Куди поранений?

— В руку. Вона вже загоїлася. Незабаром знов на фронт посилають.

Він мене про те саме розпитує. Тема для розмови вичерпана, і ми мовчимо.

Світає раптом.

Тримаючись за поручні, раз-у-раз хитаючи головою, я виходжу на подвір'я.

Я не аматор природи, але рік на фронті якось споріднив мене з нею.

Я сідаю на свою улюблену лаву, спираюсь на дерево.

Бліде, матове проміння сходу сонця осяює моє обличчя.

Я сиджу, не ворущуся, заплющивши очі.

Силкуюся знову згадати подробиці останнього бою, але ніяк не можу знайти зв'язок.

Це мене мучить. Напружую пам'ять. На чолі гармошкою сходяться зморшки. Утома бере своє, і непомітно, зогрітий липневим сонцем, я засинаю.

Прокидаюся від шуму.

Видужні ладнаються з казанками по сніданок.

Сніданок ми з'їдаємо мовчки.

Аж дивно, які ми стали мовчазні.

Число слів у нашому вжитку дедалі меншає.

Ми волимо рухом очей, рук замінити слова.

Це особлива ощадність.

До неї спричиняється отупіння.

По сніданку видужні, що потребують лікування, ладнаються йти до околотку.

Ми з Хижняковим сьогодні вільні. Ми сидимо на лаві й мовчки палимо.

Підходять салдати з газетою и просять прочитати.

Газета — „Правительственный Вестник“.

Читаємо телеграми:

„На східньому фронті спокійно“.

„На південно-західньому фронті наші відійшли на заздалегідь підготовані позиції“.

Значить, надав німець, — коментує Хижняков.

— Накивали п'ятами, — відгукується ефрейтор, що йому кулеметом перебило обидві ноги.

Читаємо далі реєстр загиблих без звісток.

Знаходимо знайомі прізвища однополчан.

Дехто зідхає:

— Шкода хлопця!

Газета майже перечитана. Я її відкладаю й дивлюся на салдатів. Навколо мене зібралася чимала купка. У всіх якісь сірі землісті обличчя. Сидять на карачках. Дехто курить, часто спльовуючи.

Хижняков не витримує.

— Ач, яке добро, братця, сонячко!

— Мм... Е-е-еге, — якомсь непевно вимовляє ефрейтор.

— Чого там е-е-е-ге, язика відняло чи що? — сміється Хижняков.

Єфрейтор пильно дивиться на нього. Хижняков не бентежиться. Він сьогодні веселий. Йому хочеться пустувати.

— Ти не егекай, а розкажи щось веселе. Ну, розкажи, за що личко¹⁾ дістав?

Єфрейтор посміхається. Хижняков, видко, і його заразив. Він починає розповідати довгу історію, як його промували на єфрейтора. Його оповідання щиро присмачене матюками.

— Я, братця, другого року служби. Ото відслужив рік. Викликає фельдфебель: „Григор’їв, бути тобі, каже, за єфрейтора. А спочатку ходитимеш у дяльках. Дається тобі під начало одного вольноопределяючого, та одного на правах служачого. Ти їх реперти, а як добре буде, то й личко матимеш, єфрейтор будеш“.

— Значить з їхньої шкіри це личко тобі нашили — резюмує Хижняков. Усі сміються. Єфрейтор ображено змовкає. Хижняков вирішив його дорізати.

— А знаєте, братики, ви таки з єфрейтором не жартуйте. Це вам не абияка свиня. Це теж нібито чин.

Салдати посміхаються. Єфрейтор хоче забратися, але боїться, щоб його не взяли на глум.

— Знав я одного єфрейтора, — каже далі Хижняков. — Був він на зріст вищий від тебе. Та й

¹⁾ Личком називали салдати нащівку, її носили єфрейтори та унтер-офіцери на поговах.

лично носив не інтелігентське, а з шкіри нашого таки брата. Ішов він колись пізньої осени з двома салдатами селом. Ішов до своєї частини. Вирішили заночувати. Підійшли до одної хати, постукали у вікно. „Хто там?“ — питають. Єфрейтор отак став фертом та й відповідав басом: „Два салдати й один єфрейтор“.

Хижняков робить павзу. Він дістає капшук і починає крутити цигарку.

— Ну й що? — питає хтось. — Пустили?

— Та дуже просто, — відповідає Хижняков. — Сказали: салдати хай ідуть до хати, а єфрейтора прив'яжіть у клуні та сіна йому киньте.

Усі сміються.

— Це, значить, єфрейтора за коня пощитали.

— А може й за осла, — додає хтось.

Хижняков не заспокоюється.

— Ось знаю ще одну пригоду, тільки не знаю, скільки в ній правди.

Хай єфрейтор нам скаже. Ти якого полку? — питає він єфрейтора.

— Сорок першого сіленгінського, — відповідає.

— Ну, оце ж саме там ця подія сталася. Прокинувся колись вранці полковий командир. Глянув у вікно, бачить — погода. Рішив, хай розімну кості, погуляю. Вдягнув ото він виступці, марш на ганок і не помітив, як вступив у щось погане. Осатанів. Кричить денщикові: „Клич до мене всіх єфрейторів. Я доберуся до того, що на ганку в свого командира полку скандалить“.

— А він відки знав, що це єфрейтор?

— Бо був розумніший від тебе — відрізав Хижняков. — Він одразу зміркував: унтер - офіцер посоромиться, рядовий побоїться. Хто ж може напакостити? Ясно, ефрейтор. Ми всі регочемо.

Ефрейтор зривається з місця, плює й забирається геть.

Регіт ще більший.

— Припекло! — кричить хтось.

— Дошкулило, — заявляє Хижняков.

Я знову дістаю газету. Пер-глядаю її. Натрапляю на вірш.

У газеті часто друкують бойові марші. Їх потім вивчають у частинах підчас відпочинку.

Салдати цих маршів терпіти не можуть. Але офіцери заставляють співати їх перед перевіркою.

Читаю черговий твір поета А.:

„Присвячено Охотському полкові“.

Я зриваюся з місця.

Це мій полк.

Від несподіваного руху лава перехиляється на бік, і Хижняков падає.

— Ото непосидючий, — лається він. — Яка муха тебе вкусила?

Я тикаю йому під ніс газету.

Він читає: „Охотському...“

— Що це, новий марш? — питає дуже неприхильно.

— Н - н - е зн - н - а - а - ю, — від хвилювання загикуюся я, — за - а - раз про - о - о - читаємо.

Я потішаю себе думкою, що вірш, мабуть, допоможе мені встановити картину останнього бою.

Я читаю:

„Смелее, ребята, скорей к передкам,
Наш полк на врага наступает.
Спешим на поддержку, нужна она там,
Где русский солдат погибает.

Там рвутся снаряды и красным дымком
Ложатся на наши окопы.
За доблестным славным Охотским полком
Все время следят перископы.

Безмолвною цепью навстречу врагу,
Идя чрез холмы и болотца,
Я видел, как в этом ужасном аду
В атаку стремились охотцы...“

— Хижняков! Я згадав! Я знаю! Я пам'ятаю!—
кричу я, і сльози, як горох, ллються з очей моїх.—
Хижняков! Я бачу бій! Хижняков, я знаю, знаю,—
несвідомо белькочу я.

Голова моя ще дужче хитається, праворуч та
ліворуч. З грудей видирається якийсь зойк і плач.

Я дуже хвилююся, загигаюся. Хижняков обій-
має мене за плечі.

— Ну, заспокойся, знаєш—і добре. Годі пла-
кати. Кажу тобі, користуйся. Тепер наш день.
Користуйся. Ходімо зо мною сьогодні до міста.
Підеш?

Я нічого не відповідаю. Я стою, притиснувши
газету до грудей.

Салдати поволі розходяться.

— Оце то нервовий! — кажуть вони.

— Ніяк не заспокоїться.

— Та хіба мало на фронті був? Надивився.

Міг би й не згадувати.

Я залишаюся сам один.

Подобиці бою я згадую.

А от навіщо вони мені? Цього я ще й сам не зрозумію.

Голова хитається. Болить шия. Я сідаю, спираюся знову головою на дерево, розгладжую газету й дочитую вірша.

„Скорее, ребята, мы спустимся вниз
И с криком „ура“ за отчизну
Врагу приготовим мы должный сюрприз,
Мы справим кровавую тризну.

И вот поднялись и снялись с передков,
Шрапнелью канал зарядили,
И лишь только крикнул наводчик „готов“
Мы дружно огонь свой открыли.

И дружно открылся наш беглый огонь,
И дерзкий противник услышал,
На нас перенес ураганный огонь,
И полк победителем вышел.

И там под горою есть место одно,
Его мы позицией звали,
Как пашня под плугом изрыто оно,
Охотцам мы там помогали“.

Я сиджу й без кінця повторюю :

„Как пашня под плугом изрыто оно,
Охотцам мы там помогали“.

Поволі, непомітно для себе самого я відкидаю останній рядок і ловлю себе на тому, що тверджу :

„Как пашня под плугом изрыто оно“...

„Как пашня под плугом изрыто оно“...

Я намагаюся заспокоїтися, і відкладаю газету. Збираю думки й поволі починаю розмотувати клубок їх.

Передо мною ясно розгортається картина останнього бою.

Напередодні нам читали наказа.

Наказа такого самого, як і сотні попередніх.

— Треба далі форсувати наступ.

— Перечитати по всіх чотах, ескадронах та командах.

Удень шанці кропив священник і давав усім цілувати хрест.

Було якось дивно спокійно. Ніщо не віщувало близької атаки. Рідко коли лунали поодинокі постріли. Сонце спускалося нижче та нижче. З-поза обр'ю блиснуло останнє проміння, наче прощаючись з нами.

І під цю хвилину над ворожими окопами з'явилася якась сіра мара. Вона росла вище й вище. Нас охопив забобонний страх. Деякі салдати почали швидко христитися. А мара тягнулася й

тягнулася вгору. Вона вже була вища від телеграфного стовпа, але ще росла.

Раптом вона випросталася, розкинула руки й по полю залунав дикий зойк, що змусив нас здригнутися.

Похапцем кидаємось до рушниць.

— Во ім'я отця й сина і святого духа! згинь, згинь, — кричить якийсь салдат.

Та привид голосить.

— Стріляти сотнею! — істерично командує сотенний командир. Його крик виводить нас з окам'янілості.

Ми палимо безліку, намагаючись, хоч би тут що, збити сіру мару.

Та все марно. Мара далі репетує. На наше стріляння поволі супротивник починає відповідати; до загального хору рушниць та кулеметів незабаром приєднуються гармати.

Казан закипів.

Вогонь наш посилюється щохвилини.

Супротивник починає виявляти невпокій. Проміння прожектора почало просвердлювати все поле. У повітрі тріскалися різнокольорові ракети. Наша артилерія стріляла чимраз дужче, чимраз частіш.

Ми всі вдягнули речові торби, зайняли місця коло бійниць, чекаючи команди.

О десятій годині ночі команда:

— Перев'язати ліві руки рушниками.

— Вилізати з шанців, перебігом під дріт супротивника.

Супротивник наче також почув команду. Помножилося проміння прожекторів, частіш почали тріскатися ракети. Посилилася рушнична тріскотнява та переливи кулеметів.

Зрідка стріляли й австрійські гармати. Видко, супротивник припасав артилерію до нашої атаки.

Ми вилізли з шанців і перебігом побігли до дротяних перешкод. Почувся стогін. Придушено вимагали поранені санітарів, але ніхто не зупинявся. Усі намагалися добігти до мети, окопатися, залягти.

Нарешті, ми під дротом. Наша артилерія переносить вогонь далі. Ми силкуємося різати ножицями дріт. Та зусилля наші марні. У супротивницькому дроті є сталь, і ножиці його не беруть.

Артилерія не встигла поробити переходів. Ми кидаємо бомби. Але й бомби мало допомагають.

Частіш і частіш чути зойк поранених. Ми безпорадні.

По розстрільній дано наказа :

— Повертатися ланками до окопів. Додержувати черговости, без паніки.

Ми починаємо перебігати назад. Поранені благають захопити їх із собою. Вони хапають нас за шинелі, за ноги.

Та нас уже опанував тваринний жах. Ми віддираємо їхні руки від шинелей, відштовхуємо ногами й мчимо, не оглядаючись. Тільки в шанцях починаємо отямлюватися.

Тихо йде переклик.

Наша сотня вже встигла втратити чверть свого складу.

Ми знов займаємо бійниці й відкриваємо знову стрілянину.

Це ще не бій — це вступ.

Наша артилерія раптом мовкне. Ми остовпіли. Нас заспокоюють: артилерія на світанку відкриває ураганний вогонь.

Ми стріляємо чергами.

Нервово напруження починає відбиватися.

Дехто, зібгавшись в купку, спить, притулившись до стінки шанця. Ми, чергові, спати не маємо права. Ми все стріляємо, викликаючи супротивницькі кулемети. Часом кричимо „ура“ Але супротивник нас уже не боїться.

Поволі мовкне його стрілянина. Гаснуть прожектори. І тільки ракети освітлюють поле. Защораз при їхньому світлі ми бачимо, як наші поранені плазом лізуть до шанців, простягаючи до нас руки.

На полі стогін і зойк. Надто толосно кричать два салдати, що зав'язли в нашому дроті.

Я не витримую. Кажу салдатам: „не стріляйте“. Вилажу з шанців і простую до поранених. За мною слідом іде наш дід, Лука Олексієвич Рязанцев.

Рязацневу понад сорок. В нього шестеро дітей і, чуючи стогін поранених, він плаче.

Ракета освітлює нас. Ми без зброї.

Австрійці не стріляють. Вони, видно, догадалися про наш намір. Тільки частішає стрілянина ракетами. Ми підходимо до поранених.

8644

5561

Ураганний вогонь

17

— Ріднесенькі, милі, братики, рятуйте! — благають вони.

Ми розплутуємо дріт, беремо поранених на плечі і, важко ступаючи ораною ріллею, повертаємося до шанців.

Поранених кладуть на намети й забирають.

Ми з Рязанцевим знову стріляємо. Поволі стрілянина рідшає й рідшає. Нарешті, вона зовсім вщухає.

Чотові командири обходять ділянки й добирають людей.

Мій чотовий кілька разів переходить повз мене й нарешті каже :

— Тобі йти в розпорядження командира першої чоти. Підете відвертати увагу супротивника.

Я знаю, що це таке, мовчки набираю до кишень патронів і подаюся до розпорядження першої чоти.

Там я застаю вже 25 салдатів.

— Наше завдання, — каже чотовий, — піти на флянк, супротивника й відтіля турбувати його.

Словами це дуже просто.

А справді це дуже небезпечно. Це значить підійти під супротивницький дріт, там окопатися, відкрити скажену стрілянину, кидати бомби, галасувати, намагатися відвернути супротивникову увагу, прийняти на себе весь його вогонь і тим самим дати змогу нашим частинам без утрат підійти під його дріт. З такої пригоди рідко повертається більше, як чоловіка з п'ять.

Я вже бувалий. Тричі брав участь у цих експедиціях. Але тепер мені мороз іде поза шкіру.

Намагаюся розглянути обличчя салдатів. Та в темряві тільки бачу, як гарячково блищать очі.

Питаю сусіди:

— Ти вже бував у такій пригоді?

— Ні, — відповідає, — ми поповнення. Тільки вчора прибули.

Ще гірше.

На таке діло треба посилати тільки досвідчених салдатів. Чотовий наче пізнав мої думки.

— Хто вже ходив в експедицію? — питає він.

Чомусь цьому маневрові надано назву „експедиція“.

Виявляється, що з двадцяти семи зібраних салдатів тільки шестеро ходили відвертати супротивника.

Чотовий вагається. Він кудись іде, тоді швидко повертається.

— Гей ви, сірі, — каже він до новаків, — стежте за старими. А ви, старі, поясніть їм, що треба.

Ми пояснюємо, скільки це взагалі можливо, намагаючись не залякувати салдатів.

Проте, в декого починається нервове тремтіння. Навіть чути, як ляскають зуби.

Нам роздають бомби. Тихо вилазимо з шанців і, пройшовши дріт, забираємо кудись ліворуч.

Ідемо валкою, часто припадаючи. Раптом нас наздоганяє посланець:

— Верни, повертай назад. Виставити тільки секрет.

Я йду в секрет... Решту ночі я передбуду там. Не доведеться й подрімати.

Спускаємося у долинку, викопуємо маленькі шанці, довго маскуємо їх і, нарешті, сідаємо.

Відкілясь чути виття. Чи це людина в'є, кінчаючи рахунки з життям, чи в'є якийсь звір, що його війна вигнала з лісу й змусила шукати захистку — ми не знаємо.

Але виття страшенно впливає на мене й мого товариша, Кузьміна. Він з Курська. Маленький, товстенький, він разом із тим дуже рухливий. Чомусь увесь час він поглядає вгору.

Я мовчу, мовчить і він. Нарешті, він не витримує :

— Пугач гукає, хтось буде вбитий.

— Покинь, селюче, — відповідаю я, — не крякай.

— Ні, пугач, це не жарт. Пугач дарма не кричатиме.

Виття раптом уривається.

На сході сіріє. Незабаром повинна почати бити наша артилерія. Ми лежимо майже під супротивницьким дротом. Чекаємо наказу відходити. Раптом я помічаю: від супротивника насуває на нас якийсь туман. Дивлюся праворуч: там туману немає. Туман суне тільки проти нас.

— Кузьміне, Кузьміне, — шарпаю товариша, що куняє, — бачиш?

Він протирає очі, широко розплющує їх і зривається:

— Казав же, що пугач біду віщує. Гази...

Він біжить до шанців. Я залишаюся. Дістаю з гумового пакунка марлю, просякнуту гіпосульфитом, натягаю на ніс, рот, вуха. Крізь целюльо-

ідні окуляри в масці стежу за газом. Вичікую, доки перша хмара підійде до мене. Трошечки відсуваю марлю.

Сумніву немає: газу. Я зриваюся з місця, біжу щосили. У шанцях уже попереджені. На всіх марля, біля всіх по дві пляшечки з гіпосульфитом. Насуває перша хвиля. Вона заповнює всі щілини, усі ямки, де сплять салдати. Важко дихати. Але щільно притиснуті маски до облич. Часто відкривають пляшечки, наливають розчинений гіпосульфит на руку й змочують маску. За першою хвилею йде друга, за нею третя. Здається, кінця не буде. Уже немає сили витримувати. У багатьох уже немає гіпосульфиту. Я бачу, як деякі салдати здирають з обличчя маску, широко розкривають рота й знову швидко закривають, знов розкривають, знов закривають. Очі витріщилися. Вони хитаються, безглуздо бігають. Падають. Пальці конвульсійно риють землю. Сировою землею запихають роти. Але й земля просякнута газом. Вони випльовують землю, а разом з нею згустки крові.

Ще мить. Вони здригуються, качаються по шанці, надсадно кричать, деруть на собі одягу.

Так кілька секунд. Нарешті, вони замовкають. Частіш і частіш здирають салдати з себе сухі маски. По окопах лунає зойк, тваринне виття людей, що гинуть.

А газам кінця немає.

На мені маска також геть висохла. Я чую, що ось-ось не витримаю, здеру її з обличчя. Та це ж загибель. Загинути...

— Ні, жити, жити, жити...

Жити...

Я стискаю маску щосили, намагаюся видушити десь з країв хоч краплю рідини, щоб змочити маску біля рота.

Дарма. Маска суха. Газ сушить.

Відкись лунає крик, дикий, приглушений. Він нагадує більше рев :

— Клади - и - и бага - а - а - ття!

Гарячково збираємо солону, що в нас за підстилку. Несамовито ламаємо примітивні блиндажі, видираючи звідти дошки.

Палає багаття. Полум'я підіймає газові хвилі й перекидає через голови. Кілька хвилин легше дихати. Та вогонь догаряє.

Знову газ, знову задуха, знову ми метушимися по шанцях.

Раптом я бачу, як мій сусіда дістає казанок, мочиться в нього, обмочує маску і щось мичить.

Я бачу крізь окуляри по ньому, що йому легше дихати. В очах уже немає жаху смерті. Помічають і інші салдати.

Усі ми похапцем дістаємо кварта, казани, і, дбаючи й краплі не влустити, мочимося. Тоді змочуємо маски.

Дихати справді легше. У сечі сіль. Вона проти стоїть газам. Блимає надія на порятунок. Та газам немає кінця. Ми потопаємо в сірій хмарі. Ощадно витрачаємо сечу. Але й її не вистачає.

Знову зойк, знову корчі. Ми бігаємо вздовж шанців, наштовхуємося один на одного. У всіх в

очах несамовита скорбота. Скорбота смерти. Дедалі частіш здирають салдати маски з облич. Не витримую і я. Груди стиснуло, мов у лещатах. Шумить у голові, я тягну руку до маски і

Раптом розвидняється. Перейшла остання газова хвиля. Ми швидко біжимо до бійниць.

За хвилию йде супротивник. Зустрічаємо його градом куль. Розпікаються гвинтівки. Кипить вода в кожухах кулеметів.

Тепер ми не знаємо окремих ворогів. Тепер у нас ворог — ім'я збиральне. Це він пускав газу, це він задушив десятки салдатів.

Ми люті. І цю лють спрямовують туди, куди це комусь потрібне.

Ми влучно стріляємо...

Тепер ворогова черга відступати. Ми вискакуємо з шансів і мчимо навздогін.

Наша мета — на ворогових плечах увійти за його дротяну перешкоду. Але в нього перевага у зіддаленні. Ми добігаємо до його дроту саме на той момент, коли він встигає закрити всі переходи й сховатися в шанцях.

Знов олив'яний дощ від супротивника. Знову ми безпорадні. А артилерія мовчить. Ми вимагаємо вогню. Дістаємо відповідь од четвертої батареї:

— Є три гарматні. Як їх випускати: залпом чи поодиноці?

Салдати озвіріли. Вони лаються, кленуть усе на світі.

Починає бити супротивницька артилерія. Наша мовчить. Ми хапаємо руками дрот, торкаємо його

та нічого не можемо вдіяти. Тоді ми скидаємо з себе шинелі й покриваємо ними дріт. Далі ліземо по шинелях.

Ніякої команди. Та її й не треба: нами командує газ. Вірніш — помста за його жертви.

Супротивник відкриває ураганний вогонь. Усе повітря повне гарматнів, що світяться, виють, горгочуть.

Хтось не витримує напруження ночі. Раптом зривається, кидає гвинтівку, підтанцюває. Співає:

— Гоп, мої гречаники,
Гоп, мої білі...

Уриває пісню. Хапається за дріт, шарпає його, сміється дурним сміхом. Тоді тужко зідхає. З відкритого рота виривається несамовите голосіння:

— А-а-а-а-а-а-а...

Крик нас підстьобує. Ми також кричимо диким криком. До нашого виття приєднуються зойк, скигління поранених...

Та що нам до них. Нас позбавив розуму жах газу.

Ми ліземо через шинелі, трупи. Супротивник розстрілює нас зблизька. Він закидує сотні гранатами.

Та нас уже не можна зупинити. У всіх божевільні обличчя, вирячені очі. Легко поранені в запалі бою не помічають ран.

Ще одна лінія дротяних перешкод, і ми в супротивницьких шанцях. Ми не думаємо про перелочинок. Б'ємо лопатками дріт, тягнемо шинелі.

Вогонь дужчий та дужчий. Вибухають гранати. Подекуди, підіймаючи хмари землі й диму, вибухають фугаси. Та ми уваги не звертаємо.

Ми прагнемо до однієї мети:

— Продертися! Помститися!

Жах газів переслідує нас. Люті ліземо ми по дроті. Ось і шанець.

Поруч мене падає сусіда і...

Вихор, вогонь, дим застелюють мене, підіймають кудись високо, деруть на мені одержу, перевертають кілька разів у повітрі. Тоді сильно вдаляють об землю. Втрачаю притомність...

* * *

Рукавом стираю піт, що рясно виступив на чолі. Ось вони, подробиці останнього бою.

Ось що я так силкувався згадати.

Я сиджу, втопивши очі десь у простір. Нічого не бачу перед собою. Силкуюся знайти зв'язок між картиною бою й моїм прагненням воскресити її. Але тяжко болить шия. Я дужче спираюся на дерево. Це трохи гамує біль.

„Как пашня под плугом изрыто оно“...

„Как пашня под плугом изрыто оно“ —

знову повторюю я. І раптом я зрозумів. Мене вразила тваринна жадоба помсти. Вона опанувала нас того дня. Її виховували в нас здавна поволі. Нам часто показували трупи вбитих розвідачів,

з повідрізаними носами та вухами. Нам казали: „ось так роблять мад'яри. Ви повинні помститися“.

Ми і є та рілля, що її без кінця риють плугом і посипають насінням: „за веру, царя и отечество“.

Паростки цього засіву отак вразили мене.

Зрозумів це й Хижняков:

„Как пашня под плугом, изрыто оно“... Але й війна ж оре ріллю...

Ех, тільки дожити б...

Але болить шия. Трясеться змучена контузією голова.

А жити хочеться.

Жити хочеться до болю, до божевілля.

ЗШИТОК ДРУГИЙ

До міста салдатів пускають рідко. Виняток роблять тільки для георгієвських кавалерів. У Хижнякова георгієвський хрест. Тим то він користується частими відлуками.

У місті над салдатами завжди тяжить загроза—опинитися на гавптвахті. Начальник загону генерал Іванов славний тим, що не може байдуже дивитися на порожнє ліжко у гавптвахті.

Ходить він по місті у супроводі двох козаків. Лямпасів чогось не носить. Вилоги завжди застібає. Помігити його можна тільки по жовтім канті вздовж боку шинелі. Але кант дуже брудний. Треба мати добрі очі, щоб його помітити.

Щоранку генерал заходить на гавптвахту. Як побачить порожнє ліжко, то вштовхує козака до камери й каже:

— Ох, господи! Ти [посидь, а я тобі скоро зміну пришлю.

Генерел подається до міста по чергову жертву. Городяни знають про його самодурство. Вони попереджають салдатів:

— Тікай, братіку, Іванов іде.

Попереджений салдат летить у перший - ліпший двір, ліє через паркан і кулею вилітає на сусідню вулицю. Перспектива опинитися на гавптвахті нікому не мила.

У залозі ходила сила анекдотів про генералове самодурство.

Розповідають, що колись він зустрів салдата, в якого погони були тверді, підшиті текстурою.

— Не за формою вдягнений!—закричав генерал.

Салдат був не з лякливих.

— Насмілююся доповісти, і ваше високопревосходительство не за формою вдягнені.

— Що - о - о? — остовпів генерал.

— У вашого високопревосходительства ззаду хлястик розстібнутий, а шинеля—в рукави.

Генерал часто ходив з розстібнутим хлястком.

— Ах ти, дурню старий!—почав генерал:— до того дожився, що тобі рядові зауваження роблять. По зас-лу-у-зі!—закричав він.—І себе не помилую!.. Заарештовую себе на тридцять діб за недодержання статуту, тебе на десять! Але що я вже старий, то відсидиш ти й своє, і мое...

Салдат відсидів сорок діб, по скінченню арешту його негайно послали на фронт.

Георгієвських кавалерів генерал арештовує рідше.

У Хижнякова георгієвський хрест висить на грудях. У мене є георгієвська медала.

Сьогодні, нарешті, я йду з Хижняковим до міста. У мене вже майже не болить шия, не хитається

голова. Загоїлася й рана Хижнякова. Цими днями нас відрядять до маршової сотні.

Кошмари війни нас мучать менше. Ми далеко від фронту. Правда, думки часто туди линуть. Але ми їх відганяємо й трохи повеселішали.

Сьогодні я рішив піти з Хижняковим подивитися, куди це він день-у-день ходить. Ми йдемо містом, пружинячи крок, весело сміємося, пускаємо дотепи. Цей день — наш.

Виходимо на головну вулицю.

Вулиця шумить, невпинно тече людський потік, мчать автомобілі. Повно офіцерні. Щохвилини ми підносимо руки до козирка.

Раптом нас зупиняють.

— Тікайте, хлопці, Іванов іде.

Ми з Хижняковим зиркаємо один на одного й простуємо далі. Помічаємо казачу папаху. Перехожі зупиняються й з цікавістю дивляться на нас. Заходжу в потилицю Хижнякова, робимо три кроки й стаємо „во фронт“. Голосно стукають закаблуки. Перевалюємо тіло на носки. Очима їмо начальство.

Генерал задоволений. Він уважно оглядає нас.

— Здорово, братця!

— Здра-а-а ж-а-м ваше скодитетство! — кричимо ми що сили.

Якась нянька з дитиною перелякано кидається в бік. Дитина плаче.

Ми не ворухнемося. Генерал махає рукою. Круто повертаємо й, чітко відбиваючи крок, маршируємо.

Слідом за нами летить генеральський поклик:
— Молодця!

Вичекавши ліву ногу, ми прикладаємо руки до козирків і в лад кричимо:

— Ради стараться, ваше високодітство!

Думаємо, на цьому край. Та генерал не заспокоюється. До нас лине:

— Якого полку?

Ми зупиняємося, робимо поворот навкруги й репетуємо на всю вулицю:

— Сорок третього Охотського, ваше високодітство!

Перехожі сміються. Ми серйозні. Хижняков шепоче:

— От гад!

Генерал махає рукою, ми знову обертаємося, Хижняков робить крок на місці, я стою поруч його й ми простуємо далі. За нами вже вчепилася купка хлопчиків. Вони в захопленні кричать:

— Сам Іванов їх пропустив!

Звертаємо в провулок. Хлопчики відстають.

Переходимо кілька вуличок і спускаємося до річки. Сідаємо на пісок біля перекинутого човна.

— Скупаймося, — пропонує Хижняков.

Ми роздягаємося й ліземо у воду. З Хижнякова добрий плавець, він одразу поришає й виринає геть далеко від мене, на середину річки. Я дивлюся, як він широкими замахами, перемагаючи просторинь, пливе до мене. Він на прочуд гарно збудований. Його тіло пружисте, гнучке, у нього такі м'язи, аж завидки беруть.

Я ловлю себе на тому, що зовсім не знаю Хижнякова. Нас зблизила війна. З нього добрий товариш, але хто він — я не знаю. Про себе Хижняков не любить говорити.

Ми вилазимо на берег, лягаємо на пісок.

— Хижняков, скажи, ти звідки, — питаю я.

Сонце, вода, видко, добре впливають на нього.

— Сам я з Уралу, там народився, там і працював.

— А де?

— На заводі, я робітник.

Він робить павзу, тоді, наче згадуючи, каже:

— Токар. Завод був невеличкий, тільки 300 робітників. Спочатку в учнях бігав, а тоді й до верстату дійшов. Любив я цю роботу. Навіть слухати любив, як верстат дзижчигь. А надто подобалося дивитися, як залізо під різцем змінюється. Си-и-ла-а! — протягнув він. — Та довго дивитися не довелося.

— Чому?

— Довго розказувати, — нехотячи] відповідає Хижняков, знову замикаючись в собі.

— Розкажи, — чіпляюся я.

Він]довго не піддається, нарешті робить поступку.

— Та ну, вже розкажу. Тільки]давай]наперед закуримо.

Я влаштувався зручніш і лагоджуся слухати. Хижняков лежить на спині.

— Мій батько, — починає він, — був ливарем на тому самому заводі. Служив багато років. Та

раз скоїлося лихо. Обварив собі руку й ногу, та не просто попик, а так, що довелося їх відрізати. Був я тоді ще малий, нічого не тямив, а як побачив у батька милицю замість ноги, та рукав порожній, страшно стало. Дивився, як батько шкутильгає і ніяк не міг у тямки взяти, — де це ділися друга рука й нога. Хазяїн заводу злякався й поставив батька за нічного сторожа. Заробітки не ті, постукали в двері злидні. Ненька, як день—так і плаче. Хороша вона в мене, тільки тонкослизівка.

Хижняков зотягнувся цигаркою.

— Я все по дворі бігав та шукав: де ж це батько руку й ногу загубив? Колись спитав. Почорнів батько й каже: „Не шукай, синку, біля вагранки залишилася“. А я не тямлю, хотів спитати, чому ж він їх не забере, та як глянув на похмуре обличчя батькове, то й охота пропала. А тут ще й мати розридалася. Батько гладить її по голові та все промовляє: „Не журися, Дашо, ось — надія росте“. Це, значить, про мене. Тримався я, тримався, та якось побачив батькового приятеля, теж ливаря, та й кажу йому: „Який же з тебе приятель, коли батько руку й ногу біля вагранки загубив, а ти їх йому не принесеш“. Так само почорнів батьків приятель. Погладив мене по голові й каже: „Рости Митю, ти маєш бути батьковою рукою й ногою“. А злидні чимраз більші, батько з того лиха пити почав. Як нап'ється, так ми з матір'ю вартуємо. Усю ніч ходимо. Прийшов час, віддали мене до школи, та вчився недовго. Довелося скоро сім'ї

допогати. Наймився на завод. Хлопчинкою був, понерявся в усіх, але приглядався. Вечорами до вчителья бігав. Добрий чоловік — усе книжки читати давав. Піду вночі вартувати. Яду під ліхтарем і читаю. До півночі почитаю, посукаю об лавунну дошку — мені зміна йде: батько або мати. А о п'ятій гудок. Так і ріс. Стало легше жити. Якось розпитав мене вчитель, через що я школу покинув. Розповів йому. Він подумав, подумав, та й каже: „А чого ви до права хазяїна не потягнете?“ Я спочатку не зрозумів. Він мені пояснив. Запав мені в голову суд. Печав до батька чіплятися: „Судися й судися“. Батько рукою й ногою відмахується: „Покинь, Митю, з хазяїном не досудишся, він усіх нас звідси вижене, де ж тоді подінемося?.. Ось Альоша з Сенею підостають.“ ... Я своє: з хазяїньської провини окалічив, судися. Почув про це хазяїн. Стою я колись за верстатом, дивлюся, як різець з залізом розправляється, чую, хтось на мене дивиться. Оглянувся — хазяїн.

— Зупини верстат, — каже. — Іди за мною.

Прийшли до контори. Сів він край столу, я стою. Дивився на мене, дивився, нарешті каже:

— Це ти багька підбурюєш?

— Не підбурюю, а кажу йому закону шукати.

— Ну, то забирайся звідси, законнику, а батька не рушай, а то служби позбавиться й судом нічого не скурає.

Одержав я гроші, прийшов додому, а вдома — сльози. Батько лежить п'яний, Альошка з Сенькою

не ївши сидять. Глянув я на них і ще дужче схотілося правди дійти.

Хижняков замовк.

— Судилися? — лаконічно питаю я.

— Ні. І досі діло в суді. Батька помер, — похмуро казав Хижняков. — Хазяїн вигнав. Пішов узимку дрова рубати, та мабуть від горілки серце ослабло. Так нагло й помер. Мати бідує, а братів родичі на село забрали: свині пасуть.

Він важко зідхнув.

— Ось така моя історія, — казав далі. — Історія звичайна, нічого в ній нового немає. Усе наслідок того, як різець із залізом розправляється. Си - и - ла в ньому. Але й залізо розпекти можна, — якось несподівано загадково скінчив Хижняков.

Ми лежимо й лежимо. Нарешті Хижняков підводиться й починає одягатися.

— Одягайся, — запрошує він мене. — Ходім, я тебе з добрими людьми познайомлю.

Ми йдемо все провулками. Виходимо на околицю. Тут живуть робітники. Проминувши перші три будиночки, заходимо до фіртки. На нас гавкаючи кидається обшарпаний собачка.

— Шарику, Шарику, — лагідно кличе його Хижняков.

Шарик пізнає знайомого й гавкіт змінюється на радісний вереск. Ганком увіходимо до холодних сіней. Хижняков намацує клямку дверей і, не стукаючи, ми заходимо до кімнати. Я насамперед помічаю високу струнку дівчину. Вона стоїть боком до нас.

— Драстуй, Оксано, привів з собою приятеля,— каже Хижняков.

Дівчина обертається — й мене обливає м'яке сльиво великих сірих очей.

— Драстуй, Митю, драстуйте й ви. Митьо про вас багато розповідав,— каже Оксана.

З того, як Хижняков бере стілець і впевнено сідає, я догадуюсь, що він тут своя людина. Сідаю в куточок між ліжком та комодою. Тут зручно. Озираю кімнату.

— Батько ще на роботі? — питає Хижняков.

— Скоро прийде. Уже час гудку бути,— відповідає Оксана.

Я нишком стежу за нею. Обличчя в неї гарне, надто очі хороші.

Кілька хвилин панує мовчанка.

— Що чути? — питає Хижняков.

— Нічого доброго, Охрімовича з заводу вигнали. Працюють жінка й дочка. На заводі думають прибавки просити.

— Не дадуть,— чомусь категорично заявляє Хижняков.

— То страйкуватимуть,— каже Оксана,— рішили свого домагатися.

Розмова уривається.

Хижняков підводиться, підходить до комоди й дістає гітару.

Він сідає, закладає ногу на ногу й перебирає струни.

— Митю, ану жалібної, салдатської! — просить Оксана.

У Хижнякова приймний тенор. Він перебирає струни й кімната наповнюється співом салдатської:

Ах ты, бедный, ты бедный салдатик,
Ты на службу пошел с ранних лет,
Не легка, брат, военная служба
Много вынесешь горя и бед.

співає Хижняков.

Тебя взводный по морде ударит,
Станет фельдфебель ногою топтать,
Через них ты пойдешь в батальонный,
И тюремную жисть испытать.

В Оксани на очі проступають сльози. Очі ще ясніш світяться. Хижняков помічає сльози. Він раптом уриває пісню, перебирає струни, й у хаті лунає:

Зягь на теще капусту возил,
Молоду жену в пристяжку водил:
Нука, нука, теща моя,
Стой, тпру, но, молодая жена.

Ми з Оксаною сміємося. Хижняков невичерпний. Він змушує гітару свистіти, дзюрчати. Нарешті він дістає гребінь, водить ним по басах. гітара видає приглушені звуки: наче десь далеко грамофон грає. Раптово він уриває, вдаряючи пальцями в бік гітари:

— Ех, якби гармонію... люблю!

Хтось шарпає клямку й легко відчиняє двері. Це вже літній робітник. Він у засмальцьованій гімнастерці. Лице чорне від кіптю.

— Дочко вмивається! — каже в н. — А, оборонці батьківщини! Ані и - ві ни! — покічає він нас, — здорові були! На фронті без змн? — сміється він.

У нього погожа, гарна усмішка. Ми також сміємося.

— Відійшли на задалегідь підготовлені позиції, — каже Хижняков.

— Значить, усе гаразд. Тільки чого ж на морді кров? — знов сміється робітник.

— А це маска, Іване Федоровичу, — каже Хижняков.

— Вірніш поразка, — кінчає робітник і йде на двір вмивається. Незабаром повертає до нас освіжений і в чистому піджаку. Ми знайомимося.

— Сідайте з нами обіди, — запрошує Оксана. Ми відмвляємося, кажемо, що вже обідали. Та нам не вірять і силують сісти до столу.

Обід минає швидко. Іван Федорович дістає цигарки, нас частує. Хижняков сідає з Оксаною під вікном, вони про щось шелочуться. Іван Федорович пропонує мені заграти в шашки.

Грає він повагом, ретельно обмірковуючи кожен хід.

— Ходиш, аніко - воїне? Ходи. А, ти тут окопався? Погона, брате, позиція. Якби я генералом був, я б з флянків бився. А це буде важка артилерія, — каже він, простуючи в дамки.

Я програю.

Іван Федорович збирає шашки, акуратно складає в скриньку. Якусь хвилину сидимо мовчки. Вів уважно оглядає мене й питає:

— Ти хто такий? О обличчя не наш брат, та й руки в тебе делікатні.

— Я, Іване Федоровичу, з учнів.

— Значить, студент?

— Та не зовсім. В університеті не був. Освіта в мене така, начеб гімназію скінчив, а ось документів немає.

— Чому? — дивується він.

— Я єврей, — кажу йому, — а євреїв до гімназії приймали за процентною нормою. Отжो я сам вчився.

— А з чого жив?

— Лекції давав.

— Батько, мати є? — розпитує далі Іван Федорович.

Я розповідаю йому, що в мене живі батько й мати, батько служить на заводі.

Іван Федорович якось заохочує до щирости. Я ділюся з ним своєю журбою.

— Написав я листа цими днями до батьків, — розповідаю йому, — ось так і так. Перебуваю в команді видужних. Був контужений. Швидко нас знову на фронт вирядять. Приїжджайте побачимось. Мене додому не пускають.

— Ну й що? — питає Іван Федорович.

Я дістаю з кишені листа й читаю на другій сторінці:

— „Приїхати я не можу. Минулого місяця ми їздили до Твері прощатися з братом Олександром. Хазяїн був дуже незадоволений. Вчора я показав йому твого листа, де ти просиш нас приїхати, а він каже: „одно з двох — чи катайтеся, з синами прощайтеся, чи мені служіть“.

— От сука, — подає репліку Іван Федорович.

— Усі вони одним миром мазані, — каже Хижняков, що наслухав нашу розмову.

— А діти в цього хазяїна є?

— Є син, — відповідаю я, та він до заводу прикріплений, як інженер.

— Отож то й воно. Тепер усе ясно, — каже Хижняков. — Ти воюй, батько твій не смій про тебе й думати, а хазяїнові користь і сім'я ціла.

Знову відчиняються двері, на порозі з'являється високий немолодий робітник. Лице в нього похмуре.

— Здоров, Охрімовичу, сідай, — каже Іван Федорович.

Я догадуюся, що це той самий робітник, якого цими днями вигнали з заводу.

Охрімович сідає, дістає капшука й люльку, запалює.

— Ну, що на заводі? — питає він Івана Федоровича.

— Так само, як і перше. Усе кликоче, та нема кому почати. Боятися, щоб на фронт не погнали. . .

— Тяжко, тяжко, — зідхає Охрімович. — Хліб знову подорожчав. Про м'ясо й не згадуй. А тут ще роботи немає.

— Не журися, Охрімовичу, — каже Іван Федорович. — Адже жінка з дочкою працюють.

— Що з того? Вдвох виробляють половину мого колишнього заробітку. А сім'я не поменшала.

— А за що звільнили? — цікавлюсь я.

— За що? Не с одобався, бач, головному інженерові, надто зубастий, каже, — відгукується Іван Федорович.

Оксана бере хустку й кудись іде. Мої співрозмовники похнюпилися. Іван Федорович скаржить, що війні кінця не видно. У нього два сини на фронті. Оксана на фабриці працює.

Повертається Оксана. Від швидкої ходи вона розчервонілася. Щось каже Хижнякову. Той згодливо хитає головою.

Оксана клопочеться біля самовара. Хижняков їй допомагає, носить воду.

Розмова наша переходить на фронтіві теми. Я опановую загальну увагу. Розповідаю про бої, про салдатський терпець. Старі мене уважно слухають.

— Важко, — знов каже Охрімович. — Коли вже вона скінчиться? Обцяли за три місяці відвоюватися, та вжерк, а кінця - краю не видно.

— Щодня гірше, — каже Іван Федорович. — Скільки люду поинуло.

Самовар закипів.

— Ходить чаю пити, — кличе нас Оксана.

Вона наливає чаю, прощається. Її час на роботу, на нічну зміну. Хижняков іде з нею.

Ми залишаємося втрьох. Іван Федорович намагається піддати духу Охрімовичеві.

— Не сумуй, — каже він, — ще наша візьме. Кінчиться війна, і ми запануємо.

Охрімович непевно хитає головою.

— Надто довго чекати радиш. Усі строки минуть. Ні, здається, не витримаю, піду блукати. Кажуть, на копальнях робітники потрібні. Піду туди.

Нам перебиває Хижняков, що повернувся.

— Що ж так довго? — питає Іван Федорович.

— А ми заходили до Луки, він нездужає, передавав, щоб зайшли. Іван Федорович посміхається. Усміхається й Охрімович. Я поглядаю на них здивовано. Іван Федорович ляскає мене по плечі й каже:

— Лука гарний хлопець. Він кривий на ногу. Тим то його на ві ну не взяли. Воює тут, у тилу. Він головний заводіяка...

Іван Федорович щось раптом уриває мову.

— А втім, твій о ариш тобі більше розповість.

Ми прощємося з тарими й виходимо. Вулиця починає в присмерку. Ми йдемо швидко, щоб поспіти на перевірку.

— Хижняков, а хто такий Лука? — питаю я.

— Казав же тобі Іван Федорович, добрий хлопець. Оксанин наречений. Ого й все.

— А що значить: заводіяка?

— Та це старий жартував. Якось позчайомишся з ним, сам побачиш, — уриває розмову Хижняков.

Ми йдемо провулками, уникаючи головних вулиць. Ось і казарма. У дворі товпляться салдати. Чути переливи гармонії.

— Митю, Митю, сюди! — кричать салдати, впізнавши Хижнякова. — Ану, ходи, заграй.

Хижняков бере гармонію й грає до танцю.

— Ставайте кругом, кругом, — кричать з усіх боків.

Живо звільняють місце, стають навколо.

— Ну, хто танцювати майстер? — питає Хижняков.

— Бійців, Бійців! — кричать усі, виштовхуючи невисокого смуглявого салдата на середину кола.

Бійців нашого полку. Він був поранений у тім самім бою, де й ми з Хижняковим. Бійців чудовий і невтомний танцюрист. Він колись побився об заклад з капельмайстром нашого полку — унтер-офіцером. Бійців заклався, що танцюватиме, доки оркестра змориться. Оркестра таки не витримала.

Бійців виходить на середину. Він притоптує кілька разів ногою, підганяє такт і кричить:

— Не піддайсь, Митю! Хто кого?

— Тебе не переграєти — відповідає Хижняков, проте прискорює темп.

Бійців легким кроком обходить коло, раптом присідає, робить великий скок і починає невловимо швидко перебирати ногами. Він увесь в русі. Танцює його обличчя, танцюють руки, танцює все тіло. Він прискорює та прискорює темп.

Хижняков насилу встигає за Бійцевим. Він уже починає відставати.

Мить... Бійців робить непомітний рух Хижнякову й той уриває гру. І в цей момент Бійців раптом зупиняється й простягає руку вперед.

Гул задоволення. Салдати качають Бійцева.

Я йду до казарми. Тут щойно засвітили лампи. Сідаю на своє ліжко, намагаюся розібратися в сьогоднішніх вражіннях. Мені дуже сподобалися старі. Та думаю більше про Хижнякова, Оксану, Луку. Мені здається, що в їхніх взаєминах є якась таємниця. Згадую слова Івана Федоровича про заводіяку.

Перевірка перебиває мені думки. Ми ладнаємося на дворі. Співаємо молитов і розходимося вкладатися. Засипаю я звичайно дуже швидко й сплю міцно. Невпинна стрілянина на фронті привчила не чути шуму. Та сьогодні чогось не спиться. Нарешті забуваюся й у півсні бачу, як підводиться Хижняков. Він дивиться на мене.

— До вітру схотів,— думаю собі й засипаю міцним сном.

Будять рано. Чомусь усі чергові кричать однаково :

— Вставай, хто спить!

Нехотячи підводяться салдати. Я натягаю правий чобіт і чую, як щось шарудить під ногою.

Скидаю чобіт, лізу рукою й дістаю якийсь друкований аркушик. Здивовано оглядаюся навкруги. Бачу, що деякі салдати також роззуваються, дістають з халяви такі самі метелики й швидко ховають їх по кишенях. Так само й я роблю. Ладнаємося на сніданок. Їм на цей раз дуже швидко. Нетерплячка бере перечитати метелика. Невже це проклямаці? Хто ж їх поширює?

Допитливо дивлюся на Хижнякова. Він спокійно зустрічає мій погляд і трошки посміхається. Кінчаємо снідати.

— Митю, ходім, щось скажу,— кажу, називаючи Хижнякова вперше ім'ям.

Ми йдемо до нашої улюбленої лави.

— Ну що маєш казати?

— Митю, я знайшов сьогодні в чоботі ось це,— показую йому метелика

— У чобо і?— перепитує він.— Дивне місце. Ану, почи аймо.

Я оглядаю подвір'я. Нікого немає. Сьогодні неділя.

Я читаю:

„Госійська Соціалъ - Демократична Робітничка Партія.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Товариші робітники і салдати. Братовбивча війна все розростається і розростається. Усе, що тільки є здорового та працездатно о, вже покладено на віттар війни в інтересах буржуазії... Голод, злидні, руїна й самовладство панують всюди...“

— Правда, перебиваю я,— глянути на Охрімовича,— аджеж зовсім вбили чоловіка.

— Він ще нічого,— каже Хижняков,— у нього хоч жінка та дочка працюють, а є ж такі, що тепер зовсім без роботи сидять.

Я читаю далі:

... „На забій посилають останніх робітників, годувальників сімей. Та для чого ж усе це море пролетарської крові?..“

— Для чого? — повторюю я стиха.

— Читай, побачимо! — підганяє Хижняков.

„... Кому ж була потрібна війна? Буржуазії. Ця війна — боротьба буржуазії однієї держави за панування над другою, за перевагу на світовім ринку...“.

Я зупиняюся, щоб краще збагнути перечитане.

— Читай, не зупиняйся, — підганяє мене Хижняков. Він скупчений, очі в нього сумні. Я читаю:

„... Під цю важку хвилину перед вами стає питання — що ж нам робити?..“

— Братця, — раптом кричить Бійців з вікна. — Чого байдикуєте? Ходить допомагати.

Читання доводиться перервати. Ми йдемо до казарми, допомагаємо пересувати ліжка, обмітаємо порох, зставляємо гвинтівки. Працюємо завзято. Казарма прибрано. Знову йдемо на двір.

— Зрозумів? — питає мене, довго подумавши, Хижняков.

— Як різець із залізом розправляється, — відповідаю його ж таки словами. — Зрозумів!

— То-то ж бо то, — задоволено відгукується Хижняков.

Ми знов сідаємо на лаву. Подвір'ям переходять салдати. Ми вирішуємо дочитати листівку іншим разом.

— Дивись, — попереджає мене Хижняков, — не загуби, а то буде!

— Не журися. А знаєш, Митю, я сьогодні бачив, що такі самі метелики познаходили у себе в чоботях і Данилів, і Суворін, і Бондаренко, а

Сущевський, як знайшов, так і побіг на двір. Цікаво, хто їх підкладає?

— А ти дарма не цікався. Хто підкладає, той добре діло робить.

— Та - ак, — тягнув я, — непогає.

Голосно лунає команда:

— Ставай! Струнко!

Ми зриваємося й витягаємося.

У ворота заходять начальник команди й лікар.

— Готуватися до огляду, — командує вартовий, відрапортувавши начальникові команди.

Лікар оглядає нас недовго. Хижнякова, мене, Бійцева та ще вісімнадцять він визнає за вже здорових і відряджає до запасного батальйону. За кілька хвилин, під командою унтер-офіцера нас одсилають до полкової канцелярії. Вартовий писар ліниво переглядає реєстр і робить помітку:

— До п'ятої сотні.

У супроводі вистового подаємося до казарми 5-ої сотні Н-ського запасного батальйону.

Наш відпочинок скінчився.

Знову насуває фронт.

ЗШИТОК ТРЕТІЙ

Наша сотня мало не вся з молоднечі. Старих кілька чоловіка. Всі вони вступили сюди з команди видужних.

Щодня вранці нас виганяють на майдан і там вчать. Вчать люто, системою, що давно вже закорінилася в армії. Якщо салдат збивається з ноги, його наставляють на добру путь, вдаряючи корком у чиколоток. Відхилилася гвинтівка, її заводять на місце, вдарюючи нею з розмаху салдата у вухо. Перепочки бувають дуже короткі.

Кадрові унтер-офіцери жорстоко знущаються з салдатів. Вони їх „репертують“ без жалю. Цим вони закріплюють себе в кадровому складі.

Якось підчас обіду я розговорився з одним кадровим унтером. Виявилось — мій земляк.

— Я не знаю жодного випадку, щоб нашого брата, кадрового, на фронт відрядили. Хіба прокрадеться.

Між кадровиками та салдатами панує прихована ворожнеча. Бійку, знущання салдати мовчки терплять, але приглушена ворожнеча вирує.

Тимчасом — б'ють, б'ють без кінця. Але б'ють так, щоб слідів не залишалося.

Салдат терпить. Він боїться скаржитися, боїться наслідків.

Дехто пробували доповісти сотенному командирові, капітанові Касирову про биття. Той вислухав їх, а тоді... дав кожному у вухо.

— Це вам за те, що дуже ви виніжилися. На фронті салдати багнетом дістають і мовчать. А ви... мазунчики! Геть, підлото!!!—затупотів на них ногами.

Відтоді про цей випадок переказують від поповнення до поповнення.

Заїдає солдатів і хабарництво. Ройовий бере з рядового, чотовий з райового, а цей відкупається тим, що знов таки тягне з рядового. Фельдфебель бере з чотових та ройових, а вони вже останнє тягнуть з першеджерела. Усе це робиться відверто, зухвало.

Щоранку можна чути в казармі:

— Сидоренко, а де мій сніданок?

— Логінов, не бачу сніданку! Погано дбаєш!

— Іванов, снідати будемо?

Це ройові командири обирають своїх жертв. Не дати— не можна, на заняттях замучить. Викликані жертви летять на зламану голову до батальйонної крамниці, по дорозі кленучи своїх катів. Начальство збирає принесене й подається снідати до чотового.

Після сніданку знов крик:

— А де наші цигарки?

Жертви знов летять до крамниці, купують цигарок.

Фельдфебеля ковбасою та цигарками не купиш. Він любить... персні. Золоті... У нього їх уже ціла колекція.

Нас, фронтовиків, не чіпають. Побоюються. Таємниці шагістики та вправ із рушницею ми опанували ще мирного часу й нас цим не візьмеш. Ми не те, що самі хабарів не даємо, але й салдатів умовляємо також не давати. Унтери про це знають. Отож між нами прихована ворожнеча. Але бити нас не наважується навіть сотенний.

Він старий капітан. Страшенно не любить євреїв та українців. Іншої назви, як „жид“, або „мазниця“ він не знає. Кадрові в нього дібрані також йому до смаку. Слів „жид“ і „мазниця“ капітан вживає незалежно від національності. Досить, щоб йому не сподобалось салдатове обличчя, зараз же чути: „жиде“, „мазнице“.

Капітан Касиров приходить на заняття звичайно о десятій ранку. Тоді починається на майдані справжня ганянина. Салдатів примушують колоти багнетом набиті опудала, ходити навчальним кроком, робити перебіги, завертати флянками. Якщо капітан у поганому гуморі, а це з ним буває майже завжди, він вишиковує сотню на два шерegi й тоді командує:

— Ліворуч, у розстрільну, бігом!

У сотні 400 чоловіка. На цю команду лівофлянковому треба перебігти щодуху 1200 кроків. Не встигає він лягти, відідхнути, знов чути лунку команду:

— Відставити!

Знов доводиться летіти 1200 кроків. Згодом салдати геть знемагають. Сиплються мордачі. У повітрі густо висне „мат“, „жид“, „мазниця“. Ланкові, чотові, фельдфебель, як кажуть салдати, не шкодують животів. Звичайно, салдатських.

Отак день - у - день.

Пекучість бойових вражінь загладилася. Починає здаватися, що й на фронті краще, як у запасному батальйоні.

Сотня вже взялася до стріляння. Її форсованим темпом готують, щоб послати на фронт. А салдати ще не вміють як слід орудувати рушницею.

Раз-у-раз на стрілянні можна бачити цілі ланки, виставлені під рушницю. У торби їм насипають піску. Салдати стоять, не ворохнувшись. Це все ті, що не влучили. Та фронт вимагає поспішати, потребує поповнення. Тим то на строк маршова сотня таки буде відряджена.

— Там довчать! — посміюються кадрові.

Ми з жалем дивимося на салдатів. Ми знаємо, яку цінність являє собою ненавчений салдат, і в той же час яка небезпека для нього фронт.

На стріляння нас будять о третій ранку. Сьогодні чомусь збудили навіть о пів на третю. Тулячись від холоду, швидко одягаємося. Під командою фельдфебеля йдемо на стрільницю. Туди вісім верстов. Доходимо саме о п'ятій. Вже розвиднілося. Зіставляємо гвинтівки й чекаємо. О сьомій з'являється вартовий офіцер і починається стрільянина. Наша сотня стріляє гірше від інших. Капітан Касиров осатанів:

— Йолопи, мать вашу... Барани,—гаркає він, роздаючи мордачі на всі боки.

Та це мало допомагає. Капітанові соромно перед іншими сотенними. Та й боїться. Може з'явиться сумнів у його здатності салдатів навчати. Цей настрій передається всім кадровим. Вони пропонують виставити фронтовиків у кожну чергу стріляння. Я, Хижняков і Бійців чуємо це. Ми ззираємося й одночасно посміхаємося.

— У мою ціль,— каже Хижняков.

— Добре!— відповідаємо ми.

Капітан згодний. Нам дають по 5 патронів і виставляють знову в чергу.

Ми стріляємо, але в одну точку. Махальник показує 15 влучань в одну ціль.

— Влучив 15, ваше високоблагородіє,— дуже голосно гукає Хижняков.

Капітан лютий. Він біжить до нас, вимахує кулаками, кричить:

— Тихіш, скотино!

Але зачепити не наважується. Адже Хижняков може видати його таємницю, а за це по голівці не поглядять.

Стріляння кінчається о 3 годині. Нас ладнають і зі співами ми йдемо до міста.

Сонце пече нещадно. Курява забиває ніс, горло. Усі голодні, всі зморені, а проте в лад співають.

Фельдфебель Іван Іванович Клаповухий кілька разів перепускає повз себе сотню. Перед його вибагливим оком салдати підтягаються, не волочать ніг, чітко відбивають крок.

Воин знають, що фельдфебель може заставити їх піти гусячим кроком. Знають і бояться, бо дуже зморені.

— Відставити спі - ви! — раптом лунає голосна команда. — Ног - у - у! Ать! Два! Ать! Два! — командує фельдфебель. — Твердіше крок. Ать! Два! Струнко! Рівняйсь ліворуч!

Нас переганяє екіпаж, у ньому напівлежачи сидить наш сотенний.

— Шарабан раптом зупиняється.

— Зупинити сотню! — командує капітан. — Фельдфебеля до мене!

Іван Іванович, притримуючи шашку, що б'є його по ногах, підіймає цілу хмару куряви й біжить до екіпажу.

— Як стріляли??? — кричить капітан. — Осоромили!!! Жиди, мазниці, сволото!!! Я вам покажу!!! Ти куди дивишся??? Слухати мою команду!!! Струнко!!! Кроком руш!

Сотня голосно відбиває кроки.

— Ать, два, три! — командує капітан, стоячи в екіпажі. — Бігом руш!..

Ми притискаємо лікті до боків і біжимо. Сотенний іде попереду. Спливаємо потом. Гвинтівки вислизують із пігних рук, вдаряють по голові. Тануть останні сили. Насилу відриваємо ноги від землі. Курява висне густою хмарою. Ми вже не бачимо перших шерегів. Проминаємо верстовий стовп.

— Фельдфебеля! — галасує капітан, від'їжджаючи в бік.

Фельдфебель відділюється від сотні, біжить до капітана й, кумедно підстрибуючи на місці, вислухує накази. До нас чути:

— Гнати сотню до другої верстви. А звідтіля кроком, а через місто бігом, та ладом, мать вашу!!! І щоб співали пісень!!! Зрозумів?

— Так тошно! — долинає до нас гулкий голос фельдфебеля.

Сотня біжить, але вже чути стогін між салдатами. Дехто не витримує й падає. Я перебігаю повз упалого салдата. З носа йому течуть дві тонесенькі цівки крові. Груді рвучко дихають.

Частіш і частіш чути глухий стукіт гвинтівки, що падає разом з салдатом.

Я валюся на землю. За мною падають Хіжняков і Бійців. Сотня біжить далі. Ми лежимо якийсь час, тоді підводимося й поволі йдемо до міста. За нами низкою простягнулися салдати. Вони кашляють, пчихають.

Підходимо до казарм. Черговий нас зупиняє, записує прізвища. У нього вже чималий список.

— Усіх вас сьогодні під рушницю, — сповіщає він. — Ваш Клаповухий страшенно лютує.

Ми йдемо до казарми, скидаємо згортки, торби й приєднуємося до сотні, що вже чистить гвинтівки.

Унтер Дубина зустрічає нас сміхом.

— Попалися, герої! Свічечкою вас сьогодні запалимо!

Ми не відповідаємо. Він злоститься й увесь час крутиться коло нас.

— Дай гвинтівку,— каже він до мене, побачивши, що я вже складаю приладдя чистити.

Я подаю йому гвинтівку, він довго дивиться у дуло, прищуливши око й чомусь похмуривши чоло. Пробеує замок. Усе гаразд, але Дубина незадоволений.

— Протри краще,— каже він мені. Я знов протираю гвинтівку, Дубина вже чіпляється до молодого салдата Мороза.

— Ану, покажи,— говорить він, наслідуючи фельдфебелеві манірою розмови.— Не годиться! І скільки разів я тобі, мужикові репаному, казав, що гвинтівка повинна бути чиста як сльоза, а ти нуль уніманіє. На царській службі гвинтівка дається тебе замість жінки. Жінку свою, тую, що в селі, цілював? — раптом переводить розмову Дубина на іншу тему.

— Та... цілював,— мнеться Мороз.

— То й гвинтівку поцілуй! — сміється Дубина й щосили тикає прикладом у вуста Мороза.

Морозові обличчя червоніє, очі повні сліз, він відкидає голову.

— Ось бачиш,— знущається Дубина.— Брудна, гребуєш. А ти її чисть, щоб блищала й з середини, і зверху, як...

Він додає непристойне слово й самодоволено регоче, озираючи салдатів. Салдати похмуро дивляться на цю сцену. Дубина сатаніє:

— Що, на похороні?— кричить він.— Дивись мені!

Він не кінчає, обертається на корках і йде на подвір'я.

— Ач, шкура,— озивається Хижняков.— Його б на фронт, там би навчили.

Гвинтівки почищено. Сотню садять за „словесність“. Наш ланковий Дубина викликає мене, Хижнякова, Бійцева та Мороза.

— Ану, сачки, казав вам, що свічечкою палатимете. Збирайся під рушницю! Бери повний наклад, знатимете, як відставати!

Він посилає Хижнякова й Мороза до каптенармуса взяти вісім буханок хліба.

Загальна вага усього накладу 72 фунти.

Дубина дуже задоволений, надто він радіє, що нас немає на „словесності“. Відколи Хижняков попросив його пояснити, чому це в орла на гербі дві голови, він нас особливо не злюбив. Відповісти він тоді не зміг. Знітився. А салдати посміхалися. Дубина вважав, що його смертельно образили. Він, мавши цілковиту рацію, зміркував, що фронтовики псують йому авторитет. Відтоді він нас переслідує. Немає такого наряду, щоб ми від нього не дістали. Сьогодні день його помсти. Ми знаємо, що вже Дубина подбає, щоб вага накладу відповідала статутіві. Для цього йому потрібні буханки. Він довго виряджає нас.

Нарешті все готове. Дубина збирає всіх відсталих, веде на двір. Усіх нас 14. Він виладновує нас уздовж стіни й командує:

— Струн-к-о-о! На пле-е-че!

Ми беремо рушницю на плече.

— Стояти й не ворухитися дві години,— каже Дубина і йде до казарми.

Ми знаємо, що він стежитиме за нами з вікна й тому стоїмо не ворухнувшись. Поворухнутися — значить дістати хвилину перерви й знову відстоювати 2 години.

Праворуч мене стоїть невідлучний Хижняков. Ліворуч — молодий салдат Грінгавз. Він походженням єврей, дуже картавить. Щоб уникнути фронту, вихристився. Якийсь генерал був йому хрищеним батьком. Грінгавз сподівався, що завдяки хрищеному батькові йому пощастить опатися в тилу. Та доля зрадила. Його хрищений раптом дуба дав.

Тепер у Грінгавза дуже кумедний вигляд. Важкий наклад змушує його дуже схилятися.

Ми помічаємо, що черговий біля воріт витягається струнко. Міцніш сгискаємо гвинтівки. Крізь ворота входить капітан Касиров. Він прямує до нас. У вікні ми бачимо веселі морди кадрових. Капітан підходить до лівофлянкового й зупиняється. Довго дивиться на нього.

— Вчишся стріляти, сволото? — запитує він.

— Так точно, ваше високоблагородіє, — відповідав вимуштрований салдат.

Капітан іде по фронті. Він доходить до Грінгавза.

— Жид? — лунає його вигук по всьому дворі.

— Нік к нет, православний, ваше високоблагородіє! — відповідає той.

Капітан остовпіло витріщує очі. Він наймовірніше дивиться на Грінгавза.

— Хрест носиш?

— Так точно, ваше високоблагородіє! — відповідає Грінгавз.

Капітан ще раз дивиться на нього й знизує плечима. У мене тремтять куточки вуст. Я зроду русявий і ніяких расових відзнак не маю. Капітан помічає, що в мене уста тремтять. Він спалахує. Лице й шия його червоніють. Він підходить до мене:

— Мазниця? — кричить він.

— Нікак нет, ваше високоблагородіє! Єврей, — відповідаю я голосно.

Капітан розгублюється. Він уважно оглядає мене й Грінгавза. Тоді паскудно лається.

— Ну й день, усе перемішалось. Жиди стали мазницями, мазниці — жидами, нічого не розберу. Га, всі ви сволота!.. кричить він, ідучи до казарми.

Сцена з капітаном змусила нас на якийсь час забути про наше становище. Тепер семидесятидвофунгова вага дається чути. Німіє рука, болять плечі, болять крижі, ноги терпнуть, але ми знаємо, чим нам загрожує найменший рух. Мороз не витримує. Він тихо плаче, сльози ллються по лицях, лоскочуть. Але піднести руку їх витерти він не наважується. Хижнякову надокучає стояти.

— Хай буде, що буде, — шепоче він мені, — спробую послабити ногу.

Він трошечки підгинає ліву ногу. Раптом з казарми вилітає Дубина. Його обличчя сьє.

— Хижняков, до ноги - и! — командує він здалеку.

— Спіймав таки, падлюко, — буркотить Хижняков, спускаючи гвинтівку.

— Перепочинь, — каже Дубина, — а тоді почнеш спочатку.

Хижняков спочиває 5 хвилин, тоді знову команда й він бере на плече.

— Бачиш, Митю, — шепочу я, — тепер кінця не буде.

— Нічого, спробую. Все одно скоро перевірка. А після неї під рушницю не ставлять. Залишитесь за мною боржок. Я ж покищо подратую Дубину.

Хижняков стоїть струнко 15 хвилин, а тоді знов піднімає ліву ногу. Знов підлітає Дубина: Він уже лютує. Він зрозумів тактику Хижнякова.

— Герой! — галасує він, — я тобі покажу, стій, як годиться!

— У мене рана в нозі, — відповідає Хижняков. — Не можу довго стояти, починаються корчі.

— Ось як почнуться в тебе корчі в голові, тоді подивимося, — відповідає Дубина.

Хижняков за 5 хвилин знову повторює свій спосіб. Дубина сатаніє, він підлітає до Хижнякова з кулаками, але той так рішуче на нього дивиться, що в Дубини спускаються руки й він, покриваючи весь двір густим матом, забирається в казарму.

Слабне мороз. Щосили напружується Грінгавз. Залишилося вистояти ще хвилин 40. Та тіло не витримує, підкошуються ноги й Мороз спускається непритомний. Умліває й Грінгавз. Він падає якось на бік і дулом гвинтівки вдаряє мене по

голові. Удар такий сильний, що в мене темніє в очах, корчі схоплюють шию й я валюся навзнаки.

Приводить нас до чуття Дубина. Він уживає для цього випробувану в батальйоні методу, виливаючи кожному на голову по відру води. Ми підіймаємося з землі, хитаємося, по всьому тілі спливають струмки води. Ми тремтимо, як у пропасниці. Дубина оглядає нас з голови до ніг. Огляд його, видко, не задовольняє. Він хитає головою й з ласки своєї оголошує :

— Ну хай так, відпочиньте 10 хвилин.

Ми сідаємо на землю, спираємося на мур. У голові шумить, усе тіло ломить. Мороза в'ялить. Він плаче, розмазуючи брудним кулаком сльози по виді. Я лаю Грінгавза, що він навіть падати як слід не вміє. У відповідь Грінгавз тяжко зідхає. Десять хвилин минають на диво швидко.

— Вставай!—командує Дубина.—Струнко-о-о!
На плече!

Ми насилу підіймаємо гвинтівки.

— Стояти дві години,— каже Дубина.

Присмерк поволі застелює нас. Ми всі користуємося з цього й послаблюємо то ліву, то праву ногу. Та знову не витримує Мороз і мішком валиться на землю. Ми викликаємо Дубину. Він кілька разів підіймає Морозову голову й, наче не витримуючи ваги, пускає її з рук. Морозова голова безвладно вдаряється об землю. Ми чуємо глухий стукіт. Хижняков і я кричимо:

— Покинь мучити, недолюдку!

Дубина покидає Мороза й підскакує до нас.
— Струнко-о, герої! Я вам дам розмови під рушницею!

Навколо нас збираються салдати та унтери. Салдати похмуро дивляться на Мороза. Унтери жартують між собою.

— Кишка тонка,— долинає до нас.

Дубина кличе котрогось салдата.

— Бери Мороза, тягни до казарми.

До Мороза підходять два салдати. Один бере його за голову, другий за ноги й хогять нести. Дубина це помічає.

— Я кому казав нести Мороза?— питає він. Тібе? А ти відки взявся?

— Я... допомогти хотів,— каже другий салдат.

— За допомогу без дозволу дай йому два наряди — сміється якийсь унтер.

— Це ми можемо! — радісно гукає Дубина. — Діставай два наряди на вбиральню. А ти бери його за плечі й тягни. Начебт, пораненого, ось він тобі й буде за прахтику. Може на фронті санітаром будеш,— сміється Дубина.

Салдат хапає неприємного Мороза й тягне до казарми. Морозові ноги волочаться по-камінню.

На двір виходить сурмач. Він грає зорю. Аж нарешті перевірка! Та Дубина не поспішає. Він затримує, доки виладнаються всі сотні й тільки тоді командує:

— До ноги-и-и! На перевірку!

Ми йдемо до сотні й ладнаємося на лівому флянку. Після перевірки Дубина з ласки своєї

дозволяє нам піти до кухні повечеряти. У кухні ми з'їдаємо вже прокислий борщ, випиваємо чаю й повертаємося до казарми. Тут уже всі лягли.

Ми з Хижняковим швидко роздягаємося й з насолодою простягаємося на солом'яному маті. Тіло так жадає спочинку. Салдати ще не сплять. Півгодини ще можна погомоніти, так дозволяє статут. Я наслухаю салдатську розмову.

— Хліб у нас уже достиг, та нема кому жати. На все село залишилися сліпі та криві. Це мені, значить, батько таке пише. Питає, що робити. Я й відписав — на мене не сподівайтесь, видко мені судилося загинути, самі якось дбайте...

— Ех, жисть наша жистянка, — зідхає другий, — і мені пишуть — погано вдома. Хліба до врожаю не вистачило. Коровину продали. За дурничку віддали. Наш глитай купив. Він тепер худобу до армії приставляє. Багатіє дуже. Разом з зятем орудують. Тому навіть відстрокування з такої причини дали.

Салдати мовкнуть. Довго лежать замислившись. Я починаю дрімати. Утома сковує повіки, мені здається, що я десь лечу... Судрожно здригаюся, й розплющую очі. В казармі вже прикручено всі лампи, мляво блимає тільки вартова. Майже всі сплять.

Мої сусіди ще шепотять:

— Ото нещодавно якийсь папірець читав, — чути мені. — Про війну там пишуть. Здо-о-ро-во пишуть. Та не все збагнув.

— А що там було? — питає другий.

— Та пишуть, за що воюємо.

— Ну?

— Отож і ну, що незрозуміле слово якесь. Усе помінають — баржуй. А що воно й до чого — не знаю.

— Спитати б когось!

— Страшно. Папірця мені якийсь студент підсунув. А студенти — це, кажуть, вороги внутрішні.

— А чого ж ти читав?

— Так, цікаво було.

— Значить, баржуй, кажеш? Що ж воно за слово таке?

— І сам не розкумекаю. Думає, думає — не додумався.

Я догадуюся, що мова мовиться про такий самий метелик, як я знайшов тоді у себе в чоботі.

— Давай сусіди питаємо, — пропонує один нишком. — Штовхни його тихесенько. Може, прокинеться.

Я вдаю немов сплю, мене штовхають у бік. Поволі розплющую очі. Просто перед себе бачу сусідове обличчя. Очі його допитливо дивляться на мене.

— Тихше! — шепоче він. — Ось ми тут з приятелем до тебе запит маємо. Чули ми позавчора в місті слово одне, та ніяк не в тямки.

— А яке слово? — тихо питаю я.

— Чи баржуй, чи то маржуй. Не згадаю.

Внутрішньо посміхаюсь я на ці примітивні хитрощі.

Маржуй, кажеш? — перепитую. — Такого слова не чував.

— Та, ні, мабуть що баржуй, — посміхається салдат.

Я й собі посміхаюся.

— Це інша справа. Баржуй — є таке слово, хоч ти трохи не так вимовляєш. Буржуй...

— А, так, так! — перебиває мене другий, — це воно, воно!

Я їм пояснюю, як можу, значіння слова буржуй.

— Зрозумів! — радісно підхоплює перший салдат. — Купив коровину за гріш, скористався з чужої біди, а сам карбованці заробив. Зрозумів, — шепоче він.

Вони відвертаються й довго лежать мовчки. Тоді знов чути шепотіння.

— Ну, то скажи, що ж там, у тому папірці?

— А просто, тепер зрозуміло. Написано, що за отих самих багатіїв воюєте. Так воно й є, а я й не тямив. Ось твою корову продали куркулеві. Пишуть, за дурницю віддали. А він на тобі карбованці нажив, йому й користь від війни. Нам збожіння, а йому — зиск, зрозумів?

Той не відповідає.

Я покидаю слухати салдатське шепотіння. Пориною в свої думки. До міста останніми часами нас пускають дуже рідко. В Івана Федоровича я був ще тільки один раз. Охрімович пішов у шахту. Життя чимраз дорожчає. Іван Федорович уже не вдягає піджака до обіду.

— Коли там ще нового куплю,— каже він.—
Хай лежить, про свято буде.

І обідати нас уже не запрошували так настирливо. Самим не вистачає. Я це відчув, тим то категорично відмовився обідати. Лука без роботи. Харчується й живе в Івана Федоровича. Виявилося, справді, хороший хлопець. Привітний, добрячий, якимсь вабить до себе. З Хижняковим усе нишком розмовляють. Як я підходжу, починають говорити про останні бойові зведення. М не це трохи ображає. Через те я й покинув туди ходити, дарма що Хижняков кілька разів передавав мені від Оксани записки. Хижняков, здається, догадується про причину мого відмовлення, він посміюється і щораз, як я відмовляюся, частує мене „дурнем“. З ним так само живемо як одна душа. Я дуже люблю Хижнякова. Він платить мені також любов'ю.

Черговий обходить ліжка.

Я заплющую очі й непомітно для себе самого засинаю.

— Ось послушайте, — сказав я, заходячи до хати, — що пишуть.

— Ану, читай, — сказав Лука.

Я сів під вікном і почав читати.

„Коли десять років тому (1905 р.) позначилася різка тенденція зростання цін майже на всі чисто товари, обиватель розгубився й здивовано питав, чому те й те стало дорожче. — бо наочних причин подорожчання в наявності не було, і йому запобігливо відповідали :

— З приводу революції - с. — І вислухавши таке пояснення, обиватель не те щоб заспокоювався, але якось мирився з неминучістю здирання з нього шкіри. Минула революція, запанувала благоденствіє та мирне житіє, а ціни не зменшилися, ба навіть знову підскочили вгору :

— З приводу заспокоєння.

Тепер ціни лізуть угору з нечуваною швидкістю :

— З приводу війни - с.

Одне слово, ціни святкують іменини і на Антона, і на Онопрія, і тільки сердешному обивателеві ні з якого „приводу“ немає полегкості“.

— Не те написано, — посміхнувся Лука, — до кореня хлопець не дійшов.

— А ти як би хотів? — запитав я.

— А от хай би він спочатку причину „приводу“ краще розібрав. Довідався б тоді, чому ціни скачуть.

Мене вразила ця ясність його думок. Лука вмів завжди, як він сам казав, знайти у всьому корінь. Так було й тепер. Його думка геть міняла зміст написаного.

Я посміхнувся.

— Щоправда, як би він схотів по-твоєму розібрати „привід“, то на місці його міркувань у газеті сьогодні була б біла пляма, а сам він опинився б у темному місці.

— Тоді не треба й анекдотів писати, — їдко відрізав Лука.

На цей час до кімнати зайшов Іван Федорович.

— Що це сьогодні аж надто рано? — спитав Лука.

— Годі, страйкуємо, — відповів Іван Федорович. — Прибавки вимагаємо.

Лука підскочив.

— Застрайкували? правда? і страйковий комітет є?

— Є.

— Кого ж обрали?

— Сіп'ягіна, Артюхова та ще кількох.

Лука вхопив кашкета й швидко, припадаючи на праву ногу, пішов до дверей.

— Ну, прощавай, хлопці. Я йду. Діло гаряче.

Іван Федорович кілька хвилин сидів у задумі.

— От таке!.. — нарешті зідхнув він. — Що воно буде? Мабуть, притиснуть нас. Декого виженуть, а на їхнє місце баб та дітей наберуть.

— Що ж, — сказав Хижняков, — треба йти на те, що дехто й постраждає. Зате побачать, що робітник — це сила. Та й жити буде трохи легше.

Ми посиділи ще кілька хвилин, тоді підвелися й вийшли.

— Ти йди, — сказав Хижняков, — а я на Оксану почекаю.

Що було наступними днями, я знаю тільки з скупих оповідань Хижнякова та з багатої на лайку лекції „словесности“ капітана Касирова. Нас від того ж таки дня не пускали більше до міста. Хижняков тепер самовільно відлучається. Вночі, коли на воротах стоять чергові нашої сотні, ми скручуємо опудало, кладемо на місце Хижнякова, він у самій тільки білизні виходить на двір, там одягається й на всю ніч іде до міста. Він іде до Івана Федоровича й доглядає поранену Оксану.

Ось що він розповів мені.

Робітники організували похід до міської думи. Поліція зустріла їх пострілами. Заарештовано Луку. Вбито Охрімовича, що напередодні страйку приїхав з шахти. Вбито ще трьох робітників. Іван Федорович дістав сильний удар прикладом. Оксану поранено в голову. Вона весь час непритомна.

Ось такі скупі відомості від Хижнякова.

Капітан Касиров щедріший... на мордачі. Нас зібрали всіх на „словесность“. Капітан прийшов на підпитку. Почав з того, що викликав Мороза.

— Ану, скажи, хто вороги зовнішні?

Мороз випалив:

— Вороги зовнішні суть ті, що хочуть звоювати землю руську, як от, приміром, німці, турки та австріяки.

— Хоч не за статутом, але правильно, — буркнув капітан. — Ну, а вороги внутрішні, хто вони? — спитав він, тикнувши пальцем на молодого салдата Федорченка.

— Вороги внутрішні, ваше високоблагородіє, — почав той, зірвавшись з місця — суть студенти, жиди-євреї та інші чужовірці, що не шанують батюшку царя, його імператорське величество.

— Також добре. А тепер додай ще й страйкарів. Ти знаєш, що таке страйкар?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє.

— Дурень! Страйкар, це той, хто працювати не хоче.

Федорченко остовпіло видивився на капітана.

— Не зрозумів? — закричав капітан. — Не зрозумів, сволото?

— Нікак нет! — гаркнув Федорченко.

Капітан махнув рукою, і на щоці Федорченкові відбилася капітанова долоня.

— Не зрозумів, сволото, не схотів зрозуміти! Ну, ти поясни! — крикнув він, тикаючи пальцем на Бійцева.

— Якщо робітник не вийшов на завод і вимагає прибавки, значить він страйкар, — повагом промовив Бійців.

— Як, як сказав? — аж підскаочив капітан. — До міста ходиш? Багато знаєш, мерзотнику! Ану, на дві години з цілковитим накладом!

Дубина миттю виринув з-поза плечей капітанових. Бійців непомітно посміхнувся й пішов слідом за Дубиною.

— Ну, ти, — тикнув знов пальцем капітан, походжаючи між салдатами, — скажи, що таке страйкар?

— Накажете стати під рушницю, ваше високоблагородіє? — замість відповіді спитав салдат. — Ми не можемо знать.

— Сволото! — знов почервонів капітан і щосили штикнув кулаком салдата в обличчя.

Той похитнувся й сів, витираючи рукавом кров з носа.

— Падлюки! — кричав капітан. — Запам'ятайте, страйкарі — це ті, хто йде проти царя, проти батьківщини, хто з німцями одної пісні співає. Зрозуміли?

— Так точно! — хором відповіли салдати.

— Хто ж це йде проти батьківщини? Кому батьківщина не мила? — запитував сам себе капітан. — Ясно, проти батьківщини йде неправославний чоловік. Ось він хто, наш ворог внутрішній. Він підбурює православних. Зрозуміли?

— Так точно, ваше високоблагородіє, — слухняно відповіли салдати.

Капітан був задоволений із своїх висновків.

— Так ото значить, братця, — казав він далі, гладячи вуса, — позавчора й вийшли на вулицю такі робітники, що їх збентежили неправославні люди. Поліція їх не пустила до міської думи. Вони почали натискати. Поліція, пам'ятаючи присягу, святу присягу боронити віру, царя й батьківщину до останньої краплі крові, дала випал на бунтівників. Віддані сини своєї землі, — казав

з патосом капітан, — виконали обов'язок присяги. Цар-батюшка і вдячні, істинноруські православні люди запишуть ім'я цих героїв-поліціантів на сторінки історії...

Капітан розчулився до сліз. В його голосі почувалися нотки зворушення. Салдати сиділи витягнувшись і на їхніх обличчях видко було надзвичайне напруження думки.

— Ось той мерзотник, що зазнав заслуженої кари і стоїть тепер під рушницею, сам не розуміє, що в н сказав. Навіщо робітникові прибавка? Вони страйкують і геть забувають, що через їхній страйк фронт залишається без гарматнів. Вони про війну не хочуть думати. Адже кожен гарматень — це може бути наша перемога...

Капітан довго говорив. Салдати сиділи не ворухнувшись. Щохвилини капітан міг розлютитися й заїхати в зуби. Нарешті, муки скінчилися. Капітан скінчив свою промову, від зворушення та хмелю попустив сльози, обтер хусточкою очі й спитав:

— Зрозуміли?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

Капітан уважно подивився на салдатів, безнадійно махнув рукою й оголосив, що сотню за два тижні посилають на фронт.

— Дивіться ж, служіть цареві-батюшці вірою й правдою! — закінчив він.

— Раді стараться ваш-скордодь! — прокричали похмурі салдатські голоси.

Капітан вийшов.

Тієї ж ночі Хижняков зробив першу самовільну відлучку. Не ночував у казармі й Бійців. А вранці знов салдати знаходили в чоботах листки. Хто їх приносив — невідомо.

Ми, фронтовики, живемо як на вулькані. Ми чуємо, як росте проти нас лють кадрових. Вони потайки висліджують нас. Досить зібратися трьом фронтовикам до купи, щоб наче з-під землі виріс кадровий унтер.

— Чого це розбазікалися? Марш по казармах!

Ми розуміємо цю зненависть. Це страх. У батальйоні вже був випадок, коли фронтовики, напередодні вирядження маршової сотні спіймали вночі двох унтерів, накрили наметами й збили так, що унтери по два місяці валялися в шпиталі. Тепер кадрові бояться, щоб не повторилася ця розправа. Вночі вони поодиначі й не ходять. Яко мога нас висліджують. Не зважаючи на це, Хижняков таки самовільно відлучається. Розстріл робітників дуже вплинув на нього. Вн ще більш замкнувся, зовсім покинув жартувати. Після лекції „словесности“ Хижняков щось довго пояснював моїм двом сусідам. Мені він сказав тільки свою улюблену фразу: „Різець із залізом розправляється“.

Мої сусіди покинули вночі шепотіти. Настрій у салдатів у зв'язку з близьким посиленням на фронт це гірш пригноблений. Усі ходять зажурені.

Веселі тільки кадровики. У списку маршової сотні знов немає жодного кадрового. За чотових

і ланкових ідуть фронтовики. Навіть мене, дарма що я єврей, поставили на чолі ланки. Тепер заняття вже провадимо ми, під доглядом унтерів. Але щойно на майдані з'явиться сотенний або півсотенний, вони починають ганяти нас разом із салдатами, застосовуючи улюблені методи капітана Касирова.

Часто підчас відпочинку після занять, коли грає гармонь, я згадую Бійцева. Його вже немає з нами. З ним сталася пригода, я б сказав кумедна, як би вона не кінчилася передчасним відрядженням на фронт.

Останніми часами Бійців усе ходив похмурий. Я пробував його розпитувати. Але він тільки одне казав :

— Влип я, як розшукають, пошлють поза чергою.

Не зважаючи на всі мої спроби вияснити, що це значить „влип“, — докладної й ясної відповіді не почув. На тому тижні виявилось, як саме влип Бійців. Найдурніша пригода! Дотелний салдат обдурив генерала. Бійцева покарали. Він протягом двох днів відстояв під рушницею десять годин і негайно був відряджений на фронт. Сам він перед від'їздом сміявся разом з нами з своєї штуки. Але в його сміху було багато гіркого.

Витівка його була така. З вечора він втік з казарми до своїх знайомих. Через усю ніч лив дощ. Знайомі Бійцева жили на околиці. На світанку він зібрався йти до казарми. Дощ не припинився. Чоботи Бійцева вже давно каші просили. Його

вмовили вдягнути калоші. Він, сподіваючись, що ніхто його не побачить так рано, згодився. На його лихо, начальник залоги тієї ночі допізна грав у карти в „офіцерському собранії“. Десь на розі Бійців носом до носа зустрівся з ним. Той відразу помітив у нього на ногах калоші. Задоволено оглянувши Бійцева, показав пальцем на калоші, хитнув головою й мовив :

— Скинути!

Тоді двома пальцями зробив рух, який ясно промовляв, що калоші треба до рук узяти. Бійців нахилився й узав калоші. Тоді знов такий самий виразний рух — пропозиція йти за генералом. Генерал повернувся й подався до гавптвалти. Позаду йшов Бійців, несучи в руках калоші. Далі Бійців описував свою пригоду так :

„Ого йду я за генералом, а сам думаю : куди б його втекти? Та все боюся, а може де його козаки відстали. Раптом бачу, назустріч нам якийсь рудий салдатик. Ото він став у фрунт, витягнувся дивиться на генерала. А той йому : „Здорово, Фадеев“. Зміркував я, що хлопець з денщиків. Мабуть, у котрогось офіцера в лакузах ходить, що генерал його так добре знає. Гаркнув отой рудий „здравія жалаю“, повернувся за всіма правилами і йде на мене. А я позаду генерала дистанції додержую, отак кроків на вісім. Покликав я рудого й кажу йому :

— Ось його високопревосходительство доручили мені калоші нести за ними. Ніжки в них притомилися, а мені аж - аж - аж часу немає.

Поспішаю сотенному цигарок купити. Також у денщиках ходжу. Будь приятель, допоможи. Понеси, а як дасть на чай — пополам.

„Рудий з радістю вхопив калоші, а я повернувся й тікати. Думав, що не дізнаються. Та ні, дійшли.

„А дійшли дуже просто.

„Генерал на гавптвахті помітив підміну. Того ж дня рудому денщиківі наказали обійти всі сотні й пізнати Бійцева. Двічі він був у нас. На щастя Бійцева, його в цей час не було в сотні. Салдат уже зневірився, що колись знайде дурисвіта. Тоді генерал дав розпорядження вишикувати салдатів посотенно, за реєстровим складом, і разом з рудим приїхав на майдан. Тут денщик і впізнав Бійцева. Генерал кілька разів ударив його й дав наказа негайно послати до частини. Капітан Касиров уже від себе додав йому десять годин під рушницею. Тепер Бійців розшукує наш полк.

Ми посилено готуємося до відрядження на фронт. Припасовуємо нове обмундирування, міцніш пришиваємо лями до торб. Молоді салдати, дивлячись на нас, роблять те саме.

Навколо мене весь час крутиться прикомандирований до нашої сотні доброволець Васільев. Йому сімнадцять років. Він намагається говорити басом, увесь час палить цигарки, плює. Силкується бути подібним до „старих салдатів“. Та все це в нього виходить по-дитячому. Я його зупиняю :

— Покинь, Васільев, пустувати. Не в цигарці суть. Адже тебе нудить од неї. Понюхаеш пороху,

і буде з тебе старий салдат. А до речі скажи, що тебе на фронт жене?

— У мене вже два брати пішли добровільцями. Я й рішив, що й я від них не гірший,— пишаючись відповідає він.

— А брати тобі писали з фронту? — питаю я.

— Ні, ще. Вони ще в бою не були. Їхній полк на відпочинку. Вони тепер у 43 Охотському полку.

— Де? — перепитую я.

— У 43 Охотському полку.

— Це мій полк, — кажу я. — Як приїдемо до штабу армії, проситимуся до своєї частини.

Васільєв ще кілька хвилин крутиться коло мене, а тоді каже:

— Знаєте що, ходімте сьогодні до нас.

— Що мені у вас робити? — відповідаю я, — не піду.

Він знов просить мене, і дивиться так благально, що піддаюся й обіцяю піти з ним. Сьогодні нас пускають до міста. Ми з Васільєвим ідемо до нього. Він увесь час балакає, козиряє щойно побачить ахвицерську шинелю. Козиринув навіть якомусь гімназистові. Я посміхнувся. Він вилаявся:

— Перейти не можна за тими гімназистами. Сіра худоба!

Я поглядаю скоса на нього й думаю: не на адр су лаешся. Сіра худоба — це ти. А ось що тебе перетворило на цю сіру худобу, не можу зрозуміти.

Підходимо до гарного двоповерхового будинку.

— Ось і прийшли, — каже Васільєв, — тут ми мешкаємо.

Він натискає кнопку дзвоника. Нам відчиняє двері чистенька покоївка в біленькому хвартусі. Васільєв радсно посміхається до неї, стукає підборами й віддає честь. Покоївка прискає сміхом, повертається і швидко підіймається сходами. Ми йдемо слідом за нею. Заходимо до їдальні. Велика ясна кімната. Попід стінами стільці. Посередині великий стіл, накритий важким срим убрисом. Після казарми мені неприємно дивитися на цю багату обстанову. Я починаю жалкувати, що прийшов сюди. Васільєв тягне мене за руку до другої кімнати.

— Мамуню, — кричить він з порогу, — це мій ройовий командир. Він салдат 43 Охотського полку, де служать Кока з Втею. Завтра їде до своєї частини...

Нам назустріч з крісла-гойдалки підводиться ще не стара жінка з дуже сумними очима.

— Сідайте, салдатику! — запрошує вона мене. — Ви що, з фронту приїхали?

— Еге! — сміється Васільєв. — Так би й пустили з фронту приїхати. Він був контужений. Розмієш, мамуню, у повітря висаджений, на фугасі.

Васільєв з насолодою підкреслює слово фугас.

— Висаджений? — здивовано перепитує мати.

— Ну да, висаджений. Фугас — це міна в землі, — пояснює він. — Ройовий наскочив на неї та так вдало потрапив, що його тільки в повітря підняло й на землю кинуло. Уламки перелетіли повз нього.

— Так і не зачепили?

— Ні, — відповідаю я. — На мені подерло всю одержу, перевернуло кілька разів у повітрі, а тоді я впав на землю...

— Який жах! — вихоплюється в неї. Вона пригортає до себе Васильєва.

— А скажіть, у бою страшно?

Я здивовано знизую плечима. Не знаю, що їй відповідати.

— Та, зрозуміло, — нарешті видушую з себе, — в бою не солодко. Але на фронті завжди бій. Навіть як наступу немає, то перестрілка.

— А я думала, що бій — це зійшлися, постріляли, ну, вдарили, як ви кажете, в багнети, а тоді, як ворог не втік, то розійшлися.

— Так воювати можна було б роками! — промовив хтось за дверима ситим м'яким б ритонном. — Ні, моя мила, війна — це безперервна бійка. Не дурно ж французи кажуть: „а ля гер, ком а ля гер“.

До кімнати ввійшов високий немолодий чоловік. Він у бекеші, яку звичайно носить підрядники або купці. На ногах м'які чоботи.

— Тату! — крикнув Васильєв і побіг до нього. Той підхопив його попід руки й покрутив кілька разів по кімнаті.

— Тату, дозволь тобі представити... — почав Васильєв.

— Знаю, знаю, ти привів своє чергове божество. Салдатика, що був поранений, контужений і т. ін. . . .

— Знаєш, та не все, — сміється Васільєв, — він служить у тім самім полку, де й Вітя з Кокою.

— А, тим приємніш познайомитися, — промовив Васільєв - батько. — Костянтин Андрійович, — додав він, видко себе називаючи.

Я уклонився.

— Ну, мати, обідаймо. Гості зголодніли, — промовив він.

За обідом розмова ввесь час крутилася навколо подій на фронті. Васільєв - батько дивувався з героїзму наших салдатиків, як він казав, і все жалував, що ми так швидко очистили Галичину.

— Дарма, ще туди повернемося, — потішав він сам себе. — Наша ще візьме. Російський саллат непереможний. Що, хіба ні? — спитав він мене.

Мені хотілося встати й піти, але щось змушувало лишатися. Я нічого не відповів. Він і не чекав на відповідь. Милуючися своєю промовою, він малював картину майбутн ої великої Росії від Карпатів до Японії від Архангельська до Константинополя.

— Пробити б тільки оті чортові Дарданели — казав він, — а там з'єднаємося з союзниками, підкоримо турків, а тоді натиснем звідсіля. Покотилися б німці на французів! А ти їх багнетами, багнетами!! — розпалився Васільєв - батько, вимахуючи виделкою.

— Як ви добре стратегію вивчили, — іронічно мовив я.

— А як же, як же! — швидко перебив він мене, не помічаючи іронії.

— А як же, увесь час цікавлюся. Читаю з газет, а в кабінеті на мапі навіть прапорці виставляю.

— А навіщо це вам? — спитав я.

— Треба. Приставляю до армії, вимагають, щоб ми знали розташування армії. Ото й вивчаю.

Він не закінчив. Покоївка принесла каву. Я зрозумів, що Васільєв - батько один з великих підрядників. Але мені неясно було, чому його діти на фронті опинилися та ще й добровільцями. Ми йдемо до кабінету палити. Я поволі переводжу розмову на цікаву для мене тему. Васільєв - батько спочатку відпоідає, немов би не хотячи.

— Що ж, Микола пішов у розпалі пристрасти, — каже він. — Загальна хвиля патріотизму захопила і його. Жили ми тоді в маленькому містечку. Звістка про війну прийшла якось несподівано. Вночі зібралася до нас молодь, багато говорили про війну, багато сміялися. Опівночі вирішили піти до пристава, висловити свої патріотичні чуття. Ну, як годиться. Демонстрація, портрет государя-імператора, „боже царя храни“... Пристав патріотичну промову сказав, Микола й розм'як. Тут таки й записавсь добровільцем...

Він замовк.

— Ну, а другий? У вас же, здається, два сини на фронті?

— Другий, Віктор, якийсь чудний, — відповів Васільєв - батько. — Як Микола пішов до армії, ми сюди переїхали. Я почав до армії приставляти. Справи наші покращали. Раптом Віктор зник. Відшукав я його у запасному батальйоні. — „Іду

на фронт" — заявив він мені. Хоч скільки з ним бився, силкувався довідатися причину, нічого не дійшов... Побачите їх там, привітайте.

Я собі уявив обох братів — Миколу та Віктора. Чомусь Віктор мені симпатичний. Мені здається, що це повинен бути високий, худорлявий юнак з такими самими сумними очима, як у магері. Я прошу показати мені фотографії братів. З фотографії на мене дивляться два молоді парубки. Один з задоволеною усмішкою, з зухвало підкрученими вусиками. Як кажуть салдати: на страх ворогам і на перемогу над жінками. Другий сумний, голений. Я інстинктивно відгадую в ньому Віктора.

— Ось вони, брати-розбійники,— жартома каже про них Васільєв-батько.

— А тепер і третій іде.

— У якій вони сотні? — питаю я.

— Здається, десятій.

Десята сотня — це наша сотня. З неї ми з Хижняковим виходили на фронт. Тепер обидва твердо вирішили домогтися повороту до своєї частини.

Я пропоную передати листа. Васільєв-батько сідає до столу й пише. Ми з Петром сидимо і стиха балакаємо. Мати відпочиває. Нарешті, лист написаний. Я хочу йти, але Васільєв-батько мене не пускає.

— Почекайте, чайку попийте, — каже він.

Я посилаюся на те, що мені треба ще попроситися із знайомими, а тоді дати телеграму рідним, щоб виїхали на вокзал. Мій ешелъон переїздитиме через наше містечко. Та мене не пускають і поси-

лають покоївку на телеграф. Говоримо про все. І, нарешті, переходимо на останні події в місті. Васільєв-батько обурений з учинків поліції.

— Це нелюдство, на нарід стріляти! Треба забути 1905 р к. Не ті часи!! — обурюється він.

Я трохи ошелешений.

Згадую слова капітана Касирова: „Цар-батьошка і вдячні істинноруські православні люди запишуть ім'я цих героїв-поліціантів на сторінки історії“.

Якось не в'яжеться. Васільєв-батько справляє вражіння істинноруського, а тимчасом поліцію лає. Я не перебиваю йому, щоб до кінця вислухати.

Він уже знову захопився своїм красномовством, — Я ворог цієї внутрішньої війни. Доки в нас буде ця внутрішня війна, ми не переможемо на фронті.

Я починаю розуміти Васільєва-батька. Уважно наслухаю. Він, наче ошалів, говорить без упину.

— Я, зрозуміло, категорично проти й отих страйків. Навіщо робітник виступає проти своїх хазяїнів? Тепер потрібна єдність, а її немає. Робітники порушують внутрішній мир, але й поліція не по инна так чинити. Вести внутрішню війну — не можна. Треба розуміти, що робиш. Адже як поліція почне раз-у-раз стріляти на робітників, то що в нас буде? Робітник розлютиться, він вбачатиме ворогів своїх не лише в тих, хто, як то кажуть нігілісти, володіє засобами виробництва, але й у нас, що виступають за державний лад. Не можна, не можна такого робити! Треба знати міру.

— „Ось чого ти боїшся!“ — подумав я.

Васільев - батько вів своє:

— Не можна озлоблювати робітників. Не можна. Бо хто скаже, до чого може призвести таке роздраювання? Треба переконати робітників, що конче треба боронити батьківщину. „Щоб верстати крутилися 24 години на добу,“ як сказав князь Львов. У цього порятунок батьківщини, у цьому її перемога.

Я вже цілком зрозумів Васільєва - батька. Він розгубився. Боїться вибуху робітничих розрухів. Він готовий бути ліберальним, але далі слів не піде. Мене смішить ця розгубленість. Я спостерігаю його. Він ходить по кімнаті, дуже жестикулює :

— Адже там, на фронті, — каже він. — усі ці події цілком інакше малюються. Адже це салдатів розкладає, деморалізує їх... Ні, перед лицем небезпеки треба об'єднатися, треба, щоб робота не спинялася ані на годину. Робітники не повинні вимагати від хазяїнів...

— Але ж робітникові важко. Така ж дорожняча!..

— Треба терпіти! Хай робітник терпить! Фронт передусім. А його деморалізувати не можна. Що скажуть союзники? Яке вражіння ми справимо в Європі? Не можна, не можна! Ми повинні битися по Суворовському. Це слід пам'ятати.

Мені вже таки досить надокучили ці розмови зляканого буржуя. Я йому перебиваю :

— А війні й кінця не видно. Навіть не думають про мир.

— Не можна тепер думати про мир. Ми повинні виконати свої зобов'язання перед союзниками, — якось бундючно каже Васільєв-батько.

— Салдат інакше думає, — кажу я, — він усе миру сподівається...

— Для миру потрібна перемога. Це повинен знати салдат, — незадоволено каже Васільєв-батько.

— Що ж перемога? Салдат усе робить. Але він не винен, що нас погнали з Галичини.

Обличчя Васільєва-батька темнішає. Я стежу за ним і бачу цю зміну.

— Атож, — каже він, — немає в нас, друже, полководців. Кутузова б нам або Суворова... Показали б ми німцям. Та дарма. Знайдеться ще в нас Суворов... Ми німців переможемо.

Я йо о розумію. Для нього війна — джерело прибутків. Він за війну. Його трохи бентежить, що і його діти на фронті, але він сподівається притягнути їх назад. Він з цим і не ховається. У нього навіть посади приготовлені для Миколи й Віктора. А Петруся він сподівається влаштувати при штабі дивізії. Він уже має відповідного листа.

— Хай трохи посьорбає салдатського кулешу, — посміхаючись каже він, — а там знов до рідних палестин. Полк на відпочинку, може до нових боїв обое тут будуть. А Петрусь...

Цей цинізм остаточно обурює мене. Я зриваюся, кажу — „прощавайте“, і йду. Мене знов силкують-ся втримати. Але я рішуче йду. Іду поволі. Меві чути Петрів голос:

— Що це ти, тату, розбалакався!..

Я посміхаюся й виходжу на вулицю. Прямую до Івана Федоровича. Тут застаю Хижнякова. Оксані краще, вона вже сидить на ліжку. Я передаю їм розмову з Васільєвим викидаючи тільки останній момент. Вони уважно вислухують. Хижняков зауважує:

— Перелякалися. Бояться...

Я кажу, що й я так зрозумів усі рації Васільєва.

— Не слід було тобі туди ходити,— каже Хижняков.

— А чому? Я радий. Принаймні подивився, чим дихають ці люди.

— Не знали, що вони за війну?— іронічно питає Оксана.— Чудний ви, чудний. Ви дуже багато спостерігаєте, та мало робите. Ось був у вас хлопчина, Бійців, той мало спостерігав, зате діло робив.

— Яке?

Оксана посміхається й дивиться на Хижнякова Той каже:

— Ну, розкажу. Бійців приносив оті листівки до казарми.

— А я думав, що це ти,— розчаровано тягну я.

— Я так і гадав,— сміється Хижняков.— Ні, це не я, я помітний. Це робив Бійців. Проходив до Луки, а той йому постачав. Добре робили.

— Добре,— кажу і я.

Погомоніли ще трохи про Бійцева. Я прощаюся.

— Ну, прощайте, живі будемо, побачимось.

— Прощайте, пишть,— каже Оксана.

Я вийшов. Осінній дощ частою сіткою сповив місто. На всю гімнастівку насіла росяна курява. Переступаючи через калюжі, я подаюся до центру. Назустріч наближаються корпуси казарми. Частину шляху вже перейшов. Що обіцяє завтра?

ЗШИТОК П'ЯТИЙ

Наш ешелъон посувається майже безупинно. Тільки на вузлових станціях ми міняємо паротяги. Тут і харчуємося. Нас розташували по-військовому: 40 чоловіка на теплушку.

Ми швидко втрамбувалися: розташувалися на свіжих соснових, навіть не обструганих дошках. Лежимо на два поверхи. Вгорі душно, а внизу темно.

Супроводять ешелъон кадрові. Вони доїдуть до штабу армії. Там нас здадуть і повернуться назад до батальйону. У кожній теплушці 4 унтери. Двоє сидять увесь час біля дверей. Вони озброєні гвинтівками, у торбинках бойові патрони. Ми ідемо без зброї. Гвинтівки нам дадуть на фронті. Салдаги глузують:

— Поставлять нас позад озброєних, їх виб'ють, а нам тоді їхню зброю.

Гвинтівок в армії не вистачає. Відступаючи з Карпатів, залишили австрійцям, як трофеї багато парків зброї. Уся охрана на залізницях озброєна австрійськими й німецькими гвинтівками. Кажуть, що є японські, тільки не російські.

Унтери невсипущо пильнують нас. Бояться, щоб хтось не втік. Але зберегти всіх не вдається.

Кілька чоловіка вже повідставали. З нашої теплушки втекли обидва мої сусіди по казармі. Ті, що шепотіли вночі. Щойно сутеніє, вже унтери зачиняють двері.

У нашому містечку ешелъон міняє паротяг. Я встигаю обіймити матір і батька. Мати дуже постарілася. Батько тримається і весь час мене підбадьорює. Та досить мені відвернутися, як у нього в очах проглядає туга. Мати також криє свої чуття. Я байдужий. Мене опанувала апатія. Доки поїзд відходить, ми й словом не згадуємо про війну. Аж Сурмач сурмить збір. Я цілую батька, матір і лізу до вагона. Мати сує мені пакуночок.

— Це тобі. Може придасться.

Поїзд шарпає. Вагони стукаються буферами, знов поштовх, знов стукіт і дзвягіт заліза. Салдати висувають голови крізь віконця, двері і, що сили намагаючись перекричати гуркіт, репетують :

— Гаврило-о-о-о, крути-и-и-и! Гаврило-о-о-о, не шарпай!

Машиніст злоститься, поїзд ще кілька разів різко шарпає, від чого валяться на землю казанки, а тоді плавно посувається вперед. Я довго дивлюся на своїх старих. Вони стоять на пероні й машуть мені услід — мати хусточкою, часто притуляючи її до очей, батько — кашкетом. Поїзд іде по закругленню. Вокзал зникає з очей. Я розгортаю пакуночок, що мати передала. В ньому пара широких бинтів і чесучова білизна, вимочена в дьогті. Білизна пошита з старого батьківського

костюма. Складаю все до торби. З глибини серця підіймається подяка.

— Спасибі тобі, мати. Матерньою дбайливістю ти хочеш прикрасити похмуре життя шанців. Не крию від тебе — у цьому морокові немає про-світку. Кохання тут віджило. На зміну дбайливо-сти йде інстинкт самозбереження. Він дужчий над усе.

Тепер я зворушений, але це до першого кроку в шанці...

Вночі до мене приходять Васільєв. Він їде у вагоні сотенного командира. Крім нього, там є ще шість „вольноопределяющихся“ і два добро-вільці. Не зню чому, але салдати страшенно не люблять добровільців. Васільєв розповідає останні новини. Був нещодавно великий бій під Бурка-нівським лісом. Нам здорово влетіло. Тепер ешелъон їде поповнювати частини, що потерпіли в цім бою. Охотський полк також дуже постраждав. Його вже поповнили, але, здається, недостатньо. У всякому разі є сподіванка, що ми потрапимо до 11 дивізії.

Розпитуємо про сотенного. Він прапорщик, не-щодавно випущений із школи. Його прізвище Свінын. Дуже бойовий, як запевняє Васільєв.

— Усі ви бойові, — недобрим голосом відгу-кується якийсь салдат. — До першого бою, а там і не видно вас. Адже задля вас і вся війна точиться.

Я приглядаюся до цього салдата. Це Любів. Його відрядили до нашої сотні останнього дня.

Мляве світло гасничка дає розглянути високого білявого салдата. Він стоїть біля полу й перекладає речі в торбі. По всіх рухах пізнаю в ньому старого салдата.

— Поранений? — питаю його.

— На Гнилій Липі почастивало, — каже він. — Увесь зад пошматувало. Думав, не буду живий. А дивись, і живий лишився, та ще й придатний, як виявилось.

Васільєв сидить мовчки. Його настрої підупав. Поїзд зупиняється. Васільєв вистрибує з вагона, але незабаром повертається й кличе мене. Підходжу до дверей. Васільєв стоїть із сотенним.

— Зайдіть до мого вагона, — каже сотенний.

У вагоні в нього дуже накурено. „Вольно-определяющиеся“ та добровільці грають у карти. Сотенний заходить до свого купе. Я йду за ним. Денщик подає чай, і в нас зав'язується розмова. Сотенний докладно розпитує мене про життя на фронті. Розповідаю йому окремі бойові епізоди. Сотенного дуже цікавлять взаємини між салдатами та офіцерами. Я йому кажу, що ці стосунки звичайно визначає характер офіцера.

— Салдат що... як сотенний про нього дбає, не б'є його, в бою не розгубиться, салдат його шанує.

Прапорщик Свіньїн довго над чимсь міркує. Мене залишають ночувати у вагоні, бо ніхто не знає, коли буде дальша зупинка. Я лягаю на м'який матрац і швидко засинаю. Прокидаюся рано. Стоїмо на якійсь станції. Нечутно натягаю чоботи,

виходжу з вагона. Осіннє сонце ледве, ледве гріє. Біля водотяжні повно салдагів. Вони вмиваються. Провідник каже, що тут стоятимемо 4 години, бо немає паротяга. Я вмиваюся, хочу писати листа. Перший Хижнякову. Якраз у день відряджання маршевої сотні він занедужав і його поклали до шпиталю. Але в теплушці такий галас, що не можна скупчитися. Виходжу з вагона. До мене гукає Васільєв. Їхній вагон уже прокинувся. Усі „вольноопределяющиеся“ і добровільці, акуратно й гарно обмундировані, походжають по перону. Вони оточують нас, запрошують снідати. Я відмовляюся тим, що рядовому не можна заходити до залі першої кляси. Вони вмовляють мене, але я не піддаюся. Галасливою юрбою йдуть вони до буфету, а я забираюся в теплушку. Минуло щонайбільше півгодини, коли це до нас влітає Любів.

— Хлопці, ходіть дивитися, як наші вільнопери та добровільці під рушницею стоять!

Ми визираємо з вагона. Справді, уздовж вагона сотенного виладналася вся вісімка під рушницею. У них дуже збентежений вигляд. Салдати навмисне проходять повз них, пускаючи дотепи.

Згсдом Васільєв розповів мені причину кари. Як вони ввійшли в залю першої кляси, там сидів генерал-майор. Він їм дозволив залишитися. Замовили сніданок. Коли це до залі ввійшов якийсь полковник. А що за статутом вони повинні були відтепер просити дозволу залишатися в залі пер-

шої кляси тільки в генералів старших від майорського чину, то ніхто з них не підвівся. Полковник підійшов просто до них:

— Встати! — закомандував він. — Чому дозволу не питаєте?

Один „вольноопределяющийся“ відповів, що їм генерал-майор дозволив залишитися. Полковник оглянув його від голови до ніг і відрубав:

— Коли входить член августійшої родини, то всі дозволи анулюється.

Виявилось, що це якийсь великий князь. Він викликав сотенного й розпорядився, щоб на кожній стоянці усі восьмеро по 2 години відстоювали під рушницею.

— Так і не поснідали, — сумно закінчив Васільєв.

Салдати сміються. Вони задоволені, що добровільцям сталася пригода.

— Отак вам і треба, маминим синочкам, — каже Любів, — сиділи б удома, мамуня б смарклі витирала. А то воювати пішли — героєм бути забаглося!

— Покинь, Любів, чого причепився, — каже хтось. — Не бачиш, ось-ось плакатиме.

Васільєв справді насилу втримує сльози. Та Любів не дарує. Він далі глузує з Васільєва.

— Залиш хлопця, — кажу я, — йому й так не з медом.

Любів дивиться на мене, весело плескає по плечі.

— Ну, хібащо фронтовика шануючи. А ти краще повертай назад, доки до фронту не доїхали.

Васільєв і слова не каже. Незабаром ешельон рушає.

Що ближче підїжджаємо до кордону, то більше народу на станціях. Нас випроводжають сумні погляди біженців або випадкових пасажирів. І гадки немає про галасливе випроводження перших місяців війни. Ентузіазм підупав. Патріотичне захоплення злиняло. На його місце поволі проступає відчай. Ніхто на бачить кінця війни, а всі вже так прагнуть миру. На зупинках ми тільки й чуємо, що війна нечувано затягнулася, люди жадібно розпитують, чи не знаємо ми, коли буде мир. Ми відповідаємо, що хотіли б довідатися про це від них. Вони зідхають, починають скаржитися: важко, дорожнеча. Жалують нас. Навіть перекупки на вокзалах менше з нас беруть. Під впливом усіх цих розмов та жалощів, салдати починають самих себе шкодувати. Частіш і частіш чути голоси:

— Женуть нас, а навчити й не догадалися. Ось я можу ладнатися ланкою ліворуч, тільки стояли на лівому фланзі. А як поставлять на правий, так я мов той йолоп. Пропадеш у першім бою ні за цапову душу.

— Надокучила війна. Усе господарство занастили. Кінця — не видно. Не побити нам німця.

— Він дужий, а ми не здатні. Великі та дурні.

Довгі постоянки на вокзалах остаточно розятрюють салдатів. Дедалі похмуріш поглядають

вони на унтерів та охорону, що оточує вокзал до приходу ешелюну. Сотенний знає про ці нас рої й дбає, щоб зупинки на вокзалах були якнайкоротші. На кожній зупинці він невпинно вартує на пероні. Досить салдатам забалакатись з будь-яким цивільним, миттю коло них з'являється прапорщик Свіньїн. Він відшиває цивільного, а салдатам наказує розійтися по теплушках.

Годують нас поганенько Жирних казармових борщів та каші годі й згадувати. Зменшили й м'ясну пайку. Салдати починають продавати зайву білизну, на ті гроші купують харч. Дехто береться й на товаровиміну. Дехто вже ходить у подертих чоботях. Міцні казенні чоботи вони з додачею виміняли на дрантя.

— Однаково гинути, так хоч нажертися на останку,— кажуть вони.

Продається геть усе обмундирування: гімнастівки, шаравари, навіть торбинки. Але надто ціниться шинеля японського сукна. Її міняють на звичайну російську шинелю з великою доплатою. Після кожної чергової зупинки наша сотня міняє свій зовнішній вигляд. Замість чистих гімнастівок на салдатах з'являються засмальцьовані брудні гімнастівки, шаравари з латками. У декого на ногах замість чобіт черевики з обмотками. Фронтівки всяко вмовляють не міняти чобіт. Ми знаємо приємність осінніх переходів, тим то силкуємося вплинути на салдатів. Але вони мов несамовиті:

— Однаково гинути!..

Дуже часто салдати розмовляють про мету війни. Ніхто не знає причини. Тим то вигадують усяку небувальщину. Розповідають, наче німці образили нашого царя, сказали йому, що в нього немає сміливих салдатів. Ото цар і надумав довести. Ми й доводимо, проте, виходить, що німець мав рацію.

— Недурно він мавпу вигдавав,— заявляє чийсь авторитетний голос.

Цю версію супроводить інша. Німецький цар начебто викликав нашого на єдинобор'я. Та наш не схотів, а підсунув Кузьму Крючкова. Вільгельм його відразу пізнав, по чубі почув, злякався й сховався поза салдатів. Наші й намагаються дістати Вільгельма з - поза спини його салдатів, а німці хочуть дістати нашого царя з - поза нашої спини. Тому й війна ніяк не кінчається. Ми не видаємо, і німці не видають.

Взагалі фантазії впину нема. Щодня вигадують нову історію, і всюди фігурують обидва царі.

Ввечері ми, нарешті, під'їжджаємо до останньої станції. Вилазимо з вагонів. Паротяг дає гудок і поволі відштовхує вагони назад. Унтери всі поховалися. Нас ладнають, і сотенний под ляг на чоти та рої. Мене знов призначають на роювого. У мене в рою 20 чоловіка, серед них Васільєв, ще один доброволець і „вольноопределяющийся“.

Холодно, низько насунули осінні хмари. Сіється мряка.

Сотенний іде до коменданта станції довідатися, де розташована 11 дивізія, куди ми призначені. Незабаром він повертається, переладновує сотню, висилає квартир'єрів і ми вирушаємо. Сотенний іде біля мого рою. Що 50 хвилин відпочинок.

Я питаю сотенного про кінцевий пункт нашого походу. Він спочатку вагається, а тоді стиха каже:

— Якесь містечко, називається Трембовля.

Пізно вночі входимо до села. Тут ночівля. Квартир'єри розводять салдатів по хатах. Зустрічають нас не дуже то привітно.

— Об'їли все село. Тепер самі з голоду пухнемо,— каже господар нашої хати на прохання „вольнопера“ Борісова продати молока.

Ми кладемо вогонь, ламаючи для цього останні рештки заборів. Фронтівки навчають салдатів не ламати тину біля своєї хати. Це зроблять салдати сусідньої чоти, а ми повинні шукати тину десь далі. Тоді нікого на гарячому не спіймають. Та виявляється, що наші поради спізнилися. Ніхто з мешканців навіть і не подумав заперечувати проти руйнування парканів. Видко, вони вважають, що салдати неминучо несуть руїну.

Швидко закипає чай. Нам роздають хліб та сало. Це так зване сухе постачання. По вечері кладемося спати. Обидва добровільці відпрошуються до сотенного. Я дозволяю їм піти, попереджаючи, що на момент виступу вони повинні бути на місці.

Сон спадає відразу. Підіймають нас дуже рано. Я вишиковую рій. Немає Васільєва й другого добровільця. Доповідаю чотовому, той — прапорщикові Свіньїну. Прапорщик підходить до мене. Знову доповідаю, що вночі обидва добровільці попросили дозволу піти до нього і після цього ми їх не бачили. Їхні речові торби залишилися у ланці.

Сотенний дуже збентежений. Любів, командир 2 рою, підходить до нас і каже:

— Цього й слід було сподіватися. Здезертували... До мамуні під спідницю...

Прапорщик Свіньїн якийсь час дивиться на нього дуже уважно, тоді раптом змахує рукою й дає мордача.

— Тобі що до того, сволото?! — кричить він.

Любів випростовується, прикладає руку до козирка й мовчки дивиться на сотенного. Несподіваний мордач на всіх впливає. Салдати підтягаються. Видко, що сотенний пройшов „добру“ школу. Відразу береться до кулаків, значить буде раз-у-раз бійка.

Прапорщик командує виступати. Спускаємося до р.чки, переходимо міст. Тут перше був кордон. З австрійського боку від самого мосту починається шосе. По шосе йти зовсім легко. Я згадую розмову, що була в мене напередодні з Васільєвим. Він мені скаржився всю дорогу, що йому важко йти, і розпитував, чи багато в агалі на фронті доводиться ходити. Я розповідав йому про наш наступ на Галичину, коли частинам,

перекинутим на флянки, доводилося форсованим маршем робити по 50 верстов за ніч. Васільєв зідхав. Він скаржився, що чобіт намуляв йому ногу до крові.

— Не звик так багато ходити,— кажу я йому.— Та дарма, важкий тільки перший перехід, доки наламаєшся...

Він однаково скаржився. Тепер я розумію, чому він утік. Любів має рацію. Васільєву подобалося носити шнурки на погонах, чути, як кажуть: „Такий молодий і пішов добровільцем“. Він був героєм у власних очах, доки не стикнувся з суворою дійсністю. Перші труднощі похитнули його, і він утік.

До мене підходить Любів.

— Ось побачиш, твій мамунин синочок опиниться серед поранених. Буде розповідати всякі страхи про фронт... Цих сачків я добре знаю... А сотенний наш — собака,— раптом закінчує він.— Відразу на адресу кулаками лізе... Побачимо, який буде в бою.

Я не встигаю йому відповісти. Сотня починає пісню. Входимо до якогось містечка. Власне, те, що ми побачили, колись було містечком. Тепер скрізь стирчать обгорілі комини. На шосе купи каміння, скалля. Пісня уривається. Салдати мовчки оглядають ці військові збитки. За містечком робимо невеликий перепочинок. Нам привозять хліба. Жадібно з'їдаємо свої порції і простуємо далі. Опівдні до нас починають полинати перші гарматні постріли. Салдати йдуть мовчки. Деякі при

кожному пострілі здригаються. Вночі ми бачимо перше проміння прожекторів, що десь, ще далеко від нас, перерізує темряву ночі. На світанку ми приходимо до якогось села й розташовуємося на відпочинок. Вранці нас ладнають. Приїздить дивізійний командир. Він обходить нас, викликає окремо фронтовиків, чомусь дякує за службу. Нам кажуть, що ми йдемо на поповнення 43 Охотського полку, що тепер стоїть у містечку Новій Беркулі у дивізійному резерві. До полку підемо вночі. Вдень можуть обстріляти.

Цілісінький день вештаємося без діла, прислухаючись до нечастих гарматних пострілів. Вночі рушаємо. До Нової Беркулі приходимо десь о десятій.

На ранок нам робить огляд полковий командир. Знов викликають фронтовиків і посилають їх по тих сотнях, де вони перше були. Зі мною йде й Любів. Він не нашого полку, але рішив не проситися до своєї частини. До нашої сотні потрапляє ще дванадцять чоловіка. Серед них „вольноопределяющийся“ Борисов, Сущевський, Бондаренко та Федорченко, що були у запасному батальйоні в одній чоті зі мною. Нас відводить фельдфебель 10 сотні Микита Іванович Іванюк. З нами йде й прапорщик Свіньїн. Він також призначений до нашої сотні — на півсотенного командира.

Знов починаються бойові муки. Гуркіт гармат приглушає луну тилового життя. Він кладе межу, що її нам несила переступити.

ЗШИТОК ШОСТИЙ

Ми — в шанцях. Напередодні вночі Охотський полк змінив сіленгінців. Нашій сотні припала дуже хороша дільниця. До супротивникових шанців кроків з тисячу щонайменше. Позиція дуже зручна, бо всю дільницю ми легко можемо обстріляти. Майже немає мертвої простороні. Але шанці зовсім невпоряджені. На весь батальйон тільки один хід сполучення до тилу. В багатьох місцях шанці салдатам тільки по пояс. Доводиться ходити весь час зігнувшись. Всюди невилазне багно. Шанець, що був за вбиральню, завалився. Запаскуджений увесь хід сполучення. Стінки в шанцях незароблені, болото липне до одежі. Шанці дуже вузькі, двоє не можуть розійтись, і підчас зміни наші шинелі беруться суцільною коркою глини. На всій дільниці немає жодного козирка. Про бліндажі годі й думати. Їх тільки два чи три, та й то зроблені поспіхом. Салдати містилися в ямах, що їх накопали вздовж шанців. Ями обведені бар'єром з землі, щоб підчас дощу не натікала вода. Бар'єри тепер зруйновані, і заглиблення повні рідкого болота. Ні лягти, ні сісти. Клянемо війну, даємо сіленгінців. У всіх дуже

похмурий настрій — завтра доведеться цілісінький день не розгинаючи спина доробляти шанці. Тимчасом ми стоїмо по чиколотки в болоті. Старі розповідають молодим, як добре влаштовані австрійські шанці.

— Ми сховищ не робимо, — каже Рязанцев, — спимо під козирками. Начальство каже, що сховище тільки салдатів псує. А австріяк інакше гадає. У них у сховищах грубки. Те - пло - о, — мрійно промовляє він.

Вранці енергійно беремося впоряджати шанці. Користуючись ходом сполучення, ми натягали з недалекого фільварку дощок, соломи, колодок. На щастя, над полем навис густий туман. Супротивникові нас не видно. Австрійці на нас не стріляють. Будуємо козирки, поглиблюємо шанці риемо інший хід сполучення. Я, Рязанцев та Борисов доходимо думки збудувати спільний бліндаж. Над вечір ми ретельно обираємо місце й починаємо рити глибоку яму, на три аршини позад шанців. Яму ми маємо сполучити вузьким ходом із шанцями.

Копати дуже важко. Маленькі лопатки не захоплюють глибоко землі. Доводиться часто й низько схилитися. Рязанцев і я копаємо, стоячи навколішках. Борисов ще не звик. Він раз - у - раз випростує спину й захоплює духу. Надокучило й нам з Рязанцевим. Ми вкладаємося на дно ще далеко не готової ями, скручуємо козячі ніжки й у куточку, прикриваючи сірники полою шинелі, запалиємо. Починається розмова.

— От холера, — каже Рязанцев, — і доки це ми будемо живі в землі гнити, самі собі могили копати?

— Самі винні! — чути раптом голос. Ми повертаємо голови. Позад нас стоїть півсотенний, поручник Безбережний. Ми збентежені. Поручник уважно дивиться на нас, тоді наче розмовляючи сам з собою, знов повторює: — Самі винні... — і йде собі. Ми змовкли.

— Дивний він якийсь, — перериває мовчанку Рязанцев. — Недавно в нашій сотні. Усе до салдатів хилиться. Не лає, не б'є. Підійде отак тихенько, скаже щось незрозуміле й забереться... А в бою — орел. Наче завзявся з капітаном Деркачем, хто сміливіший. Той нап'ється й ходить під кулями. А цей, тверезий, за ним слідком. Салдати дивуються, а Безбережний гукає: „Ховай голови, ховай голови“... Під Бурканами довелося обох силоміць у шанець класти...

— Що він хотів сказати? — питає Борисов.

— А ти піди розпитай, — каже Рязанцев: — може й пояснить.

— І піду, — відгукується Борисов. — Доберу часу й спитаю. Хіба ми винні, що війні кінця не видно? Щось не зрозумію.

— Багато дечого ви ще не зрозумієте, — відгукуюся я. — Не так це просто, як може здатися.

— Та що ми винні? — знову питає Борисов.

— А ви подумайте, — пропоную я. — Може до чогось додумаєтеся.

— Ну, годі рації розводити, — перебиває Рязанцев, — а то геть заплутаєшся. До роботи!

Ми знову копаємо. Нарешті яма готова. Рязанцев і Борисов накривають її дошками, а я рию хід сполучення. Поверх дощок вони накидують соломи й накривають землею. Поверх усього кладуть дерник

Рязанцев відходить на кілька кроків, вдивляється й задоволено каже :

— Маскування — не треба кращого. Живий тобі горбок. Ніколи австріяк не додумаєть я, що тут бліндаж - ж - ж панцерної десятої сотні Охотського полку.

Я іронічно посміююся й питаю Рязанцева :

— А який колібер потрібний для загального нашого знищення разом з бліндажем?

Рязанцев веселий дядько. Він посміхається, дивиться на мене й Борисова і протягом каже :

— Гірської — д - о - о - осить. Трицалівки — д - у - у - уже досить. Мортирки д - о - о - осить аж н - а - а - адто, господи помилуй, господи помилуй, господи помилуй !

У відповідь лунає регіт. Справді, дошки нашого бліндажа не витримають і гірського гарматня. Тимчасом ми задоволені. Хоч не мокнутимемо під дощем.

Дружно закінчуємо хід сполучення й беремося обладнувати наш бліндаж. З Рязанцева напрочуд добрий господар. Виявляється, що він притягнув з фільварку відро з крейдою. Тепер він робить з соломи квача й каже Борисову мастити крейдою стіни. Сам береться пічку будувати. Це дуже серйозне завдання, бо ось - ось почнуться

листопадові морози. Він копає в стінці велику дірку, а під нею меншу. Це пічка й піддувало. Тоді вилазить і німецьким багнетом починає копати вузьку дірку зверху вниз. Наперед він довго виміряє віддаль, щоб дірка зверху обов'язково збіглася з діркою в стінці бліндажа. Вона буде за комин.

Рязанцев працює захоплено. Я допомагаю Борісову білити стіни. Нарешті, все готове. Тоді Рязанцев береться вивершувати роботу. Він вибиває дно з відра й ставить його на верхньому кінці комину, обвалюючи наперед гарненько відро в болоті. З дна він робить руштавицю й довго морочиться, доки прилаштовує її в печі.

Уже сутеніє. Я дістаю з торби свічку. Ми запаслися ними в полковій крамниці. Непевне полум'я свічки освітлює наш бліндаж. Закриваємо вхід наметом. Нарешті, руштавиця припасована, Рязанцев очищає пічку від землі.

— Ну, камін готовий, — оголошує він, — рубай дрова.

Я та Борісов мерщій рубаємо дошки, що залишилися.

Рязанцев повагом священнодействує — Починає палити в печі, і незабаром у нашому бліндажі весело потріскує вогонь.

— Не гріх би тепер чайочку попити, — зідхає Рязанцев. — Ну, хто молодший, котися по воду. Та по дорозі довідайся, чи немає гарматнів.

Я викликаюся піти.

Забираю казанки і йду шанцями,

Ніч темна, коли-не-коли пільму освітлюють ясносині ракети. На фронті майже не чути стрілянини. У шанцях натикаюся на салдатів, що лежать ; надто багато їх під козирками. Вони сплять, скулившись, тулячись один до одного.

Нарешті, ось приміщення чотового. У нього бліндажик на двох. Припав йому у спадщину. Нарядів на сьогодні в нас немає. Питаю, де вода на дільниці.

— Іди просто, — каже чотовий, — і гукай Мухіна. Біля нього б'є джерело.

Я поволі посуваюся шанцями й ввесь час кличу Мухіна. Раптом мене хтось з гнилою лайково хапає за ногу :

— А, так і так... хоч на одному помщуся ! Цілісінький день немає від вас спокою ! Замучили ! Я потихеньку визволяю ногу й нахиляюся.

— Здоров, Мухіне, не пізнав ? Чого сердишся ?

— Та як його не сердитись, від ранку тільки чую: Мухіне та Мухіне. Просто замучили, краще б у секрет піти.

— Адже ми не винні, що вода біля тебе. День потерпиш, а завтра вже всі знатимуть.

— Добре тобі казати. А в моїй шкірі побував би ! Тільки задрімаєш, будять. Дай цигарку.

Я даю йому тютюну, набираю води й іду назад. По дорозі натрапляю на салдата, що спить, спершися на стінку шанця. Перше його не було на цьому місці. Гукаю його.

Він не хотячи підводить лице, і при світлі ракети я пізнаю в ньому Віктора Васільєва.

З братами Васільєвими я познайомився в день приходу до сотні. Обое вони служили в одній роті зо мною, а з Віктором ми навіть в одній ланці. Микола показав себе зарозумілим, неприємним, самозакоханим юнаком. Салдати його не злюбили й прозивали „чистоплюєм“. До Віктора ставилися зовсім інакше. Його шанували. Та й сам Віктор дуже тепло ставився до салдатів, робив їм усякі послуги, викликаючись навіть замінити на чергуванні. Це й прихилило салдатів до нього.

Мене він тільки спитав, чи здорова мати. Про батька й не згадав. Коли я розповів братам про Петрове дезертирство, Микола весело засміявся й сказав :

— От жук !

Вікторові обличчя перекривилося. Він неприхильно глянув на Миколу й поволі, розтягуючи слова, вимовив ;

— Не жук, а паскудний ферт.

Микола зніяковів і замовк. Тепер його вже немає в сотні. За два дні до зміни його викликали до дивізійного штабу, і більше він не повертався. Я зрозумів, що татуньо орудує. Зустрівшись з Віктором у шанці, я чомусь зрадів.

— Чого валяєтеся ? — запитав я. — Ходімо до нас. Чай питимемо.

Віктор відмовляється.

— Та ходімо, у нас добрий бліндаж, тепло.

Він погоджується і йде за мною. Повертаємо у хід сполучення. Я кричу, щоб прикрили свічку, підіймаю намет, і ми входимо до бліндажу.

Духота страшенна, Рязанцев та Борисов сидять голі і при світлі свічки б'ють нужу. Їхні тіла подряпані вздовж і впоперек.

— Помагай біг! — сміюся я.

— Посмійся, посмійся, — озивається Рязанцев. — Почекай, спітнієш, то не кращий від нас будеш.

Дістаю шомпола, прилаштовую до пічки й вішаю на нього два казанки. „Камін“, як уперто називає пічку Рязанцев, такий широкий, що в ньому вільно можна вмістити третій казанок. Та я залишаю його на ніч.

У бліндажі душно. Васільєв розстібає шинелю, кидає на соломі й оглядає наше приміщення. Він трохи ошелешений. Він уперше в шанцях, і гадки не мав, що можна так зручно влаштуватися.

— Видко старих салдатів, — нарешті каже він. —

А в нас і гадки не було, що можна таке спорудити.

— Тим то ви й сірі, — відзивається Рязанцев, — а ми вже звикли.

Я підкладаю у вогонь дров. Стає ще гарячіше. Нужа відігрілася й починає лазити по тілі. Я злегка ворушу плечима. Та це тільки дратує вошей. Вони лазять туди й сюди ще швидше, ще частіш. Тіло свербить неймовірно. Рука так і тягнеться почухатися. Васільєв нервово розстібає гімнастівку й лізе за пазуху. Я ще тримаюся, бо чую, що Рязанцев стежить за мною. Нарешті, не витримую. Несамовито скидаю з себе одіж. Так само робить і Віктор. Ми обриваємо гудзики, тягнемо що сили шнурки. Швидше, аби тільки швидше роздяг-

нутися. Нарешті я голий. Руки самі собою цупко тягнуться до тіла, деруть і роздирають шкіру, крапельки крові проступають. Гримаси болю перекривлюють наші обличчя. Нестерпна сверблячка на хвилинку тихне, щоб з ще більшою силою мучити потім, коли пальці залякнуться, зморяться роздирати шкіру.

Я скаженю. Адже десь там живуть люди, що не знають нашої „вшивої гарячки“, не відчувають наших мук. Треба нагадати їм про війну. Хоч будь-чим дати відчуті салдатські муки.

— Давай конверта! — кричу скажено до Борисова.

Той здивовано дивиться на мене.

— Давай швидше, не розумієш? Поштового, звичайного.

Він слухняно дістає конверта.

Збираю воші з сорочки та гімнастівки, кидаю їх живцем у конверт. Рязанцев дивиться на мене, тоді, наче зрозумівши, весело сміється:

— Дарунок з фронту?

Я ствердно хитаю головою. Жирні воші бридко шарудять у конверті. Я ще раз оглядаю свою білизну, натягаю її на себе. Витягаю папір, пишу на ньому друкованими літерами:

Кому потрібна війна?

Буржуазії.

Май, буржую, дарунок з фронту.

Хай тебе хоч занудить трохи.

Підписую: рядовий з шансів.

Збираю вошиву армію в папір, роблю внутрішній пакунок, вкладаю його в конверт, заліплюю й надписую адресу.

З дієвої армії

Петроград

Одержати купцеві першої гільдії

Савві Морозову.

Рязанцев уже не сміється, а регоче люто й надсадно.

— Так їм і треба! Хай спробують!

— Кому адресуєш лист? — питає Борисов.

— До тіточки, — каже Рязанцев. — У нього, каже, є тіточки в кожному місті, ото він їм посилає вісточку з фронту.

Я ствердно хитаю головою.

Рязанцев бере конверта до рук.

— Ач, — сміється він, — як ходять, навіть пошти не треба. Просто напиши адресу та й клади на дорозі. Самі дійдуть.

Ретельно перевіривши, чи добре заліплений конверт, я ховаю його в халяву. Конверт лежатиме в мене, доки приїде каптенармус. Я дам листа конюхові, а той кине його до поштової скриньки в першому-ліпшому містечку. Писареві передавати небезпечно.

Кипить чай. Ми дістаємо хліб, кварта, цукор. П'ємо довго. Надто Рязанцев.

— Чай треба пити доти, — навчає він нас, — доки аж спітніє під нігтем великого пальця на нозі. Раніш не можна кінчати.

Чаювання перериває черговий.

— Вилазьте, кухня приїхала, — сповіщає він. Ми виливаємо рештки чаю в кварти і виряджаємо Борисова.

— Дивися, — кажемо йому, — як листи привезли, захопи. Може будуть пакунки, також тягни. Виливай борщ, а пакунки тягни.

Борисов виходить. Збирається й Васільєв.

— Ти куди, хлопче? — каже Рязанцев.

— Піду покурю. Спати хочеться.

— А ти залишайся з нами. Міся вистачить.

Васільєв вдячно дивиться на нас і відразу веселішає. Він скидає шинелю і влаштовується в куті. Під стелею вже шарудять миші.

— Ач, — дивується Рязанцев, — щойно збудували, а свійська худоба вже тут.

Підкидаємо до „каміню“ дров, гасимо свічку.

— Треба ошадно. А то не надовго вистачить, — кидає Рязанцев.

Відблиски вогню химерно перебігають по білених стінах. Ми закурюємо. Рязанцев і Васільєв лягають подрімати. Борисов не скоро повернеться. Кухня звичайно зупиняється за верству від шанців.

Васільєв спить і щось белькотить уві сні. Рязанцев шкрябає бороду; довго зідхає, охає, на решті, також засинеє. Я вартую біля „каміню“.

На фронті спокійно. Тільки зрідка чути постріли. Пізнаю з подвійного звуку австрійську гвинтівку. Підкидаю дров у піч. Дістаю свої списані зшитки й при світлі „каміню“ перечитую окремі сторінки.

Еге, тяжко, і що далі, то важче. Ось тепер у сотні хіба зо двадцяттеро старих салдатів. Решта—сировина, не вміють навіть рушницею орудувати. Вони самі свідомі своєї безпорадності й самі не вірять у те, що можуть перемогти. Це невір'я суто пасивне. Жодної дієвості воно не несе, і в цьому ввесь жах.

Зародилося й невір'я в командирів. Салдати твердо переконані, що наші командири нездатні воювати. У нашій частині це невір'я ще не так розвинене. Наш командир — капітан, учасник російсько-японської війни. Але по інших сотнях командири — гідпоручники, або поручники з прапорщиків. Салдати їм не вірять. Я цими днями чув, як кілька салдатів другої сотні говорили про свого сотенного, поручника Буслаєва:

— Та це ж ясно, відкіля сотенному щось знати? З нього неук, не дурно здавна кажуть: курка не птиця, бабка не дівчина, а прапорщик не офіцер. Ось ішли переходом уночі, відбилися від частини. Дивився, дивився він на мапу, а тоді й каже; треба до села повернутися й проводиря взяти. Довелося повертатися. Як він не може з мапи зміркувати, то як же він в бою командуватиме?

Справді, офіцери так само погано навчені, як і салдати. Багато з них сміливі, бою не бояться, але ніякого довір'я, нікому не піддає духу їхня відвага і через загальну нерозпорядливість не може піддати. Війна вже дійшла до якоїсь межі. Всі чекають якогось переламу. Треба щось зробити, щоб люди не гинули марно,

Мої думки перериває Борисов. Він приносить вечерю й заразом листи. Сьогодні в нас просто врожай. Ми всі одержали по листові.

Мерщій запалюємо свічки. Листи від живих людей, що не знають нашого бідування! Хвилинку дихатимемо отрутою іншого, відмінного від фронту, життя, полинемо думками далеко, щоб потім ще несамовитіш зненавидіти війну.

Рязанцев малописьменний. Він читає тільки друковано. Тепер він сумно дивиться на нас. Йому доведеться чекати, доки ми вп'ємося своїми листами.

Та Віктор Васільєв, глянувши на адресу, з огидою засовує листа до торби. Рязанцев сує йому свого листа. Руки в нього тремтять:

— Почитай, швидше,—просить він.

Віктор розпечатує листа. Рязанцев бере конверта й поволі, пестливо розгладжує його на колінах зашкарублюю долонею. Вони відсуваються в куток, і Віктор стиха читає. Мені якусь мить чути численні поклони. Але я заглиблююся в листа, і все життя з стріляниною, шанцями, наступними й минулими боями заступає сьогодні губерське місто.

Пише Хижняков. Він одужав і чекає, що скоро пошлють. Оксана вже працює. Луку кудись за-слали. Лист Хижнякова бадьорий, як і він сами. Лаконічно оповідає він про все. Але багато чого недоговорює. Надто про себе. Я дочитую до кінця листа і з жалем складаю його. Як би хотілося, щоб цей лист був довгий, довгий.

Дістаю конверта, дую в нього, щоб він розкрився, і помічаю в ньому ще аркушик. Жалібно хапаю його. Пише Хижняков про Петра Васільєва:

„Можу сказати тобі кілька слів про твого вихованця Васільєва. Зустрів я його цими днями на проспекті. Забінтована в нього права рука й тримає він її на чорній пов'язці. Мене сумнів узяв і я підійшов до нього.

— Скажіть,— кажу йому,— ви самостріл, чи вас телеграфним стовпом поранило? Щось мені товариші не писали про бої на фронті.

Він, видко, хлопець зух. Глянув на мене з погордою й каже:

— Вам, фронтовикові, треба сором мати. Ви повинні знати, що на фронті завжди бій, навіть коли немає наступу, то перестрілка.

Сказав, повернувся й пішов. Злість мене взяла, хотів потягнути його до коменданта, щоб перевірити поранення. Та потім роздумав. Ну його к бісу! Цих шмаркачів не переробиш...“

Я довго дивлюся на цей шматочок паперу, міркую, чи показувати його Василеві; чи ні. Нарешті, вирішую, що не варто. І в той же час згадую свою розмову з Любовим. Виявляється, він краще від мене людей знає.

У бліндажі панує мовчанка. Усі скупчені. Борисов тяжко зідхає. Тишу порушує Рязанцев. Він спочатку хлипає, а тоді переривчастим голосом каже:

— Голодом, холодом... По людях ходять... Коняку продали... Усе з димом пішло.

Йому забиває дух, і раптом бліндаж наповнюється якимось витям та лементом. Віктор хоче потішити Рязанцева. Я його зупиняю:

— Дай виплакати. Серцю легше буде.

Рязанцев падає горілиць, завалюється головою в речову торбу. Усе його велике тіло здригається від ридання. Важко на це дивитися. У всіх похмурі обличчя. Нам моторошно на серці. Ми безсилі допомогти його великому горю.

Минає багато часу. Свічка догоряє, ридання Рязанцева слабне. Він, нарешті, підводить голову. Жажна скорбота світилась в його очах. Але він тримається.

— Ну, годі,— з робленою бадьорістю промовляє він.— Сльозами не допомогти. Давайте вечеряти.

Ми гріємо борщ, мляво їмо. Після вечері миємо казанки. Я їх забираю, вдягаю шинелю і йду по воду.

Надворі холодно. Погода різко змінилася, замість болота чую під ногами замерзле груддя. Півмісяць ясно освітлює шанці. Сьогодні лише 2 листопада, а вже заморозок. Мабуть зима почнеться рано.

Навколо дивна тиша. Салдати вже не сплять. Їх збудив холод. Подекуди з наметів поробили паравани, салдати гріються біля невеличкого багаття. Дехто скаче на місці. Холодно. Та це ще на зима. А що буде, як притиснуть справжні люті морози?

Ось і джерело. Знов закурюю з Мухіним, набираю казанками води й повертаюся до свого

бліндажу. У нас уже сплять. Я тихенько вкладаюся, не забувши підкинути у вогонь сукуватих патики. Такі патики більше жевріють, ніж горять. Вони надовго зберігають тепло. Накриваюся шинелею й відразу без думок засинаю.

Збуджують мене рано. Приїхав каптенармус. Я роздатник у своїй ланці. Беру намета й біжу в тил.

На поле ліг світанковий туман. Насилу знаходжу артілку.

— Здоров, Якиме, — вітаю я конюха Кравченка. — А де каптьор?

— Пішов з рапортом до фельдфебеля, — сміється Кравченко.

Рапортом салдати називають жирні шматки, що привозять фельдфебелеві та сотенному.

— Смачний рапорт?

— Та непоганий.

Я вилажу на артілку, дістаю з-поза халяви конверта.

— Слухай, Якиме, цього листа кинь до поштової скриньки.

— Знаю, знаю, салдатський рапорт тилові, — посміхається Кравченко.

Він обережно бере листа й ховає в передок повозки. Кравченка любить уся сотня. Завжди привітний, дуже дотепний, він уміє насмішити салдатів, уміє потішити. І тепер, підходячи, всі роздатники весело здоровкаються з Якимом.

Роздача кінчається швидко. Завдаю відділені порції на плечі й подаюся до шанців.

Під ранок супротивник чогось нервується. Раз - у - раз над головою свищують кулі. Часом вдаються об землю. Від них своєрідний хлипкий звук. Це розривні кулі. Та тепер ходи поглиблені так, що можна йти не схиляючись.

Повертаюся світанком. Туман ще не розвіявся.

У бліндажі починаю ділити хліб, цукор та тютюн. Салдати що приходять по порції, дивуються з нашого добробуту.

— А диви, яке спорудили! — кажуть вони.

— І пічка є! Оце так так, — додає другий.

— А добре тягне?

— Добре, — озивається Рязанцев, — краще й не треба.

— А спробуй, — просить хтось.

Рязанцев дістає віхоть соломи й запалює його в печі. З відра валить густий дим. На цю хвилину туман підіймається вгору.

— Гаси вогонь, — кричу я, накидаючи намет на відро.

Дим заповнює бліндаж. Васільєв та Борисов виск кують з нього, очі плачуть. Рязанцев кахикає, лопаткою притоптує вогонь у печі. Та пізно, австріяки помітили дим. Не встиг Рязанцев вигнати дим з бліндажу, як чути літ гарматня. Салдати розбігаються, падають на дно шанця, щільно притикаються до його стінок.

Дзвоном дзонить земля. Мортирний гарматень висаджує її в повітря підкидаючи чорний стовп диму. Чекаємо на другий гарматень. Але супротивник, видно, задовольнився.

— Пронесло,— кажемо ми. Тоді, підвівшись, мчимо перевірити, що зруйновано.

До нас долинає дикий зойк. Кричить Рязанцев. Зляк ні, біжимо до бліндажа. Гарматень ударив тільки за яких п'ять кроків від нього. Але бліндаж цілий. Довго нічого не можемо добитися від Рязанцева. Він трохи приглушений, нарешті отямлюється.

— Тьху, хай тобі біс,— сердиться він,— свійська худоба налякала.

Ми не розуміємо. Тоді він обережно підіймає наші речові торби. З-під кожної в бігає по кілька маленьких польових мишей. Вони біжать до дверей і зникають у шанцях.

— Ото, як вибухнув гарматень,— каже Рязанцев,— так на мене й посипались зі стелі ці чорти. Злякався гірше, як гарматнів. Не люблю я їх.

Ми сміємося. Уважно оглядаємо пошкодження. Розійшлися в стелі беревна. Крізь ці щілини й посипали миші. Ми стягаємо знову дошки і вирішаємо вночі підсипати землю на стелю.

Гарматень сполохав начальство. Приходить чотовий. Він довго сидить у нашому бліндажі, розпитує, чи тепло в нас вночі, і нарешті каже:

— А що, хлопці чи не взяли б ви мене сюди до компанії?

Чотового, Федька Чревова ми любимо. На унтера він вийшов, діставши георгієвського хреста 3-го ступеня. Я його пам'ятаю ще рядовим. Разом ішли на фронт. Він також пам'ятає, що недавно був простим салдатом, тому й дозволяє багато

полегкостей. Часто йому за це влітає від фельд-фебеля. Але він завжди каже:

— Мене не переробиш. Змалку такий. Людей шкодую, та не те, що людей, а й худобину.

— Переходь,— кажу я.— Тут місце в нас для Хижнякова припасене. Займай. А приїде Хижняков, ми край підріжемо, і на нього вистачить.

Чотовий оселюється в нас. Наш бліндаж ввесь час викликає загальне захоплення. Навіть з інших сотень приходять подивитися на нього. Але наш приклад нікого не заражає:

— А диви, немов офіцери!— каже хтось.

Чомусь ми ніяковіємо після цих слів і пропонуємо салдатам допомогти вночі побудувати бліндажі. Та всі відмовляються.

— Чого там будуватися! Мабуть, незабаром підемо. Перебудемо й так, а хто прийде сюди зимувати, хай той і будується. Ми і в ямках поспимо.

Дехто почав рити барліг у стінках шанця. Дно шанців засипане землею. Вдень землю викидати не можна. Це показало б супротивникові, де йде робота, і він не промине, щоб не прислати дарунку.

Зрідка потріскують кулі. Ми не стріляємо, та й австріяк стріляє, видко, задля розривки. Над вечір майже всі салдати риють нори. В них можна лягти, на превелику силу перевернутися, але вони не такі глибокі, щоб можна було влізати в них усім тулубом. Це ніколи не беніжить. Салдати закріплюють намети по обидва боки шанців на

захист від дощу. Ноги на ніч обмотують запасними онучками. Риють здебільшого нори поодиночі. Але є й на 2—3 чолоріка, їх риють уздовж шанців, з краю й накривають наметами, що звішуються полотняним дашком.

На житло ці нори геть непридатні. У них холодно й за першого ж дощу вони відразу будуть повні води. Та салдати над цим не замислюються.

— Тої зими було ще гірше, — заспокоюють вони себе. Салдат усе стерпить, подригонить на холоді, побігає, от і зігрівся.

Таке ставлення до себе самого прищеплюють нам наші командири. Вони вважають, що міцні бліндажі та глибокі сховища тільки понижують боєспроможність армії. Не раз підчас відпочинку начальство нас навчало :

— Російському салдатові сховища не потрібні. Російський салдат сміливий, він не боїться гарматнів, а сховища — це розбещеність та крім того в них можна від газу задихнутися. Газ лізе вниз. Наш салдат завжди повинен бути на стійці, біля бійниці. Терпите, братця, пам'ятайте присягу й терпите за віру, царя та батьківщину.

Ото ця теорія й змушує салдатів живцем у болоті гнити, від холоду гинути.

Начальство не мерзне. Для командирів мириємо глибокі ями, покриваємо їх на 2—3 яруси товстими беревнами. Та це порядком бойової дисципліни, і над цим замислюватися не дають. Начальство з іншого тіста зіплене. Салдат до нього рівнятися „не моги“.

Наш другий день у шанцях минає швидко. Ввечері викликають чотового. Він довго десь пропадає. Нарешті повертається пізно вночі й наказує виходити.

Ми беремо гвинтівки, гранати й вилазимо з бліндажу.

Ніч морозна, темна. Важкі хмари застелили небо. У повітрі перелітають сніжинки.

Поволі збирається вся чота. Усі при гвинтівках та гранатах. Цієї ночі щось буде. Ми гуртуємося ближче, і чотовий пояснює завдання:

— Нашій хоті доручено взяти шанці, що між нами та супротивником. Дорогу покажуть розвідачі. Шанці лишилися від минулого наступу. Їх тепер займають австріяки. Зрозуміли?

— Зрозуміли,— чути безладний гомін у відповідь.

— З правого фланку нас підтримає вогнем друга чота, а з лівого—четверта. Головно, без шуму. Вдертися в шанці й орудувати багнетом. Дроту немає,— потішає він.

До нас підходить півсотенний Свіньїн. Він поведе хоту. Свіньїн нервується, і це всі помічають. Любів штовхає мене в бік:

— Здрейфив ...—тихо шепоче він.— Ну, я ж його допильную.

Чота тихо вилазить з шанців, виходить переходом з-поза нашого дроту й спускається в долину. Йдемо дуже тихо.

— Тихше,— увесь час передають пошепки розстрільною,— ідемо під кулеметом.

Ми вже недалечко від шанця. Мертва, гнітюча тиша.

Рідко коли в долину падає вогненний м'яч ракети. Та ми встигаємо лягти. Чотовий питає по розстрільній сотенному. Ніхто не знає, де він. По розстрільній дано команду: залягти. Хтось обережно шкрябає землю лопаткою, намагаючись навалити хоч невеличкий заслін. Тихо проходить чотовий:

— Ваше благородіє! — кличе він пошепки. — Ваше благородіє?

Ніхто не озивається.

Нарешті, відшукався й сотенний. Він переходить повз мене чомусь з Любовим. Я нишком кличу Любова. Він лягає й задоволено сміється.

— Так і знав, — каже він. — Ця сука смерти злякалася. Хотів відстати. Я його помітив і сюди притягнув. Мало не плакав.

— Ну, тепер стережися. Нажив собі запеклого ворога.

— Дарма, — сміється Любів, — не страшно.

Наші командири про щось довго радяться. Нарешті, чотовий іде по розстрільній і викликає охочих. Мені надокучило лежати й я також іду. Набирається чоловіка десятеро.

— Обрушитися просто в шанці, — наказує чотовий.

І сотенний тільки рукою маше.

Ми плазом добираємося майже до самих шанців, тоді, тримаючи гвинтівку до бою, вискакуємо

на бруствер... У шанцях нікогісінько. Ми повертаємося до чоти.

— Нікого там немає,— доповідає начальник розвідки. Його голос трохи тремтить. Подовжено відстрокування...

Салдати зрідка зідхають.

— Пронесло,— долинає до мене чийсь тремливий голос.

Нервово тремтить і голос чотового, коли він команлує:

— Відходити!

Ми тихо-тихо йдемо назад. У шанцях півсонтенний смілішає. Він розпоряджається вислати розвідку й сам показує на Любова.

— Цього послати!

— Слухаю,— стиха каже Чревов.

У розвідку потрапляю й я. Усіх нас п'ятеро. Ми знов вилазимо з шанців і зігнувшись йдемо в сторону супротивника. Спускаємося в ярочок. Тут тече струмочок, через нього перекинуто дошку. Дивно, як вона збереглася досі.

Переходимо струмок і простуємо до австрійських дротяних загонів. Усі ми досвідчені розвідачі, старі салдати. Недалеко дроту залягаємо. З годину ми стежимо за ворожими шанцями. Виглядаємо, що у австріяків повз дріт щопівгодини переходить дозір, доходить він до тих шанців, що їх ми оце ходили брати. У шанцях він пропадає.

— Хлопці,— пошепки каже Любова.— У мене думка є. Давай язика добувати. В австріяків мабуть є хід сполучення до тих шанців. Троє підуть

і заляжуть там, а двоє, щойно з'явиться дозір, почнуть тут бушувати. Дозір навтьоки, а в шанцях його й захоплять. За свистком відходити.

Ця думка спочатку нам зовсім не до вподоби.

— І чого на рожон лізти, — каже Куриленко, — не було такого наказу.

— Тільки дарма життя під кулі поставимо, — каже ще котрийсь.

Любів ніяковіє.

— Та я що, гадав, що потішимося, молоднечі приклад покажемо. А не хочете, не треба...

Лежимо кілька хвилин мовчки.

— А втім, хлопці, озивається Куриленко, — один раз вмирати. Спробуємо. Може й ранять...

— Гарзд, — кажемо ми.

Любів задоволений. Він бере двох салдатів і йде з ними до шанців. Я й Куриленко залишаємося тут. Ми тихесенько риемо маленькі шанці за 10 кроків один від одного. Нарешті, шанчики готові. Гадаємо, що наші вже зайняли свої позиції. Тоді ми розмотуємо мотуззя намету й плазом долазимо до австрійського дроту. Як завжди, дріт обвішаний бляшками. Кожен обирає місце, де перехрещуються дві лінії дроту. Ми міцно прив'язуємо мотуззя і відповзаємо. У шанці заряджаю гранату, міцно тримаю її на спускання, так само робить і Куриленко. Умовляємося, коли кидати. Лежу тихо. Вуха ловить найменший шелест.

От і дозір. Перепускаю його повз себе, підіймаюся, швидко кидаю гранату, лягаю й починаю шарпати мотуз. Вибух гранати і дзвін бляшанок

миттю збуджує австріяків. Дозір кидається у ша-
нець. Досі все йде, як ми сподівалися. Австріяці
відкривають скажену стрілянину. Ми кричимо:

— Чото, стріляй!

Куриленко кидає гранату. Сховавши голову в
шанці, ми оскаженіло шарпаємо мотуззя. Усе поле
освітлюють ракети. Звідкись здалеку з'являються,
немов дотикала спрута, проміння прожектора, і
лазять по всіх напрямках. Часту тріскотнюву гвин-
тівок приглушує татакання кулеметів. Один пра-
воруч, другий ліворуч. І обидва не там, де пока-
зували розвідачі. Ми кричимо, „чото стріляй“,
невпинно стріляємо, швидко, не націлюючись. На-
решті, покидаємо шарпати мотуз. Поволі вщухає
стрілянина. Нетерпляче чекаємо умовленого посви-
сту. Та нічого не чути. Знов шарпаємо мотуз, знов
супротивник стріляє. Я уважно прислухаюся, від-
кіля б'ють кулемети. За моїми розрахунками, один
якраз напроти дошки-місточка, а другий під гаєм.
Нас опановує тривога. І навіщо ми згодилися лізти
під супротивницькі кулі?

Тривога наростає. Чому мовчать товариші? Що
сталось?

Стріляння вщухає. Супротивник догадався про
наші хитрощі. Тепер нам треба забиратися. Зда-
лека долинає посвист. Значить, кінець. Ми ліземо
до дроту відв'язати мотуз.

Вузол надто затягнувся. Я обрізаю мотуза й
швидко лізу до Куриленка. Він уже в шанці. Ра-
зом ліземо назад. Доводиться орудувати дуже
обережно. Супротивник не жалує ракет. На полі

часом буває ясно, як удень. Надто дошкуляе нам прожектор. Нам усе здається, що ми потрапили під його проміння. Ми забираємо праворуч, але він уперто лізе за нами. Ми кидаємося лівовуч. Його проміння ковзнуло і в цей бік. Ми важко дихаємо. Зморилися...

— А, так і так... — погано лається Куриленко. — Перечекаймо, будь-що-будь.

Ми лежимо, не ворухнувшись. Проміння прожектора розпочали якийсь скажений танок. По всім полю блукає міняючись химерна світотінь.

Ми лежимо без руху. Тільки тепер ми розуміємо, що супротивник нас не помітив, що він просто рище, шукає... Важко віддихаємо...

Нарешті, прожектор гасне. Ми підводимося й перебігом біжимо до дроту. Біля переходу нас чекає решта розвідачів. З ними два австрійці:

— А де ж третій? — питаю. — Адже в дозорі було троє.

— Свої ж таки підбили. У голову куля влучила. Ми його й кинули.

Нас кличуть.

— Свої, — відповідаємо ми.

Спускаємося в шанець.

У нас не сплять. Усіх збудила стрілянина.

— Що ви там, побожеволіли, чи що? — питає чотовий.

— Нікак нет, язиків ловили.

— Ну? — неймовірно каже чотовий.

— От тобі й ну, — сміється Любів, виштовхуючи полонених.

— Таки правда? — радісно гукає Чревів. — От оце я розумію! На всю дільницю показали себе. По два тижні без наряду! — з задоволенням оголошує він нам. — Спіть, жеріть, що хочете робіть.

Чотовий задоволений. Завтра по всім полку полетить звістка, що салдати його чоти здобули язик. Він береться розпитувати полонених. Але ті тільки головами хитають.

— Мадьяр, венгро, — кажуть вони, тикаючи себе пальцем в груди.

— Ач як, навіть мад'яри! — каже чотовий.

З'являється сотенний. Він п'яний, але на ногах стоїть міцно. Довго дивиться на австрійців.

— Ві-і-ід-дд-вест-ти до шта-а-бу! — наказує він нелепним язиком, — а вам с-с-спасибі!

Ми відповідаємо за статутом.

Мадьярів забирають. Я йду до бліндажу. Він швидко наповнюється салдатами. Усі хочуть почути подробиці. Розповідаємо про нашу пригоду.

— Добре, що він гарматнем не вдарив, — каже котрийсь, — а то був би вам каюк.

-- На те й ішли, — повагом каже Рязанцев. Він клопочеться біля „камину“, розігріває вечерю. Ввесь час пестливо обтулює мене шинелею.

— Змерз, голубе? Ну, ще раз щасливо викрутився добре, — зідхає Рязанцев.

Повертається чотовий. Він задоволений, тре руки.

— Притягнути двох, та ще мадьярів, і жодного не загубити! От оце я розумію!

Він докладно розпитує, як це нам спало на думку, що в супротивника є сполучення з шанцем. Я розповідаю йому, як ми стежили за дозорами і як вони зникали в шанці.

— Два кулемети в нашій дільниці, — зазначаю я, — і не там, де розвідачі казали.

— Як не там?

• — Та так. Один просто проти нас, а другий на вузлісі.

Чотовий дістає папір і пише рапорта про сьогоднішню подію.

— Ти пиши, головно, про Любова та решту. Бойові хлопці, — кажу я.

— Гаразд, усіх пропишу. Не бійсь.

Я вечеряю й з насолодою простягаюся на соломі. Оглядаю бліндаж. Його вже полагодили. Вставили зо дві дошки. Помічаю, що в нас прибуло дров і якомсь м'якше лежати. Пробую рукою солому, колупаю пальцем і нашттовхуюся на матерію:

— Подушки! — дивуюся я.

— Ні, перинки, — сміється чотовий. — Це все Рязанцев. Повернулися ми до шанців, а він і подався на фільварок. Де він ті перини розшукав, не можу зрозуміти. Але притягнув їх стільки, що навіть півсотенному Безбережному дві дали.

Рязанцев задоволено посміхається.

Я помічаю, що ставлення до мене Борисова й Васільєва змінилося. Вони вражені цим „подвигом“, що, як завжди, виріс до велетенських розмірів. А в мене реакція. Навіщо почали волинку, навіщо брали полонених? Навіщо це все?

Я не можу дати собі відповіді у тім невиразнім почутті незадоволення з себе самого, що опанувало всю мою істоту. Твердо знаю одне... Я незадоволений з сьогоднішнього цього вчинку. І мене дратує, що товаришам приємний мій „подвиг“. Як вони не розуміють, що цього непотрібно?

Васільєв уважно дивиться на мене. Тоді присувається ближче й починає розпитувати, що я відчував, лежучи під супротивниковим дротом, чекаючи виходу дзору.

— Нічого, — навмисно кажу я. — Лежав і стежив, щоб ніхто не обійшов нас. А почуття не аналізував.

Він, явно незадоволений, мовкне.

— Спати, — командує чотовий. — Гаси свічку. Підкидай більше дровець і спати.

Сплю я неспокійно. Нервові зворушення ще не заспокоїлося. Мучить нуджа... Я не догадався перед сном почистити сорочку. Тепер вони лазять по всьому тілі...

Нужі я боюся найбільше. Мені здається, що колись вона прогризе мені шкіру й полізе всередину. Ця думка мене переслідує. Це — мій кошмар. В мізкові при цій думці оті десятки маленьких паразитів виростають на величезну вошу, що все поглинає, що чимраз більшає, що може знищити мене всього... Я не витримаю. Зриваюся, витягаю з торби чесучову білизну, що дала мені на дорогу мати. Передягаюся. Стару білизну викидаю за поріг. Вранці заберу. Чесуча приємно холодить тіло.

— Спасибі тобі, мамо!..

Нерви не витримують. Я кусаю вуста, впираюся гарячою головою в холодну стінку бліндажу й плачу...

А тоді, як завжди, втома бере гору. Холодна стіна заспокоює гаряче чоло. Я дримаю...

Вранці усіх будить Рязанцев. Він сьогодні замість мене ходив за роздатника. Васільєв і Борисов дістали пакунки.

— Насилу доніс, — каже Рязанцев, — тяжкі... А тут ще пороша випала... Слизько.

Я виходжу з бліндажу. Усе взялося рівним білим укривалом. Сніг ще сипле. Білі сніжинки нечутно крутяться.

Мене кличуть до бліндажу. Там уже готують бенкет. На наметі розкладені консерви, в'ялена ковбаса, шоколяда, печиво. Користуючись з туману, ми палимо в печі. Борисов тримає в руках бляшанку з-під какао.

— Сестричка в мене є, — каже він, — ото господиня. По бляшаночці пізнаю її.

— Добре, какао, — кажу я, — тільки де молока взяти?

— А ось я напою вас так, що краще й не треба, — посміхається Борисов. — Луко Олексійовичу, шомпол готовий?

Рязанцев дістає розпечений шомпол, і Борисов водить ним по краях бляшанки. З-під шомпола на солону сиплються іскорки металю.

— Готово, — заявляє Борисов. — Він ножем відкриває покришку й дістає з бляшанки широку пляшечку з прозорою рідиною.

— Та невже? — радісно гукає чотовий.

— Справжнісінький, дев'яностоградусний. Розбавимо вареною водою і смикнемо.

Ми всі веселішаємо.

Лука Олексійович біжить студити казанок з окропом. Нарешті, все готове. Обережно розводимо спирт, обережно розливаємо його по квартах і п'ємо.

По жилах розливається приемне тепло. Ми сміємося без жодної причини й дякуємо сестричці Борисова.

— Вона в мене гарна, — каже Борисов, — принесе на пошту пакунок, пустить бісика чиновникові, він і не перевіряє пакунка.

Ми розливаємо рештки по квартах і п'ємо за здоров'я сестри Борисова. Хочеться співати, та чотовий боронить. Розмова стає галасливіша.

— Ох, і добре ж зілля, — каже Рязанцев, — відразу на душі полегшало. Недурно австріякові в порцію рому дають.

Ми починаємо згадувати, як відбирали фляжки в полонених. Фляжки завжди були повні вина.

— Нам хоч би чарчину перед боем давали, все веселіш умирати, — каже знов Рязанцев.

Наш бенкет перериває прапорщик Свіньїн. Він прийшов розпитати про вчорашню розвідку. Ми з Чревовим виходимо з бліндажу й рапортуємо. Він водить нас по шанці. Я йому показую, де розташовані супротивникові кулемети.

Прапорщик запрошує нас до себе. Ми вагаємося, чотовий каже:

— Та ми, ваше благородіє, не доснідали. Дозвольте згодом зайти.

— Як хочете,—незадоволено каже Свіньїн.

Ми повертаємо й бігом біжимо до бліндажу.

Хлопці вже чай п'ють. Приєднуємося. Чаюємо довго, як і завжди. Виявляється, Чревов гідний товариш мені й Рязанцеву.

Та, нарешті, і чай випили.

Ми закриваємо вхід наметом і кладемося спати. Спирт усіх розморив. Прокидаємося над вечір. Сніг так саме сипле. Розгулявся вітер.

— Ох, і погано ж сьогодні на варті. Треба добре пильнуватися, а то ще із стійки здіймуть,— каже чотовий.

Сьогодні з нашої ланки в наряді до півночі Борисов, а від півночі Васільєв. Ми їх довго навчаємо. Борисов одягає речову торбу і йде. Палимо в печі. Довго сидимо мовчки—реакція після спирту. Тяг у печі сьогодні, як ще ніколи. Чотовий виходить і незабаром повертається обліплений снігом.

— Ну й хуртовина! — каже він. — Засипле нас до ранку. Метелиця знялася.

Справді у тиші ми чуємо, як виє вітер. Це виття гнітить нас.

Мовчки збираємо свої постелі, щільніш закриваємо вхід до бліндажу й кладемося на нічліг. Спати нікому не хочеться але не хочеться й розмовляти.

Час минає дуже поволі. Я дістаю годинника й у світлі з печі помічаю — восьма година.

Ніч щойно почалася. Глухо чути супротивникові постріли. Австрійці сьогодні нервуються. Видко, бояться повторення вчорашнього. Стріляють часто,

Васільєв натягає шинелю, підперізується. Йому о дванадцятій змінити Борісова. Він сідає коло печі, дістає записну книжку й щось пише. У мене очі самі заплющуються, я засинаю. Провидаюся від того, що хтось ходить по нашому бліндажі. Дошки гнуться, ось-ось проломляться. Рятують тільки підкладені вчора беревна. Зверху невиразно чути:

— Васільєв, іди змінити!.. Васільєв, ходи: Я не знаходжу бліндажу. Йду почувати до Любова! Василь - є - ев!..

Я свічу свічку. Грубка вигасла. Біля печі лежить Васільєв. В руках у нього записна книжка. Я помічаю: В. Васільєв. Він прокидається, здивовано дивиться на мене.

— Час на зміну.

Мовчки одягає торбу й насилу продирається у хід сполучення.

— Ну й снігу ж навалило, — долинає до мене

— Почистіть каглу, — кричу я слідом.

У комін провалюється сніг. Разом з ним находити холоду. Я дістаю солому, обкладаю її дровами й палю. Ніч горить добре. У бліндажі теплішає.

Засинаю знову. Скільки я спав, не знаю. Прокинувся від диму. Увесь бліндаж повний диму.

— Ото біда, — чую я голос Рязанцева, — завалило димохід. І не проштрикнеш звідси.

Дихати важко. Чотовий підіймає намет, і ми від страху сахаємося. Перед нами суцільний сніговий мур.

Що робити? Усе завалило, а гвинтівки немає, нема чим проколупати вихід. Пробуємо лопаткою. Вона занурюється далеко в сніг, але не настільки, щоб пробити його наскрізь.

— Нас тут замурувало! — нервово кричить чотовий.

Ця суцільна біла стіна давить і гнобить нас. Дихати важче, якийсь стрих, невиразний, непевний, залазить в душу.

Мене нудить. Це саме відчувають незабаром Рязанцев і чотовий. Чревов ще вагається, але потім наважується, дістає з торби кольта, забранного в австрійського офіцера, і стріляє кілька разів у сніг. До диму приєднується пороховий гар. Крізь дірки, пробиті кулями, чути, як гуде над нами вихор. Жадібно втягаємо струмки свіжого повітря. Стає легше. Вже не нудить, але це одну мить. За хвилину сніг засипає дірки, і ми знов позбавлені повітря.

— Нічого не вдієш — каже Рязанцев. — Стріляй. рештою патронів у піч... Може потягне...

Чотовий лягає на спину, довго примощує револьвер і, нарешті, пускає цілу обіймицю в каглу. Рязанцев підсуває у піч солому, швидко запалює її й дме щосили на вогонь. Здається, наша перемога. З труби ллє вода, але дим іде вгору. Ми відводимо воду. Вона тече з печі уздовж стіни до порогу... Поволі дим зникає, ми вільно дихаємо.

— Не пошкодило б щось ізїсти,— каже чотовий. Рязанцев набирає в казанки снігу, ставить їх на вогонь.

— Зараз чай зваримо, а тоді поїмо,— каже він. Я дивлюся на годинник. Тепер чотири. День чи ніч — ми не знаємо. Ми засипані снігом... Грубий шар снігу відлучив нас від усього світу. Ми навіть не відчуваємо війни. В усякому разі досі ніхто про неї не згадує. Ми заклопотані одним — підтримувати вогонь у печі, щоб нас не завалило знову. Але десь у глибині душі гніздиться страх перед цією гнітючою стіною.

— Кажуть, під снігом тепло,— починає розмову Чревов, — я цього щось не почувую. По-моему задушитися можна. Я прокинувшись хотів свічку запалити, а вона тліла, тліла й погасла.

— Кисню мало, — кажу я, — а свічці, як і людині, кисень потрібний. А що ж буде, як знов коміна завалить? — питає Рязанцев.

— Нічого, під снігом можна жити.

Ми раз-у-раз підкидаємо дров. Тепер до наших бід приєдналася ще одна. Вхід закупорений, а в бліндажі страшенно душно.

— Ну, й мука, — вимовляю я.

— Покидай палити, — командує чотовий.

— Еге, якраз, — сухо відповідає Рязанцев. — Знов замете, задушимося отут.

— А я тобі кажу, покидай палити, — зривається з місця чотовий. — Ми тут згоримо.

— Палитиму, — впирається Рязанцев. — Тепло — добро.

Я бачу, що вони ось-ось поб'ються. Втручаюся, починаю доводити Рязанцеву, що як він таким темпом палитиме, то швидко дров не стане. Цей довід впливає.

Спека меншає. Ми сидимо похнюплені. Чотовий образений на Рязанцева. Рязанцев лихий на чотового. Мене опанувала апатія. Все надокучило. Час минає поволі. Чревов розмальовує шахівницю й ліпить з шматочків хліба шашки.

— Заграймо,— пропонує Рязанцеву.

Але той ще образений.

— Ведмідь з Брянського лісу хай з тобою грає,— буркоче він.

— Та покинь, Луко Олексійовичу. Чого розгнівався?— пробує вмовити його чотовий.

Але Рязанцев уперся. Мені здається, що йому подобається вдавати ображеного. Чотовий пропонує мені заграти. Ми граємо довго, і в дамки, і в піддавки, і у вовка та овець. Надокучає. Покидаємо грати. Гасимо свічку. Невиразно долинає до нас шум вітру. Холоднішає. Знизуємо плечима.

— Ой і лихо ж тому, хто тепер у полі,— від нічого робити починає розмову Чревов.

Ми не відповідаємо. Тоді він довго, протягом, позіхає й моститься спати, вкриваючись шинелею. Я й Рязанцев робимо за його прикладом. Ми дримаємо, але не забуваємо про піч. Годинник показує дванадцять.

— Скільки ще разів стрілка обернеться навколо цифербляту, доки нас відкопають?..— думаю я.

— Двадцять чотири чи дванадцять годин минуло, відколи пішов Васільєв? — питаю знову себе.

Та я безсилий р зв'язати це питання. Під снігом можна було переспати шістнадцять годин і не чути сну.

Нас не турбує доля сотні. Війна зробила нас нечутливими. Над усім панує інстинкт самозбереження. Він підмінює стадне чуття, бо ми не знаєм, за що воюємо. Ось чому тут, під снігом, ми й не згадуємо тепер про сотню. Ось чому ми не думаємо про тих салдатів, що не мають бліндажу й куляться у своїх норах. Ми стали егоїстами, бо нічого ясного для себе не бачимо.

Я буджу Рязанцева.

— Зміни мене біля печі, уже час.

Він потягається, неохоче встає з належаного місця й сідає на карачках коло печі.

Я засинаю. Будить мене сварка чотового з Рязанцевим. Не розплющуючи очей, наслухаю.

— Казав я тобі старому дурневі, не пали над міру. Не послухався, а тепер дров не вистачає.

— Усьому кінець буває, — винувато виправдується Рязанцев, — і людина живе, скільки судилося...

— Судилося, — перекиривлює його Чревов. — Дурість твоя судила.

Я розумію, в чому сила. Дрова минулися і нема чим палити.

— Витягай бантини з даху, — кажу я, — їх надовго вистачить.

Ми відкопуємо землю, і бревно падає вниз.

— Цих вистачить хоч і на три дні,— зауважує Рязанцев.

Він рубає дрова і підкидає в піч. Ми з Чревовим знов граємо в шашки. Рязанцев пропонує казку розказати.

Ми з радістю хапаємося за цю пропозицію. Лука Олексієвич починає довге оповідання про купця, що забагатів завдяки вбивству. Ми уважно слухаємо. Розповідає дуже живо:

— ...Ото підліз він темненької ночі до маленької світлички... Дивиться-подивляється крізь щілину.. Бачить, лежить молодий молодець; одна рука в нього під щокою, а другою — торбинку стискає...

Але кінчається немудра казка. Знову нудить нас безділля.

— Заспіваги б чи що? — каже Чревов.

— Починай,— кажемо ми. Він співає:

— Викопав я криниченьку.
Викопав я дві,
Любив, любив дівчиноньку,
Людам, не собі.

Ми підхоплюємо приспів:

— Ой, жаль, жаль
Мені буде:
Візьмуть її люди,
Візьмуть її люди,
Моя не буде.

Чревов співає дальший куплет. Ми підтягаємо. Але немає безконечних пісень! Є тільки безконечна

журба. Кінчається пісня. Сумний мотив посилює наш сум... Він засів у наших думках, у всіх щілинах нашого бліндажу.

Рязанцев нахиляється до печі й довго слухає:

— Досі вие. А цікаво, як австріяк з хуртовиною впорався. Мабуть, у нього щось вигадано.

— Йому легше, — озивається Чревов, — вітер віє з нашого боку. Перекриє його козрики й усе.

— А він же може нас тепер голими руками забрати, — каже Рязанцев.

Ця думка пронизує нас. Ми не з боягузів, але тепер злякалися.

Безпорадно озираємося. Опинитися в полоні? Ні, це нас не вабить. Так хоч надія, що тебе поранять, і поїдеш у тил лікуватися, А в полоні погано. Та й це не так лякає, як зустріч з мадьярами. Про них розповідають жахи. В полон вони не беруть, а заколюють на місці... Прокидається інстинкт самозбереження.

— Ні, хлопці, з цього не буде діла. Треба вилазити, — каже чотовий.

Ми здираємо намет і починаємо гарячково копати вихід, накидуючи снігу в бліндаж. Ми на хвилину забуваємо, що бліндаж нам ще може придатися, згадуємо про це пізно, коли майже все вже закидано снігом.

— Ото наробили, — з жалем каже Рязанцев, — такий бліндаж зіпсували...

— Та що його плакати, — озивається Чревов. — Що тут бліндажа шанувати, коли про життя ходить!

Його слова нас підганяють. Ми завзято працюємо лопатками. Риємо вгору. Рукави швидко повні снігу. Та ми не звертаємо уваги. Відрили багато, але ще не вибралися. Рязанцев пропонує:

— Давай, довбану сніг головою, може швидше виберемося.

Він закутує голову й плечі наметом, підводжу його до краю нори:

— Довбай! — кажу йому.

Він випростовується, крекче, натискає на сніг. Голова його поринає по плечі в снігу. Рязанцев присідає і втягає голову.

— Ну, скажи, — дивується він, скинувши намета, — мабуть гору насипало. Та вже не інакше. Дивись, яку дірку продовбав, а світу не видно.

Ми ще з Чревовим пробиваємо сніг, що його Рязанцев стиснув. Щільними брилами валиться він на долівку бліндажу. Рязанцев знов натягає намет та й знов гатить головою в сніг. На цей раз щасливіш. Велика брила снігу підіймається вгору.

— Натисни, натисни, Луко Олексійовичу, — кричимо ми.

Він натискає, брила хилиться на бік і випадає назовні. В отвір ллється світло й вдирається великий вітер.

Тепер день...

— Готово, — каже Рязанцев. — Тепер розвідати треба.

Він лопаткою обережно поширює отвір, утрамбовує внизу сніг, робить площинку, стає й ви-

совує назовні головну. За хвилину в бліндажі з'являється обліплене снігом обличчя Рязанцева.

— Такої хуртовини відколи живу, не бачив. На полі нічогісінько не видно... Усе заметено.

Тепер ми трохи спокійніш починаємо розкопувати прохід. Сніг ми все ще кидаємо в бліндаж, але так, щоб він не лежав суцільним шаром. У пічці горить, але нам і без неї душно — від роботи.

Нарешті, перехід так поширений, що ним можна вилізти. Ми щільніш підтягаємо пояси, — одягаємо торби, виштовхуємо назовні одне бервно й великий пук соломи. Тоді вилазимо самі.

На дворі вирує буран. Вихор задирає поли наших шинелів: сніг миттю обліплює шаровари. Ми щільніш натягаємо шапки. Снігу набивається за комір. Ставимо навстоячки бантину біля входу в отвір, прив'язуємо до неї намет і закріплюємо деревину в снігу. Вона буде нам показувати, де наш бліндаж. Отвір затикаємо соломою... Ми вже змерзли, хоч назовні перебуваємо якихсь десять хвилин. Чревов щось каже, але вітер відносить його слова. Тоді ми сходимося до купки:

— От що, хлопці, — кричить Чревов, — треба шукати сотенного, довідатися що в нас робиться.

Ідемо, попереду Чревов, за ним Рязанцев. Останній я. Раптом чотовий провалюється по пояс у сніг. Видко, потрапили на шанець.

— Праворуч, праворуч, — щосили кричить він.

Ми беремо праворуч. Зупиняємося. Розмотуємо наметове мотуззя. Чревов кумедно бобрається у снігу. Витягає одну ногу, перевалюється на бік,

нога не знаходить підпори. Він хвилину балянсує, а тоді падає ниць на сніг. Обличчя чотового резчервонілося. Він щось кричить, але його крики тонуть у шумі хуртовини. Нарешті, мотуз розмотаний. Ми зв'язуємо його й кидаємо кінець Чревову. Він обв'язує себе. Я й Рязанцев тягнемо за другий кінець. Насилу пощастило його витягти. Ми всі тремтимо від холоду та напруги.

Ідемо далі. Нічого не видко. Раптом натрапляємо на великий горб.

— Стій, — кричить Чревов — обслідуймо...

Ми обережно обходимо горб. З підвітряного боку на нас летить дим. Шукаємо димохід. Нарешті, помічаємо дірку... її краї почорніли від диму. Чревов сідає над димоходом. Ми з Рязанцевим розпахуємо поли шинелі, накриваємо Чревова й також нахиляємося до димоходу. Чревов кричить кілька разів:

— Яка сотня? Яка сотня? Хто живе?

Ми напружено прислухаємося. З димоходу вилітають іскри. Видко, хтось розгортає дрова в печі. Нарешті до нас глухо лине:

— Командний склад 10-ї сотні...

— Ваше високоблагородіє, — знов кричить Чревов. — Це я, командир 3-ї чоти — Чревов.

— Почекайте! — долинає до нас.

З димоходу знов летять іскри, виривається дим. Ми чекаємо. Дим поволі зникає.

— Видко, погасили вогонь, — заявляє Чревов.

Нас уже з усіх боків обліпило снігом. Шинелі мокрі.

— Чрево - ов! Чре - ево - ов! — долітає до нас.
Ми нахилиємося до димоходу.

— Ваше високоблагородіє, слухаю,— кричить
Чревов.

— Ось що,—долинає до нас голос капітана
Деркача.— Зіпсувалися проводи. Треба піти лі-
нією й зв'язати їх. Вчора пішов доброволець
Васільєв, але, видко, сердешний, заблудив. Бери
з собою кого б і йдїть...

— Слухаю,— відповідає Чревов.

— Звідти йдїть до села Нової Беркулі, до ди-
візійного штабу. Там розповісте...

— Слухаю,— задоволено кричить Чревов і
підіймається від димоходу.

— Отож, хлоп'ята,— каже він до нас,— ходімо,
проводи, зв'яжемо, а звідти до села. Відпочи-
и - и немо.

Ми з радістю рушаємо. Додержуємо того самого
ладу. Ідемо на віддаленні три кроки один від
одного. Наперед зв'язуємо наше мотуззя й ним
обв'язуємося. Шукаємо свого бліндажу... Зна-
ходимо стовп... Риємо лопатками сніг — там, де,
за нашими розрахунками, повинні бути бійниці.
Відкопуємо три гвинтівки, одягаємо їх на паси.
Повертаємося до бліндажу сотенного офіцера.
Довго шукаємо телеграфні проводи під снігом.
Нарешті, знаходимо. Підіймаючи проводи, ми по-
волі посуваємося за ними. Ідемо довго. Раз-у-
раз провалюємося у кучугури... Рятує мотуз...
Хуртовина лютує дедалі гірше. На шинелях сніг
примерз, утворилася льодова шкуринка... Йти

дуже важко... Нас підбадьорює надія ночувати в теплій халупі. Адже до села тільки 8 верстов.

Раптом Чревов зупиняється під якимось деревом і нахиляється. Ми підходимо ближче. На дерево сперта гвинтівка...

Видко, шмат дула та багнет... Решта засипана снігом.

— Треба пошукати, — кричить Чревов, — мабуть когось засипало.

Ми розкидаємо ногами сніг. Нічого... Ідемо в надвітряний бік... Знов розкидаємо сніг. Раптом надibuємо ноги взуті в черевики та обмотки. Довгі худі ноги... Вони жалюгідно стирчать з під снігу. З акуратно підшитих країв обмоток я пізнаю ці ноги.

— Братця, це ж Васільєв.

Ми мерщій розгортаємо сніг. Нарешті, з'являється спина, за нею голова. Обличчя Васільєва загострилося, і не тугешній спокій лежить на ньому.

— Може, живий, — непевно каже Рязанцев. Чревов розстібає шинелю Васільєва, підіймає гімнастівку, сорочку, мацає тіло. Бере на долоню снігу і щосили починає розтирати. Тіло залишається воскове ..

— Ні, замерз... — каже він стиха.

— Шкода, хороший хлопець був. Загинув нізащо.

Рязанцев відвертається й рукавицею обтирає сльозу. Ми кладемо Васи́льєва. Під голову підмощуємо речову торбу, на грудях схрещуємо руки і

застелюємо наметом... Рязанцев відкидає сніг навколо тіла... лопаткою він викидає записну книжку... Я йду, зашпортовуючись у заметах, і дістаю її. Це книжка, що її вчора бачив у його руках. Відкриваю на першій сторінці... Насилу читаю... Написано чорним олівцем, а від снігу деякі слова розпливлися...

Прошу тих, хто знайде мою книжку, перелати до 3-ї чоти 10-ї сотні Охотського полку. Хай перечитають її мої товариші у бліндажі та відішлють моїй матері.

В. Васільєв.

Перегортаю сторінку. На ній два рядки:

„А он, мятежный, просит бури,
Как будто в буре есть покой...“

Мене кличе чотовий. Я закриваю книжку, стрямляю її за халяву і йду до дерева. Тіло Васільєва вже закрили наметом. Ми насипаємо зверху сніг, беремо гвинтівку й багнетом втикаємо в землю.

— Мир прахові твоєму! — думаю я, — загадкою ти з'явився до сотні, загадкою й пішов... І тебе потопила війна...

Чревов перериває мої думки:

— Мертвого не воскресиш. Ходімо далі, а то самі позамерзаємо.

Незабаром темніє. Ми поринаємо у снігових заметах.

Вибиваємося з сили, але вперто йдемо. Увесь час витягаємо з-під снігу дріт. Раптом дріт вислизає з рук. Ми знайшли розрив. Силкуємося відшукати другий кінець. Але його кудись вітром віділо. Довго шукаємо, розгортаємо ногами сніг, та дарма — кінця немає.

— Спроба не легка, — каже Рязанцев. — Де його знайти! Поле широке, куди його віднесло — хто зна.

До цієї думки прихиляється й чотовий. Проте, він не припиняє розшуків. Ми з Рязанцевим страшенно втомилися. Важко дихаємо.

Вітер нас зморив. Утома очі заплюшує. Напружуючи останні рештки сил, ми боремося проти втоми.

Сісти — значить замерзнути. А гинути ніхто не має охоти.

Нарешті, ретельність чотового вичерпана. Він втратив надію знайти зниклий провід.

— Рушаймо до Нової Беркулі, — кричить він і йде вперед.

Ми поволі, валкою посуваємося у темряві. Потопаємо у глупій пісьмі. Тільки мотуз, що ним ми обв'язалися, допомагає нам триматися купи.

Буря не вщухає. Невпинно гуде вихор, свистить у вухах. Ми бредемо, насилу згинаючи ноги. Здається, що нашій дорозі ніколи не буде кінця. Навколо снігова пустеля без меж, без краю. Утома дедалі гірша, слабнуть сили, механічно переставляємо ноги. Думки мої далеко. І хуртовина, і війна не існують. Десь там, за невідомою межею інший

світ, інші люди. Там, у тому далекому світі, що його залишив може назавжди, кипить життя. Там це не для мене. Я вибитий із швидкого кола життя. Війна поглинула наші душі.

Свище вітер, дико виє хуртовина. Гуркіт бурі плуває мої думки.

Раптом поштовх.

— Стоп, — кричить чотовий. — Перепочинок.

Ми сідаємо. Хуртовина, немов по ула жертву. Вітер виє чимраз дужче. Він підносить навколо цілі хмари снігу, крутить, обгортає, засипає очі. Ми знігилися, кулимося, та дарма. Невблаганний вітер залазить всюди. Навколо нас уже намело купи снігу.

— Встава - а - ай! — гукає чотовий. — Рушаймо.

Нехотячи підводимося.

Нічого не видно. Вітер, мороз лютішає. Сніг рипить під ногами.

Скільки часу йдемо — не знаємо. До нас долинає собачий гавкіт.

— Не піддавайсь, братця, село, — кричить Чревов.

Ми наддаємо, ступаємо певніш, але гавкіт тихіє. Знову ми блукаємо в темряві, у безвісті. Апатія опановує нас. Ідемо купкою. Хай буде, що буде. Пропадати, так усім разом.

Раптом натрапляємо на якийсь мур. Гарячково обмацуємо його. Це справді стіна, стіна якоїсь халупи. Обходимо навкруги. З маленького, сліпого віконця падає скупе проміння світла.

— Діста - а - алися, — зідхаємо всі враз.

— Ну, хлоп'ята, тримайсь, — каже Чревов. — Дісталися то вже дісталися, але куди? Може до австріяків у гості.

Від цієї думки здригаємося. Стиха набиваємо гвинтівки. Чревов підходить до вікна. Довго вдивляється. Гукає.

— Хто там? — ледве чути з халупи.

— Відчиніть двері.

Нам відчиняє низенький, сивуватий чоловічок. Ми ввалюємося в халупу.

— Слава Йсусу.

— Навіки слава, — відповідає хазяїн.

Ми обтираємо сніг з обличчя, насилу захоплюємо дух.

— Яке це село?

— Стара Беркуля.

— Значить, ще 3 верстви перти, — відповідає чотовий. — Збилися з дороги. Доведеться ранку чекати.

Ми скидаємо шинелі, обтрушуємося в сінях від снігу. Сухарі в нас замість вечері. Лягаємо на купу соломи, що приніс господар. У халупі тепло. Скидаю чоботи. Випадає записна книжка Васільєва.

— Ось книжка Васільєва, — кажу я до Чревова та Рязанцева. — Він пише, щоб ми її перечитали, а тоді матері послали.

— Вранці, — заявляє чотовий. — Тепер спати.

Втома нелюдська. Сон миттю заплющує нам очі.

— Вставайте, та вставайте ж нарешті, — вадсаджується від крику наш господар.

На превелику силу змушую себе підвестися. Усе тіло розбите, голова налита оливом. Хуртовина не вщухла. Вона дме ще оскаженіш. Ми щулимося, нам ще треба в цю метелицю перейти три верстви. Рязанцев клопочеться біля печі, варить чай. Наші шинелі мокрісінькі. Погана справа. В такий мороз одягати мокрі шинелі — це відочого. Хочеться відтягнути час.

— Почитаймо книжку Васільева, — пропонує чотовий.

Розвішуємо шинелі біля печі, від них пара садить. Я розкриваю записну книжку й читаю:

„Мила мамо.

Я пішов добровільцем на фронт не тому, що мене надто опанувало патріотичне чуття. Я не патріот, бо я не пишаюся з голої та босої Росії. Я жалую Росію за її темряву, за безмежне горе. Мені чужа мета війни. Страждання Росії не поменшають від того, що її територія може збільшитись. Нам потрібні реформи. Шлях реформ — ось шлях нашої батьківщини. Тоді вона воскресне. Найкращі люди це давно усвідомили й твердо йдуть цим шляхом. Та цієї твердості в мене немає. Я не можу боротися за щастя Росії, я можу тільки життя віддати за неї... З жалощів. Я й віддаю, а надто що для цього є ще чимало важливих причин.

Ти знаєш: я зростав у сім'ї якимось чужинцем. Ти згадуєш, мати як я давно, ще три роки тому, нарікав, що в тебе з батьком немає до

мене чуття. Ви ділили кохання між старшим — Миколою та молодшим Петрусем. Мене це кохання обминало. Я був засуджений на самотність, на безмежну журливу самотність. Вона розвинула в мене спостережливість. Я аналізував, розкладав на частини себе самого. Славнозвісна самоаналіза, звичка копатися в самому собі, у своїх переживаннях стала потребою моєї істоти. Байрон став моїм богом. Онегін — ідеалом, а на Рудіна я молився. Я був зайвий у громадянстві і прокляв його умовності, що приносять людину. І в той же час я відчував своє безсилля підвестися над ним. Почалося шукання змісту життя.

— Не знайду, годі й жити, — рішив я.

Думки наших „підпор громадянства“, що з ними я листувався, були дуже неоднакові.

— Зміст життя — в істинній вірі, — навчав один.

— Шукайте змісту життя в громадянстві, — заявляв другий.

— Він у природі, — казав третій.

— Ідіть до народу, — з патосом гукав четвертий.

Я все спробував. Я щиро силкувався повірити в бога, але віра тікала від мене. Прощати й прощати — це вихід для тих, хто несповна розуму. Наше громадянство наскрізь брехливе. Ми вміємо говорити, сподіватися, але не в цьому ж зміст життя. І тоді я пішов у нарід. Я люблю нарід з усієї душі, мені здавалося, що я добре зрозумію його душу. Та я жорстоко помилився.

Хто з інтелігенції сміє твердити, що він знає нарід? Не вір цим самовпевненим людям. Саме оте солодке слівце „нарід“ нічого не говорить, нічого не промовляє. Що ми знаємо про російського селянина чи робітника? Нічогісінько. Хіба ми будь-коли жили його радішами, його го, ем? Ось тому наш нарід і ставиться до нас з цілком виправданим нед вір'ям. Я пішов до народу, гадаючи, що приношу велику жертву, але вона нікому не була потрібна. Я прийшов, як пан, а мене відштовхнули. Це було жорстоко, але й цілком справедливо. Я це усвідомив. Тоді я почув себе зовсім самотнім.

Спалахнула війна. Я не радів з неї. Вороже дивився на патріотичні демонстрації. Я переживав велику внутрішню боротьбу. Жаль та байдужість боролися в мені. Не знаю, що на решті побороло, але сталося щось, що покляло край моїм ваганням. Я рано зрозумів те, чого досі не зрозумів Микола, від чого тікаєш ти, мати, і чого не хочеш зрозуміти й видко ніколи не зрозуміє батько. І коли я зрозумів, мене опанував жах. Він зріс безмежно, коли я побачив що ти, мати, мене розумієш. Але тікаєш від цього кошмару, тікаєш, навмисно заплющуючи очі. Пам'ятаєш нашу розмову? Як ні, дозволь тобі нагадати:

— Мамо, спитав я, якими коштами батько купив будинок, автомобіль?

— У тата справи покращали, — відповіла ти. — Він добре заробляє.

— А що він робить?

— Він щось там приставляє до армії.

— Значить, він заробляє на війні? Значить, оті, хто воює, дають йому змогу багатіти? А що він дає їм за це?

Ти зніяковіла й нічого не відповіла. Але по твоїх журливих очах я бачив, що ти також думала над тим, що наш добробут збудований на трупах сотень тисяч забитих. Батько багатів тільки тому, що вибухнула війна. Та не в цьому сила. Усе лихо в тому, що багатство, велике, таке, що руйнувало його конкурентів, нажите нечесними способами. Це так звичайне для того громадянства, в якому я силкувався знайти зміст життя.

Я нагадаю тобі, мати, один епізод, випадковим свідком якого довелося мені бути. Пам'ятаю, як благав тебе батько поїхати до дядька просити, щоб не тягнули його до права з приводу партії прілих чобіт, що їх батько приставив армії. Згадуєш? Батько наживався на тому, що посилав гнилизну до армії...

Мати! Як би ти бачила, в яких жахлих умовах живуть у шанцях салдати, ти зрозуміла б увесь кошмар батькового злочину. Я сам тоді не бачив, але розумів, через то ж бо і пішов на фронт. Жаль та огида перемогли байдужість. Я знаю, що коли батько довідається про причину мого від'їзду на фронт, він призириливо скаже:

— Дивак.

Та хай оце „дивак“ залишається на його сумлінні, якщо сумління колись у ньому прокинеться. Він любить розмовляти про війну, про руського салдатика, про братушків, що їх руський салдат з великою охотою йде боронити.

Усе це солодке сюсюкання мені бридке. Наш салдат не знає, за що він воює. Він сам вишукує причин, вигадує їх, і в нього створюються всякі легенди, одна від одної страшніші своєю б-зглуздістю. Яка чужа йому ідея допомоги братушкам, що їх так палко реклямує батько, ілюструє хоч би такий приклад:

Нещодавно ми на відпочинку вивчали нову салдатську пісню. Приспів такий:

„Сербія, Бельгія, жаль мне тебя,
Австрія, Германія розгромили тебя“ ...

Уяви собі, салдати уявлення не мають, що таке Сербія. Є в нас у сотні старий Рязанцев. Після занятъ того ж дня він попросив мене написати листа додому. Після численних поклонів усім сватам та кумам він заявив:

„А тепер пиши: живемо — гірше не можна. Герман та австріяк б'ють нас нещадно. Навіть пісня така є:

„Сердился Бельгій, жаль мне тебя,
Австрія, Германія розгромили тебя“.

Що таке Бельгій, не знаю. Мабуть, якийсь мериканець. Знайшовся, нарешті, такий, що й нас пожалував. А біда справді велика. Воюємо ми, воюємо, а за що — невідомо. Нужа заїла“.

Мене здивувало це тлумачення пісні. Я почав пояснювати Рязанцеву справжній зміст слів. Але він сердито перебив:

— Покинь, — так зручніш, душа просить, щоб хтось пожалував. Воюємо нізащо. Ось ти кажеш, що в них там австрійського принця вбили, і Австрія за це розгромила Сербію, а ми обстали за них. Так?

— Так.

— Що ж, питаю тебе, цей принець з золота був, що за нього одного стільки люду гине!“.

— Багато незрозумілого, але правду пише, — перебиває читання Рязанцев. — Така розмова справді була між нами.

Ми запалюємо. Хуртовина вирує. У халупі тихо. Діти залізли на піч і звідтіля цікаво поглядають на нас. Господиня швидко пряде нитки, байдужо поглядаючи у вікно. Господар дрімає коло печі. Читаю далі:

„Я не знайшов, що відповісти Рязанцеву. Адже причина війни не така проста, як я спробував пояснити. Рязанцев єдиним махом розбив мої рації.

Мати! Ви живете на острові. Ви відірвані від суворої дійсності, і всі ідеї, що їх так гаряче обговорюють у ваших салонах — народові чужі. Ви цього не зрозумієте. Ви цього, негодні зрозуміти.

Пишу тепер з шансів. Мати, тут жах. Нас поволі, але вперто заїдає нужда. Вона нищить

у нас усе людське. Ми перетворюємося на сла-
сних звірів, коли купками душимо, коли зди-
раємо її з тіла. Муки величезні. Та всього
цього мало. Шальки вагів ще не перетягнули.
Шалька навіть відтягнулася на бік ґріхів.
Я кажу про втечу Миколи, про ганебне дезер-
тирство Петрове. Гідні діти свого гідного батька.

До речі, у мене накопичилося кілька листів,
що батько писав. Я їх не читаю. Натякни йо-
му, хай краще не пише. Хай не нагадує про
себе. Мої товариші чесні порядні люди. Як мені
добре з ними. Я вже не зайвий. Я знаходжу
те, чого шукав. Стражданням я доходжу цього.
Години за дві мені заступати на варту. Тепер
велика хуртовина, я прислухаюся, як вие вітер.
Кажуть, що хуртовина на фронті дуже небе-
безпечна. У мене сьогодні надто важко на сер-
ці. Може, це передчуття? Чи так, чи так, я
свою долю вирішив. Але тебе, мати, благаю,
благаю може в передсмертний час: опануй се-
бе, вплинь на батька, припини цю бакханалію
багатіння коштом життя сотень тисяч людей.
Відійдись від цього. Мати, благаю тебе. Про-
сить твій нещасливий зневірений, стражден-
ний син“.

Книжка дочитана. Ми сидимо мовчки, жалісно
вие за вікном вітер. Він править панахиду по од-
ному з загиблих, чесних, але слабких людей.

— Так,— перериває нарешті мовчанку Чревов,—
був він якийсь малахольний, а тепер усе як на

долоні. І до людей не пристав, і від людей не пішов. Смерть для нього найкращий кінець.

— А татуньо в нього, мабуть, великий мерзотник,— додає Рязанцев.

— Таки так,— кажу я.— А мати хороша. В неї очі такі журливі, Віктор подібний був до неї. По очах їх одразу можна було пізнати.

— Що ж, посилай книжку.

— Та треба,— кажу.

Дістаю папір і конверт. Пишу:

„Ваш син загинув 5 листопада під селом Стара Беркуля (Галичина). Посилаємо його записну книжку.

Підписуємося.

— Давай додаю,— пропонує чотовий.

Він поволі виписує на папері:

„Послухайте сина, слабовитий, але праведний він у вас був. Чотовий 3-ї чоти Ф. Чревов“.

Заліплюю конверта.

— Ну, братця, потупаємо,— каже чотовий.

— А може десь би коней узяти? — несміливо питає Рязанцев.

Його думка нам до смаку.

— А правда. Взяти коней, миттю доїдемо. А то ще заблудимо — каже чотовий.

Питаємо господаря — в кого є коні. Він показує нам, де мешкає сільський багач.

— У нього двоє коней,— каже він.

Ми вдягаємося й сніговими наметами прямуємо. Довго стукаємо. Нарешті нам відчиняють.

— Коней не дам і не поїду,— заявляє нам хазяїн.

Ми настоюємо, загрожуємо бойовим наказом, хазяїн впирається.

— І куди там їхати, метелиця на дворі, пропадеш.

Ми не відстаємо. Нарешті, він згоджується їхати. Допомагаємо йому запрягати. Наші шинелі не висохли. Тепер вони промерзли. Поли, мов дошкою, б'ють по ногах. Ми валимося на гринджоли. Хазяїн сідає боком. Поволі виїжджаємо. За околицею на нас із силою обрушується вихор. Він обсипає нас купою снігу, залазить під шинелю, стягає морозним обручем мокрі чоботи, шаровари, шапку.

Помалу лізуть коні. Вони хропуть, перебираючись через купи снігу. Зариваюся в солому й засинаю під крики хурмана:

— Гайтя, віштя.

Збуджують мене пізно ввечері. Ми в селі.

— Нова Беркуля? — кричу я.

— Атож,— чути глухий голос Рязанцева.

Стукаємо до першої хати.

— Де дивізійний штаб?

— Коло церкви.

Насилу знаходимо штаб. Обліплені снігом, холодні, голодні ми входимо до просторої халупи. Зустрічають нас криком:

— Куди лізете? Тут штаб дивізії.

— Вас нам і треба,— байдужо каже Рязанцев.—
Ми з шанців, салд ти Охогського полку.

Зчиняється метушня. Нас підводять до пічки.

— Як у вас там? Що чути? Адже ніякого зв'язку немає.

Ми розповідаємо, що весь весь полк лежить під снігом. Шанці засипало. Сніг лежить грубим шаром. Як-ись офіцер швидко зв'язується з начальником штабу дивізії й передає йому новину:

— Ну, переночуйте в сусідній халупі,— каже він,— а завтра поведете резерви, підуть відкопувати полк.

Як-ись салдат каже, що він нас відпровадить. Ми виходимо. Хуртовина дме. Мороз міцнішає.

— На ранок кінець. Хуртовина вщухне,— заявляє Рязанцев.

Але тимчасом вітер лютує. Дістаємося до халупи. У ній вільно. Кілька салдатів збираються вечеряти. Вони здивовано дивляться на нас.

— З шанців, з донесенням,— каже наш супутник.

Миттю нас обступають. Сипляться запитання:

— Як там?

— Чи всі цілі?

— Замело?

Ми відповідаємо.

Розмова тягнеться далеко за північ.

ЗШИТОК СЬОМИИ

Уже два тижні йдемо походом. 14 днів минуло від того пам'ятного ранку, коли батальйон прийшов відкопувати наш полк.

Світанок щойно починався. Батальйон поволі підходив до шанців. Хуртовина вщухла. На зміну їй потиснув лютий мороз... У світлі світанку ми помітили австрійську розстрільню... Супротивник добре розрахував... Полк лежав під снігом... Забрати його в полон не було жодного труду.

Батальйон відкрив скажений огонь... Мадьяри поквапло відступили, залишивши на снігу чимало вбитих і поранених... Силенгінці не переслідували супротивника...

Під снігом чекали на них товариші. Мерщій взялися вони розчищати наші шанці... Мадьяри спробували зробити ще одну вилазку. Але їх знов відбито. Енергійно відкопували силенгінці охотців. О півдні все було готове... Полк вийшов на волю з-під снігу. Та лави наші дуже порідшали... Багато позамерзало, у багатьох відморожені руки й ноги... Їх відкопували, підіймали, підводили, але вони, як підкошені, падали на

сніг... По обличчях текли сльози, сльози вдячності та страждання.

— Лежали ми вдвох у норі, тепло було... Тихо, затишно... Сніг натиснув, ми й спали,— плачучи розповідає один.— Схотілося їсти, надумали,— давай вилазьмо нагору, може вже пронесло... Вилізти вилізли, а назад не втрапили, геть промокли... Он приятель замерз, а в мене тепер ні ніг ні рук,—надсадно ридаючи, каже він.

Справді руки в нього жакні. Вони спухли, тіло потріскало, з виразок проступила прозора сукровиця.

— Не думав, братця, що доведеться ще на білому світі пожити,— тихо шепоче інший.— Лежав, лежав під снігом. Багато думав. А тоді, як майне: а що, як мадьяр налетить?... Пропадемо ні защо. Викопався назовні, глянув, а хуртовині кінця-краю немає. Заліз мерщій назад... Та ось нога чогось ние.

Найкраще пережили бурю ті, хто не боровся проти неї. Вони перележали під снігом і швидко очуняли. Замерзлих ми знаходили найбільше під козирками. Їхні тіла складали з краю шанців. У нашій сотні ми не дощитался 12 чол. Видко пішли до села й по дорозі загинули. Крім того, 11 замерзли й 26 повідморожували собі руки й ноги. Півсотенний Безбережний і ще 6 салдатів занедужали. Їх послали до околodкy.

Втрати, як у бою... Ці смерті під снігом — добра наука для нашого начальства... А втім, хіба це перша наука?

Ввечері дано наказ відходити... Поволі, шнурочком тягнулися ми до Нової Беркулі. Вигляд у полка жалюгідний. Салдати здебільшого у брудних мокрих шинелях... Чоботи наскрізь промокли... Все це замерло, не дає ходити. Всі тремтять, мов у пропасниці.

У селі пізно вночі нам видали тілогрійки. З радістю натягали ми суху одягу. Не чути на собі мокрої шинелі — блаженство.

На світанку рушили далі... Від того дня ми невпинно йдемо. Куди — ніхто не знає... Стоять ясні морозні дні, місячні ночі. Увесь час ідемо тим шматом Галичини, що захопили ще під час перших боїв... Сьогодні оголошено днювання... До фронту більш як 50 верстов. Чекаємо над вечір поповнення, що доганяє нас ото вже тиждень.

Широко користуємося з днювання. Насамперед ми рішили „побанитися“. Умовляємося з господинею, щоб вона відступила нам клуню. Півбуханки хліба та десяток куснів цукру вирішують справу. У клуні є піч. Ми палимо її, ставимо казанки, випрошені в господині відра, збираємо каміння й кидаємо у вогонь. Це для пари. У всіх нас одне бажання: висушити шинелі, помитися, випрати білизну й передягнутися. Хоч би одна ніч без нужі...

Скоро в клуні нема чим дихати. Пара все застелює. Голі, ми завзято перемо білизну, миємося... Ллються потоки брудної води.

— Пари, піддавай пари, — хрипко кричить Рязанцев.

Він орудує біля самої печі. Йому все мало пари.

— Кінчати прання,— командує чотовий.

Хто скупався, мерщій одягаються, хапають шинелі й летять до халупи.

Тут гаряче палає піч... Розвішуємо шинелі, білизну... Почуваємо себе чудово. На обід нам дають жирні порції свинини.

— Або відступати або наступати — сміються старі.— Як свинина з'являється, так значить свиню підклали... Це вже практика показала...

По обіді чищення гвинтівок, а тоді сон. Яка радість лягти спати, не боячись вошей.

Ми стільки часу йшли без відпочинку... Поморилися тяжко... Не диво, що сьогодні ми спимо, як неживі.

Ми не чуємо пісень маршового батальйону, що прийшов нам на поповнення. Ми не чуємо звуків оркестри, що зустрічає батальйон. Ми розляглися на лавах. Уві сні ми такі далекі від фронту, від війни... Ці хвилини відпочинку бувають так рідко... Ніхто, крім фронтовиків, не знає всієї радості спокійного сну, не в шанці, а під дахом, справжнім дахом.

Хтось навалюється на мене, обіймає, душить... Насилу розплющую очі й зриваюся, як несамо-витий.

Хижняков, ріднесенький.

Я висну в нього на шиї... Мій крик будить кількох салдатів, вони підводять сонні голови, щоб за хвилину безсило опустити їх на свої торби...

Підводиться тільки Рязанцев. Не кваплючись, підходить до Хижнякова, віддирає його від мене й голосно тричі цілується з ним...

— Прийшов таки, бідолахо, а ми думали, що ти вже там окопався.

— Окопаєшся! Еге! На нашого брата дивляться, як на вовка.

Я помічаю в халупі нових людей. Один високий, гарний, стоїть позад Хижнякова.

Нового приятеля привів — каже Хижняков, — Знайомтеся, хлопець хороший.

— Станіслав Шабловський, — називає себе салдат.

— Ну, братики, як живете? — питає Хижняков.

— Яке наше життя, — каже Рязанцев, — гвинтівкою починається, а вошею кінчається. — Краще ти розкажи, що там?... Як люди живуть?

Чи скоро кінець війни?

— Багато захотів відразу.

— Не я, душа просить...

Рязанцев, чекаючи, дивиться на Хижнякова.

— Там — не з медом. Все дорожчає. Наш брат на хлібі з водою сидить. А багато на цьому ділі багатіють. Ну, а мир, мир коли?

— Мир? Коли війна кінчиться, дядьку, тоді й мир буде, — гірко посміхаючись, каже Хижняков.

— Ні, бідолахо, не так, — раптом впадає в розмову господиня. — Війна аж до свого кінця точитиметься, а кінець... є й кінець. Ось послушайте.

Вона відвертається від печі й повертається до нас :

— Мій дід, торік він помер, царство йому небесне, а було йому понад дев'ятьдесят років. Так ось той дід казав, що він чув від свого діда, що буде велика війна. Така війна, що нікому й не гадалося. Ото кінчиться та війна у той самий час, коли військо москалів утретє підійде до чорної гори, що в Карпатах. Ото як вони дійдуть туди, а там є великий дуб. І той дуб схилиться, то і в той час упаде голова великого господаря... Тоді й війні кінець буде.

Рязанцев здивовано її слухає. Він нічого не зрозумів і просить пояснити йому слова господині. Лука Олексієвич лютує :

— Ти що, стара відьмо, тут пророкуєш? — обрушується він на остовпілу селянку, — по-твоему мало один раз побувати в отих проклятих Карпатах? Лізь ще два рази! По-твоему, салдат це що? Га, кажи? Ти думаєш, що він усе стерпить?..

Господиня поволі відступає від оскаженілого Рязанцева. Він заганяє її в кут. Вона ошелешено дивиться на нього, тоді христить я.

— Христишся, — кричить Рязанцев. — По-твоему, воюй усе життя...

Останні слова такі безглузді, що вражають і самого Рязанцева. Він дивиться на нас. Ми регочемо.

— Ну й сказонув, — кричить Хижняков. — Воюй усе життя, а ти як думав?

Лука Олексієвич відходить від господині.

— Осатанів я, злість узяла, — каже він, — їм смішки... Крякають... Тьху!

Гнів Рязанцева тихне й я користуюся з цього, щоб поговорити нарешті з Хижняковим. Він розповідає про Оксану, Івана Федоровича. Один з Оксаниних братів поранений і незабаром прийде у відпустку, другий — пропав. Лука десь у Наримським краю. Без суду заслали... Іван Федорович дуже постарівся... Кланялися, просили писати.

— А це що за чоловік? — показую на Шабловського.

— Як тобі сказати? Людина начебто й добра. Серце чує. Він більше мовчить. На фронт дуже не хотів. Усе шукав як їсь хвороби Тепер знайшов. Думає, що не пішлють із пранцями, а йому ще й ордер видали — на передову лінію. Драма тільки себе покал чив...

Я знову дивлюся на Шабловського. Білява невеличка голова гарно посаджена на широкі плечі. Глибокі сині очі похмуро озирають халупу. Нервові тонкі пальці переби ають соломину.

— Шкода хлопця. Лікувати його тут ніхно не буде. Так і зогние.

— Ну, а, крім нього, привезено ще й Бійцева. Усе шукав частини, а ви далеко пішли. Захопили його з собою. Він тепер у другій чоті.

— А земляки є?

— Поспитай.

Я кричу до новоприбулих.

— Чемоданники є? ¹⁾

— Ні, ми трубольоти ²⁾.

— А ще звідки є?

— Та всякі. Є обротники, дубинники, водосьорби ³⁾, одне слово з усієї Росії.

Моїх земляків немає.

— Не журися, — посміхається Хижняков, — одного твого привезли. Не земляк — батько рідний.

— А хто?

— Відгадай.

— Та покинь, адже всіх не згадаю. Ну, хто?

— Його високоблагородіє капітана Касірова, — врочисто вимовляє Хижняков.

— Я - а - ак так?

— Та так. Прийшов наказ старих офіцерів до діевої армії. Його й послали. Тепер він у нас за сотенного буде. Деркач іде командувати першим батальйоном.

— Багатьох похресників він тут знайде. Лихо буде.

Тут його виученик у нас вправляється. Прапорщик Свіньїн, б'є салдатів смертним боєм. Вдвох замучать.

Новоприбулі салдати прислухаються до розмови.

¹⁾ Чемоданниками в армії називали мешканців харківської губернії. Кажуть, начебто, коли Катерина Велика переїздила через Харків, у неї там чемодана вкрали.

²⁾ Трубольотами називали киян.

³⁾ Обротниками називали мешканців Курської губернії, дубинниками — Орлівської, водосьорбами — Тамбовської.

— Та він уже відлупив у поході Бійцева. Погрожував до військового суду віддати. В дезертири його записав,— каже Шабловський.

У халупу залазить присмерк. Полум'я печі мляво освітлює кут халупи.

— Треба (удити хлопців,— каже Рязанцев. Розіспалися... Хай поїдять.

Він тормає сонних. Не хотючи, вони підводяться. Знайомляться з прибулими. Особливу увагу привертає до себе Шабловський.

— Ти хто?— питає його Мішків, що до війни був церковним старостою. Якої будеш віри?

— Я поляк.

— А, пшепрашам, бардзо дзенькую, пся крев¹⁾, халеро — сміється Мішків. Чого спізнився?

— Ти чого?— дивується Шабловський.— З лівої ноги встав, чи що?

— Ні, я цікавлюся вашим братом. Ще з минулого року. Відколи читали наказа про допомогу нашому військові, що йде визволяти вашу націю, усе на вас чекає. Нарешті й дочекався. Хоч один прийшов...

— Ну й тішся,— похмуро відрізає Шабловський.— Мені нема чого втішатися. Як було, так і буде.

— Та як його не радіти?— підхоплює уїдливо Мішків,— за друзів радію. На кінець війни право здобудете, командуватимете по-своєму. Ось так.

Він стає в позу й галасує на всю халупу:

¹⁾ Пшепрашам — Пробачте. Бардзо дзенькую — дуже дякую, пся крев — польська лайка.

— Панове, смирно. Кренч глову, на леву строну, бо сам пан круль єдзе на б'ялім коню...

Салдати сміються. Мішкова це захоочує й він править далі.

— А знаєте братці, як далі буде?

— Як?

— А то під'їде їхній пан круль, та й гукне: дзень добрий, панове. А вони йому у відповідь: бадзе дзенькуємо пану крулю.

Шабловський сидить блідий. На чолі його проступають краплини поту. Він насилу себе стриує: Мішків далі знущається:

— Ну а тоді пан круль і закомандує: панове, пий млеко бо вруг ще далеко! Одне слово, по команді.

Він не кінчає. Шабловський кидається на нього з кулаками. Його перехоплює Хижняков. Він заспокоює Шабловського й звертається до Мішкова.

— Чого вчепився до нього? У перше побачив і вже знущаєшся. Посоромився б.

— Чого мені соромиться? Я знаю, що роблю. Не люблю поляків і жидів — та й край.

Він відходить і щось бормоче собі під ніс. Салдати сміються. Вони не люблять Мішкова, але його знущання з євреїв та поляків та перекривлювання беруть за розвагу.

Ми починаємо дипломатичні переговори з господинею. Сало в нас є, а картоплі немає.

— Беріть бульбу, доброзичливо дозволяє вона, тільки благаю вас, жовніру, когута¹⁾ не забирайте... Це єдиний у мене.

¹⁾ Когут — півень.

Ми обіцяємося півня не рушати. Надто розпинається Рязанцев.

— Твого півня, та ніколи й не порушаємо. І другим не дамо. Ні. Ти не дивися на нас, що ми салдати. Ні. Твого півня ми не порушаємо...

Картопля швидко уварюється. Разом з підсмаженим салом добра вечерея. По вечері Рязанцев десь зникає.

Ми сидимо у півтемряві, точиться тиха розмова. Прихід чотового порушує спокій. О 4 год. ранку вирушати. На гасло ладнатися й виходити до церкви. Він сідає з нами, розпитує Хижнякова про життя в тилу.

— А якого це капітана ви до нас привезли?

— Падлюка, яких мало. Лютий, як вовк, відразу з кулаками лізе...

— М - м - так — тягне — чотовий, — гаряче буде... Буде битися, то й дістане, — загадково нишком вимовляє Чревов.

У словах Чревова чути загрозу. Чотовий скоро йде. Гасне полум'я в печі.

Черговий будить нас о 3 годині. Ще зовсім темно. Вставати немає охоти. Проте, збираємося. Підв'язуємо казанки, складаємо торби, господиня сидить зігнувшись під вікном:

— А мій когут не співає! — раптом каже вона.

— А чого йому співати? — каже Рязанцев. — Ще рано.

— Ні, вже час, а він не співає.

— Мабуть, заспав, — сміється хтось.

Господиня сумно на нас дивиться. Ми вже зібралися, чекаємо команди: минає з півгодини...

— А мій когут таки не співає... — знов тяжко відхає господиня.

Ніхто не відповідає. З вулиці чути команду:

— Виходити, ладнатися!

Ми розбираємо гвинтівки.

— Жовніри,— звертається до нас господиня,— чому мій когут не співає?

Вона хапає нас за шинелі. Ми хапливо віддираємо її руки, ніково обминаємо її, вискакуємо до сіней, звідтіля на вулицю.

— Когуте, когуте мій! І чого ж ти не співаєш? — чути до нас лемент господині.

— Еге, якраз, чекай, поспіває він тобі, як він засмажений у моїй торбі лежить,— буркоче коло мене Рязанцев.

— Навіщо ж ти? Обіцявся не рушати...

— Не я, то інший. Не від солодкого життя! Сам знаєш. І так уже в її коморі зустрівся з салдатом 2-ої сотні. Він ще вчора на світанку наслухав, де на селі півні співають. Відразу знайшов, мерзотник. Насилу видер від нього... Довелося і йому пайку дати.

Ми йдемо до церкви... Батальйони ладнаються чотирикутниками. За четвертим видко якусь збройну частину.

— Це хто? — дивуємося ми.

— А це, мабуть, грузинська сотня,— каже Хижняков.— Вчора з нами прийшла. 250 грузинів, як

один. Рішили залишити їх окремою 17 - ою сотнею. Здорові хлопці.

З'являються командири. Вони здоровкаються з сотнями. Гучно летить по селі уривчасте :

— Здра - жам - ваш - скородь.

Командир 17 - ої сотні прапорщик Чхеїдзе здоровкається з сотнею грузинською мовою:

— Комарджубо бічіа!

Дружно відповідають грузини:

— Комарджес, ваш бродь.

Салдати здивовані.

— Мабуть, добрі вояки будуть. Чуеш, як ладно в них виходить... Стоїмо довго. Холодно... Нас проймає мороз, шинелі ще не висохли, сковують знову наші тіла. Під церквою багато місцевих селян. Довго чекаємо... Розвиднюється... Нарешті з'являється командир полку.

— Пане капітане! — кидається до нього якийсь дід, — твої жовніри мою льошку з'їли.

— Пане капітане! — підступає з другого боку якась бабуся, — хай вони віддадуть смалець. Увесь смалець забрали.

— То не жовніри, то якісь злодії! Усе забрали!

Полковника з усіх боків оточують селяни й селянки.

Він незадоволено махає рукою. Гучно лунає команда. Наші колони наступають і змушують селян розступитися. Вони випроводжають нас похмурими поглядами. Дехто крізь зуби цідить прокльони на нашу адресу, але голосно промовити їх боїться.

Ми — лихо для людности. Якщо нас спочатку в Галичині й зустрічали привітно, то цю привітність ми скоро перетворили на глуху ненависть. Людність олюбилася. Нас зустрічають і випроваджують похмурими, недобрими очима. З н ми навіть не розмовляють. На всі питання ми дістаємо тільки „так“, „ні“.

Населення Західньої України опинилось між двох огнів. Їх грабувало австрійське військо, що під час відступу мусило жити коштом людности. Їх грабували й ми, бо під час нагального наступу 1914 року, ідірвані від інтендантської бази наші армії хоч не хоч мусили житися грабіжництвом. Правда, давали досить грошей, щоб купувати харч, але ці гроші пили в кешені артильників, сотених. Салдати мусили грабувати й грабували. Нічні наскоки на льохи, комори стали постійним шим заняттям. Виробилася навіть своя особлива тактика. Кілька салдатів ставали під дверима халупи й по черзі стріляли вгору. Решта в цей час в'язали свиню, або скручували голови курам, качкам. Хазяї, налякані пострілами, не виходили з хати, а салдати господарювали, як самі хотіли.

Офіцерна на грабіжництво дивилася крізь пальці. Багато з них навіть заохочували до нічних наскоків і припускалися того, що брали пайку від салдатів. Самі офіцери часом були справжні мародери. Вони, звісно, не крали курей, не брали й селянського мотлоху. Вони оббирали фільварки, будинки багатших мешканців. Часто цілі валки з награбованим майном відряджали в глиб Росії. Коштовні

картини, килими, меблі вантажили на вози й під доглядом денщиків посилали на батьківщину.

Нам не раз читали накази, що до людности треба ставитися добре, та ніхто цих наказів не виконував. Хоч як це дивно, але ці накази може навіть чимало сприяли невтримному мародерству. Чому у всіх наказах завжди говорилося про ставлення до росіян. Нам день - у - день твердили, що в Галичині споконвіку живуть „русские“, що ми повинні обережно ставитися до їхнього майна. Тимчасом селяни називали себе українцями. Цією невідповідністю між політикою наших наказів і думкою людности про себе салдати часто виправдували свої наскоки.

— Що ж, ми „руських“ і не грабуємо, — казали вони. — А це якісь українці. Про них нам нічого не наказували.

Надто лютували козаки та дика дивізія. Звичайно, вони перші вдиралися в села, громили все, що повернеться, палили хати, грабували й били селян. Їхні атаки на мирних людей супроводилися гвалтуванням жінок та дівчат. Серед дикої дивізії або кучмарів, як їх називали в Галичині за величезні папахи, що були їхньою формою, чимало було гомосексуалістів. Багато покалічених підлітків знаходили ми, займаючи якесь село.

Українці стогнали. Скаржитися не було кому. Ніхто не звертав на них уваги. Грабіжництво часто було просто безглузде. Тягнули все, що повернеться, щоб на другій чи третій верстві переходу кинути все в канаву при дорозі.

Людність убожіла. Багато вже живилися самою тільки кукурудзою. Ще більше годувалися салдатськими недоїдками. Вони звичайно виладновувалися біля кухонь частин, що переходили. Коли салдати кінчали обідати, їм роздавали рештки. А ми на перепочинках нишпорили по селі, шукали, де можна дістати молока, яець. Та в кожній халупі незмінно мали одну відповідь:

— Наші мадьяри, а ваші козаки навіть усі баняки ¹⁾ забрали.

Політика русифікації краю ще більш озлоблювала людність. Цивільні чиновники, поліція, що йшли за військом, вносили всюди нові правила, порядки. Закривали українські школи, замість них відкривали російські.

Духівництво касувало уніятську церкву й запроваджувало православну. Замість української мови, що нею людність місцевости, яку ми захопили, говорила змалку, запроваджували обов'язкову російську мову. Усі розпорядження друкували російською мовою й ясно, що людність не завжди їх розуміла.

Нарешті постійні відбутки копати шанці, транспортувати поранених, гарматні та ще й без ніякої плати, тільки збільшували загальне незадоволення.

Кожен перехід, кожне днювання звичайно кінчалося тим, що людність збігалася до сотень із скаргами. Так було й на цей раз. Але, як завжди,

¹⁾ Баняк — горщик.

селянські скарги залишалися без відповіді. Ніхто не звертав на них уваги.

Полк вийшов за околицю. Раптом нас зупинили. Командир полку надумався умовити селян. Він повертає коня й під'їжджає до селян, що, зібравшись біля крайньої хати, балакали про своє лихо. До нас долітає голос полковника :

— Ми прийшли визволити вас. Ви — руські люди, що стільки років були під кормиг ю австріяків, повинні зрозуміти, чим жертвує велика Росія задля вашого визволення. . .

— Халера в с принесла! — чути з юрби чийсь тремтячий від обурення голос.

— На шкоду ви прийшли до нас! — додає другий.

— Хто вас прохав визволяти нас? Навіщо нам ваші попи та вчителі? Ви душите й своїх, і нас, а не визволяєте. Забирайтеся звідси.

— Халера б вас забрала перше, ніж ви прийшли до нас. . . Грабіжники ви. . .

Полковник оскаженів. Він не сподівався такого наслідку своєї миротворчої промови. Давши остроги коневі, він кричить :

— Ординарці, до мене.

Тоді вривається в юрбу селян, піднявши нагая.

— Хто кричав, признавайсь!

Усі мовчать. Ординарці півколом з'їжджаються до полковника.

— Ну хто? — кричить він.

Селяни поточилися. Тоді полковник спускає нагая на голови найближчих. Ординарці чинять за його прикладом. Селяни кидаються врозтіч.

За хвилину на вулиці пусто... Полковник повертає коня й проїжджає вперед. Коло батальйону він зупиняється.

— Мало їм показали. Треба було побешкетувати як слід, по-козацькому...

Батальйонний улесливо підхихикує.

— Дарма, пане полковнику, ще прийдемо сюди. Запам'ятаємо це село.

Полк виступає. Попереду сотні гнідим конем іде капітан Касіров. Поруч його, широко ступаючи, йде прапорщик Свіньїн. Капітан кілька разів перепускає сотню повз себе. За-шо-раз ця перевірка супроводиться кількома вдарами нагая та криками „жид“, „мзниця“. Б'є капітан де попаде. Найбільше по голові. У нашій сотні дуже багато капітанських похресників, що перейшли через його сотню ще в батальйоні. Тепер салдати вже не ті, що були в батальйоні. Вони не стримують свого незадоволення. Відверто лають капітана. Він прислухається, шукає тих, хто лаяв. Але салдати вчасно відвертають обличчя. Раптом до капітана долинає дуже неприхильна думка про нього Бійцева. Він притримує коня й чекає доки Бійців порівняється з ним.

— Носа вище, — кричить він йому, — вище носа...

Бійців випростовується, підводить голову.

— Носа вище, сволото! Тобі кажу, жидівська мордо.

Обличчя Бійцева темніє. Проте, він кориться й ще вище підводить голову.

— Носа вище,— не заспокоюється капітан.

Бійців перестає розуміти. Раптом його осліплює удар, за ним другий, третій. Капітан без жалю стьобає його по обличчі. З носа Бійцева тече кров, він затуляє обличчя рукавом шинелі. Капітан хлеще.

— Носа вище... несамовито репетує оскаженіле начальство.

Салдати намагаються непомітно його відтиснути. Нарешті хтось догадався вдарити коня Касірова лопаткою. Кінь скаче в бік, капітан, не втримавшись на сідлі, падає на землю. Підводиться він ще лютіший й біжить знову до Бійцева.

— Сволото, дезертир, мазнице, я тобі дам!

Він кілька разів б'є його в шию.

У нас мимохить стискаються кулаки. Але дисципліна, міцно вбита кулаками начальства, стримує гнів...

Ми нею сковані.

Нарешті сотенний заспокоюється. Йому підводять коня. Бійців увесь скривавлений прикладає до обличчя сніг. У всіх похмурий вираз. Кожен знає, що на багатьох чигає капітанів нагай.

Ми перейшли багато сіл. Усі вони майже однаково вбогі. Звичайно нам назустріч вибігають хлопчакі, дзвінко перегукуючись, біжать вони біля оркестри. Доросла людина ховається по хатах. Перехожі, що трапляються по дорозі, намагаються якнайшвидше сховатися в перші-ліпші ворота.

Перепочинки робимо рідко коли. Селяни зустрічають нас похмуро. На всі прохання продати молока чи сметани чуємо відповідь :

— Ніц, нема вшистко забрано. . .

Салдати не вірять. Вночі роблять наскоки на останнє, що залишилося, а вранці знову галас, прокльони.

Ми страшенно зморилися. Важкі переходи виснажили салд тів. Щодалі ми йдемо, то коротші стають ночівлі. Нас женуть кудись на небезпечну дільницю.

— Хтось нашкодив, а ми виправляй, — кажуть салдати.

Справді наша дивізія увесь час править за якусь затичку. Ми ще ані разу не входили у постійний склад якоїбудь армії. Про нас увесь час пишуть у наказах :

„До такого й такого корпусу додається 11-ту дивізію“.

Ми лігуни. Увесь час переходимо з дільниці на дільницю, але такого довгого переходу, як тепер, наша дивізія ще не зазнала від часу відступу з-за Карпатів.

Люди йдуть хитаючись. Багато дрімають йдучи. Вже було кілька нещасливих випадків. Хтось наштовхнувся на сусідів багнет. Один позбувся ока. Багнет глибоко увійшов і видушив назовні око. Проте, люди однаково сплять ідучи. Салдати не можуть побороти втоми. Щодня на кінець переходу за полком плентаються юрби відсталих. Але відстати — це значить ще гірше втомитися. Не

використати навіть тих 4 годин, коли полк відпочиває. Відсталі плентаються поволі й приходять у село майже завжди на момент виступу. Надто часто відстає Шабловський.

Його не лікують. Приписали якесь мастило. Він мастить ним виразки, що пороз'ятрювалися. Від нього дхне ксероформом. Мастило, зрозуміло, не допомагає, а походи тільки роз'ятрюють болячки. З нього залишився один кістяк. Ми допомагаємо йому. Умовили кухаря везти його торбу, а йому дали іншу з соломою. Та це мало допомогло. Тільки зусиллям волі він ще змушує себе посуватися...

Ми переміряли вже сотні кілометрів. Галичина залишилася позаду. Ідемо вже російською землею. Сьогодні увійшли в Басарабію.

Переходимо містечком Хотином. Двогодинний перепочинок. Вечера — і ми рушаємо далі. Опівдні приходимо до великого села. Кажуть, що тут стоятимемо 3 дні.

Рано вранці збирають сотню на заняття. Ми зовсім відвикли від цього.

Збирається сотня дуже поволі. Село витягнулося в одну вулицю. Довгі садки відділяють садиби.

Навчаємося у садках. Годині о 10 приходять сотенний. Нас збирають у коло. Сотенний читає наказ про формування при сотнях гренадерських груп. Вони будуть озброєні тільки гранатами, бомбами та ножицями дрiт різати. Гренадери мають у бою закидувати супротивника гранатами. Вони

будуть передові загони підчас атаки. . . Сотенний обходить лави й добирає гренадерів. Першим з нашої чоти потрапляє Шабловський. Біля Хижнякова сотенний чомусь довго стоїть міркуючи. Та, нарешті, немов розв'язавши складне завдання, тикає пальцем йому в груди.

— Цього, ну й цих трьох, показує він на 3 молодих салдатів.

Три інших чіт потрапляє в гренадери Бійців, Федорченко. Разом набирається 25 чоловіка. За командира призначають Чрєвова. Він забирає гренадерів, веде їх осторонь, пояснює їм будову гранати. Ми робимо перебіги.

Три дні минають дуже швидко. За цей час гренадери всі навчилися на дерев'яних пляшках кидати гранати. А ми потоптали й перерили всі садки.

Останнього дня раптом починається відлига. Над вечір сніг геть зник, ноги грузнуть у чорноземне болото Басарабії.

Пізно ввечері дано наказу вирушати до шанців. До шанців верстов зо двадцять. Ідемо дуже швидко, щоб встигнути до світла зробити зміну. Йдемо весь час селом. Кажуть, воно впирається в самі шанці.

Болото невилазне. Накраплює дощик із снігом. Раз - у - раз кличуть салдатів на допомогу артилерії. Більшість з нас уже дуже закалялося в болоті. Шинелі, які нещодавно висохли, знову мокрі. Болото геть зіпсувало наше взуття. У багатьох відлітають підметки. Вони прив'язують їх мотузям.

Ідемо без шуму. Палити заборонено. Артилерія вже відстала. Недалеко позиції. Ми вже бачимо, як лазять по небі бліді плями прожектора. Спускаємося з горба... Десь далеко злітають у темряві вогневі крапки. Це ракети.

Ось і околиці. Ми зупиняємося за хатами. Чекаємо проводирів. Заспані виходять вони з хат.

— Який батальйон?

— Ваша дільниця, ваше благородіє.

Поволі наш полк тане. Батальйони розходяться на всі боки й зникають у темряві. За ними посуваємося ми. В яру сотні розходяться. Ладнаємося шнурочком. Незабаром потрапляємо у хід сполучення. Він досить широкий, а головно — глибокий. Видко, що салдати без діла не сиділи. Хід сполучення уривається. Праворуч і ліворуч ідуть шанці. Тут уже все наготові. Чотові йдуть приймати дільниці. Зміна відбувається в цілковитій тиші. Пошепки перемовляються:

— Як супротивник?

— Нічого, спокійно, хоч до шанців — доплюнути можна — чомусь сміються змінені.

Вони частують нас сигарами.

Ми тут добре сиділи. Спокійно було. Австріяк мовчить, і ми мовчимо.

— А відки у вас сигари?

— Це таємниця — сміються салдати, — ось побудете, як ми, також сигари діставатимете.

Нарешті все гаразд. Змінена сотня поволі зникає у ході сполучення. Ми висилаємо розвідку, виставляємо чергових біля дільниць і починаємо

розташовуватись. Знаходимо кілька вбогих бліндажиків. У них, зрозуміло, розташовується начальство. Нам припадають нори. Ми з Рязанцевим поширюємо нашу нору. Ми згадуємо про наш бліндаж під Бурканівським лісом.

— Ох і бліндажик був, справжня квартира, — зідхає Рязанцев. Я не я, як завтра не почну будувати такий самий.

Він викидає згори соломі. Разом з нею вилітає й кайло. Воно приводить Рязанцева у прийнятний настрій.

— Стій, братіку, чого ми маємо кротами жити. Давай зробимо квартиру.

— Дошок немає — Луко Олексієвичу.

— Дарма. І без них обійдемося. Зробимо квартиру, щоб сидіти можна... Викидай землю.

Він сильними ударами кайла відвалює цілу скибу чорноземлі. Увесь час нахилиючись я викидаю землю за шанець. Раптом до нас долинає крик. Ми покидаємо роботу й прислухаємося.

— А диви, брате, наче австріяк кричить, — здивовано вимовляє Рязанцев.

У нічній тиші знову добре чути крик. Тепер вже можна почути слова. Кричать справді австріяки:

— Рус, рус, давай хліба!

Рязанцев прикладає руки рупором до рота й кричить:

— Чого, чого - о - о?

— Рус, русе, неси хліба, дамо сигарети!

— Ач, — каже Рязанцев, — ось відкіля в них сигари. Добра таємниця. Обмін тут влаштували, тимто й спокійно було.

— А що ж ти думаєш? — кажу я. — Надокучило хлопцям воювати.

— Та я не дорікаю.

— Як австрійському селянинові, як нам. Серце до серця тягнеться.

Австріяки кричать.

— Ох, зійтися б отак, та й помиритися...

— Помиритися! Еге, якраз! А начальство що скаже?

— Так, начальство, воно той... Не дуже то його на мир тягне.

Наче на доказ цих слів з нашого боку хтось стріляє раз, другий, третій.

Шанцями переходить прапорщик Свіньїн. У руках його гвинтівка.

— Хто перемовлявся з австріяками? — питає він.

— Не могім знать, — відповідає Рязанцев. Мабуть, з сусідньої діляниці. Прапорщик довго стоїть біля нас. Обличчя його не видно, але ми чуємо, що він стежить за нами. Ми копаємо б індаж.

Рус, рус, — знову кричать австріяки. Чого палиш. Хіба вам зміна прийшла? Несіть хліба, дамо штани, адже ви голодранці...

З австрійських шанців долинає вибух реготу. Прапорщик знову стріляє. Тоді звертається до нас і наказує стати біля бійниць.

— Стріляти шерегом, — командує він.

— Ваше благородіє, а прицел? — питає Рязанцев.

— Мірник чотири, до австрійських шанців яких 300 — 400 кроків.

— Стріляти, стріля - я - ти - и ше - ре - гом!.. — командує прапорщик

Ми стріляємо в темряву.

Наша стрілянина вадко смішить австріяків. Вони випускають кілька ракет.

— Русе, патронів багато? — кричать вони. — Англія дала?

— Ваше благородіє, — кажу я. — Дарма стріляємо, тільки покалічимо своїх розвідачів. А від їхнього глузування до ранку не сховаємося.

Прапорщик сам чує даремність свого запалу. Він забирає гвинтівку й іде. Ми риемо. Незабаром світає. Нарешті бліндаж сяк - так готовий.

— Пічку вночі будуватимемо. Тісно тут, але таки краще, як у норі.

Вранці зовсім несподіваний сюрприз. Нам читають наказа, що нас зовсім ошелешує. У ньому сказано, що за найменшу провину на фронті каратимуть різками. Наказ дуже довгий. Докладно зазначено в ньому, хто і скількома різками може покарати салдата. Виявляється, що не забули й про якість різок. Радиться березові, не товстіші від великого пальця руки. До наказу є додаток батальйонного про точне визначення місця, куди всипати різок, і другий: „наказ перечитати двічі всім жидам і полякам“.

Капітан Касіров із задоволенням читає наказа. Раптом над головами перелітає гарматень. Наша

артилерія почала перестрілку. Капітан блідне, передає наказ фельдфебелю :

— Дочитай, — каже він.

Пригинаючись, він біжить шанцем до свого бліндажу.

— Ач, вояк! — каже хтось. — Тільки почув гарматень, навтьоки подався. А до різок майстер!

Фельдфебель дочитує наказу, ще раз повторює додаток батальйонного.

— Так ось, — резюмує він. Жиди й поляки, майте на увазі. Всипати будемо не жалуючи. І всі інші такі. Майте це на думці.

Він повертається й поволі йде шанцем.

— Ось тобі й на, — зідхає хтось.

— Готуй зад... — додає Федорченко.

— Додумалися, — із злістю каже Рязанцев. — То кулаком били, мало вже здається. Давай різками періщити.

Злісно форкає в повітрі гарматень. Ми чуємо його літ. Усі розбігаються, падають на дно шанця. Стогоном стогне земля, наче розколюється на частини. Здвигаються стінки шанців. Проноситься блискавкою неймовірний вихорп. Обливає спекою, смертельним жаром... Ми тремтимо. Такого розриву ще не чували. Ми знаємо мортирні, бризантні - гарматні, що вибухають двічі, але такого форкання гарматня, такого вибуху ми ще не чули...

Знову повітря заповнюється форканням. Над головами завиває гарматень. Пронизливим вереском він сповіщає, що літ його кінчається. Ми

конвульсійно влипаємо в болото. Тулимося щосили до стінки шанців. Одна думка свердлить мізок :

— Пронеси, пронеси ще раз.

Хитається земля, нахилию ься стінки шанців. Вони повисають поземно над нами, а тоді... вибух, дзвінкий сталевий згук. Ми завалені. Насилу вилазимо з - під землі. Тікаємо далі від цього безнечного місця.

Раптом стрілянина припиняється. Від бліндажу й спомину не лишилося. Замість шанця велика купа землі. Ми самі дивуємося, як могли вилізти з під неї. Чого тільки не зробив, щоб життя врятувати. Врятувати? Чи надовго?

— Ну, щастя, що гарматні перелетіли. Влучили б у шанець, нічого б від нас не залишилося,— кажуть салдати.

— Півтора роки воюю,— задумливо тягне Червов,— а такого не бачив.

— Мабуть, славнозвісна Берта,— відзиваюся я.

— Берта не Берта, а чемодан напевно.

Наш настрій ще пригнобленіший. Ми відчуваємо своє безсилля перед супротивницькою технікою. Таких гарматнів у нас немає.

— Тут тримайся,— висловлює загальну думку Рязанцев.— Як ударить ураганим вогнем з таких гармат і мокрого місця не лишиться. Не буде чого начальству різками шмагати.

Його слова ні в кого не викликають усмішки. Усі пригноблені.

Ми розгублено стоїмо біля обвалу.

Тікати? Але супротивник же відкриє вогонь. Ще вдарить чемоданом. Руки спустилися. Ні краплі енергії. Начальство, злякавшись вибухів, поховалося. Ніхто не знає, що робити.

— Братіку, — штовхає мене в бік Рязанцев, — ходім хоч здалеку зиркнемо, де вони, прокляті, вибухнули.

Ми йдемо ходом сполучення. Зрідка висуваємо на мить голови, щоб глянути, де вибухнули гарматні. Проходимо кроків п'ятдесят. Тут обвал. Ми лягаємо й поволі ліземо вгору. Ось і поле... Недалеко від нас величезна яма. Ховаючись за горбками, ми підлазимо до краю ями й скочуємося вниз.

— Ну, ну, — промовляє нарешті ошелешений Рязанцев. — Оце так подаруночок. Ціла братерська могила.

Яма справді величезна. В неї може вільно в'їхати й обернутися віз.

— На скільки цалів, як гадаєш?

— Та не інакше тільки дванадцятицалівкою гакнули. Мабуть, здалеку. Щастя, що переліт.

Випорпуємо з землі кілька уламків. Розкладаємо на дні ями. Дивимося на ці важкі, грубі, ще гарячі шматки металю. Ось де вона, смерть. Такий важкенький шматочок може вбити й без вибуху. Ми мимохіть кулимося, наче гарячі уламки руки печуть, нагадуючи про смерть, про небезпеку, що чудом проминула нас.

— Каюк, — каже Рязанцев. — Проти цього не попреш. Тут нам і путь погйбла.

До вечора ми сидимо, як мішком прибиті. Темніє. Беремо по уламкові, перебігаємо у хід сполучення й ідемо до сотні.

Тут трохи отямилися. Прибирають та ремонтують шанець. Розпоряджається прапорщик Свін'їн. Ми показуємо уламки. Прапорщик зважує один з них на руці, а тоді авторитетним тоном заявляє.

— 42 сантиметри.

Мимохить скрикуємо. Так ось вона, славнозвісна Берта, що про неї ми стільки чули. Берта на нашій ділянці!

Австрійські ракети освітлюють поле. При цьому химерному непевному світлі обличчя здаються мертво бліді. Розмов не чути, всі мовчать. Думки про страшну Берту нікому не дають спокою. Пізно вночі кінчаємо ремонтувати шанець. Ідемо з Рязанцевим шуками сховища. Довго обираємо місце й нарешті надумуємо закопатися в землю якраз проти отієї ями. З досвіду ми знаємо, що гарматні з одної гармати майже ніколи не лягають по одній лінії.

Випорпуємо неглибоку яму, вистелюємо наметами й лягаємо, щільно пригорнувшись одне до одного. Холодно. Голодно. Тоскно. Розпука опановує нас.

Знов австріяки кричать:

— Русе, русе, чи до смаку наші сигарети?

Ми мовчимо. Австріяки не вгавають.

— Русе, русе, наажіть своїм канонірам, хай вони не палять, інакше ми ще пришлемо вам сигарети.

Крики вщухають. Ми розуміємо, що австрійські гостинці були відповіддю на нашу гарматну стрілянину. Та як заборониш артилерії стріляти?

— Ось воно як,— кажу я.— Значить, як наші загавкають, то австрійці завиють...

— А ми заплачемо,— кінчає Рязанцев.

Нервові напруження не дає заснути. Ми нипаємо шанцем. Салдати не сплять. Стиха перемовляються.

— І хто тільки вигалав оту артилерію,— долинає до нас.— Хай би йому краще мізок усох.

Ми підсаджуємося до салдатів. Це гренадери.

— Атож, не такі, як у нас. Наші тільки й знають — гакають з трицалівок, та ще й часто по своїх...

Роз'їхалися гармати. Зужитковані. Ніякісінької віри в них...

— Одне слово: трубка ноль п'ять — по своїх уп'ять.

А ти сиди в шанці й не ворухнись. Звісно, салдат — це цвях, прикріплений до своєї батьківщини.

З голосу пізнаю Хижнякова. Обережно обходжу салдатів і сідаю біля нього.

— Здоров, Митю. Цілий?

— Та ще цілий, а як далі буде — не знаю. Ось команду дібрали. Злетимо в повітря якогось невеселого дня...

— Та чого?

— Та майже ніхто з них ні разу в житті гранат не кидав, а тут відразу в гренадери. І назву вигадали... — він оскаженіло плює.

Холод чимраз дужче дається в знаки. Старі чоботи не гріють ніг. Танцюємо на місці, скачемо, віщо не помагає.

До приїзду кухні ми закостеніли. Забравши казанки, біжимо переходами. Посьорбати гарячого — найбільша потреба.

— Гарячий куліш нас підбадьорив. Ми хоч трохи відігрілися. Слухаємо новини. Кухарі — наш центробрех.

— Кажуть, назабаром у наступ підем, — каже артільник. Чекають тільки на важку артилерію.

— Та хай тобі грець, — лаються салдати. — Маслаків об'ївся, що верзеш отаке.

Ні, правду кажу. Сам чув від полковницького денщика. Казав, що тепер австріяк тисне сербів та болгарів з ними разом, то ми визволяти підемо...

— Знову бій... Не дурно до різок додумалися. Знають салдатську думку.

Навколо кухні чимраз голосніший шум. Салдати лаються, криють і Болгарію, і Сербію, і Бельгію. Та надто припадає Франції.

— Ми тут б'ємся, кров'ю верстви заливаємо, а вони тільки й знають — просунулися вперед на 3 метри. Це значить біг перебігом салдат, упав, випорпав ямку, ото й буде голова на 3 метри попереду від ніг. Вояки...

— І нащо нам оті союзники? І хоч би знали їх, а то й в очі ніколи не бачили, і не чули про них.

— А мені всі оті союзники ні до чого. Не від них лихо, а взагалі б'ємося ми ні за що.

— Та ми війни ніколи не виграємо. Ніякі різки вже нас не врятують.

— Авжеж, як її виграти? З німцем воюємо, а в нас, як генерал, так німець. Ось читав наказ? Наштарм¹⁾ наказав начкорові²⁾, щоб комбриг³⁾ другий зайняв дільницю — й все отак. Три генерали й усі німці. Жодного російського прізвища. Наштарм, начкор, комбриг, адже всі німці.

Ніхто не силкується пояснити точний зміст слів. Та й поясниш, однаково не повірять. Недовір'я до начальства вже звило собі міцне гніздо в армії. Тепер, у зв'язку із звісткою про наступ, вчинки начальства особливо критикують.

Назад ідемо пригноблені привезеними звістками. У шанцях увесь час розмови про майбутній наступ. Загальна думка, що нічого з того не вийде.

На світанку втома бере своє. Розходимося по норах, спимо неспокійно, раз-у-раз прокидаючись.

Будить нас стрілянина чергових. Усі зриваються миттю.

— Що сталося? Наступ?

— Ні, стріляємо на перебіжників. Помітили, як трое наших перебігли до супротивникового дроту, а тоді пішли у прохід. Ну, ми й стріляємо. Хай не покидають товаришів...

— Влучили?

— Ні, не пристрілялися.

1) Нач. штабу армії — скорочено наштарм.

2) Нач. штабу корпусу — начкор.

3) Командир бригади — скорочено комбриг.

Постріли збуджують і начальство. Фельдфебель довідується про причину стрілянини й починає перевіряти сотню. Не дощиталися трьох — Нікітіна, Ярового та Островського. Всі вони з другої чоти.

— А може вони на варті? — питає фельдфебель.

— Нікак нет, вони сьогодні не в наряді.

— Значить утікли, падлюки. Це їх Островський підманив. Жид свій гешефт всюди зробить.

— А може навпаки? Островський старий салдат, з першого дня на фронті,— кажу я.

— Ач, жиди, як одне за одного тримаються,— каже фельдфебель.

— Тут не кагал,— кричить він,— годі з начальством так розмовляти. Стань, як годиться...

Фельдфебель біжить доповісти сотенному.

З'являється капітан Касіров. Він обходить салдатів і весь час розповідає про злочинність двох мазниць, а може навіть і жидів, і одного напевно жида.

Салдати також лихі на перебіжників. Усі ганьблять учинок втікачів. Не виправдують їх і старі салдати. Усі винуватять у цьому Островського.

Знов з'являється фельдфебель. Він приносить наказа, в якому командир батальйону лає жидів і чомусь поляків за зраду. Наказа читають довго. В кінці додаток:

„Прислати списки жидів та поляків“.

Список складають і пересилають до батальйонного. День ми нічого не робимо. Звістка про

близький наступ відбила всяку охоту влаштовуватися.

Стежимо через бійницю за вороговими шанцями. До шанців недалеко. Місцевість дуже рівна. Сніг стопився й все чудово видно. У супротивника тільки один ряд дротяних перепон на три стовпи. Ми ясно бачимо бляшанки, підвішані навпроти. Далі все губиться в тумані.

Пізно вночі євреїв та поляків кличуть до батальйонного. З нами йде фельдфебель Іванюк. Біля бліндажу батальйонного, що розташований в кінці ходу сполучення, ми застаємо багато солдатів. Це все євреї та поляки зібрані сюди. Нас ладнають півколом біля входу в бліндаж, і підполковник Мосальський довго лає нас з бліндажу:

— Ви зраджуєте батьківщину, продасте її нашому ворогові. Вас не можна пускати на передову лінію. Жиди й поляки — вороги руському народові.

Ми мовчимо. Підполковник кінчає свої звущання. Чекаємо наказу. Нарешті, ось він. Читає нам його чогось денщик:

— Усі жиди й поляки залишаються тут. Сьогодні вночі вони повинні вирити шанці на лінії бліндажу батальйонного. Сполучення з передовою лінією, безумовно, заборонене з метою запобігти зраді. На Командира цього жидівсько-польського загону призначається фельдфебеля Іванюка.

Фельдфебель наказує нам виладнатися. Тоді ми розходимося на три кроки один від одного.

З'являється сапер, він тикає кілочки, й ми починаємо рити шанець. Земля ще мерзла. Лопатки насилу пробивають грудку. Дуже скоро руки сєруться мозолями. Вони печуть долоні. Але ми мовчки й вперто копаємо. На світанок добираємося до піску. Риємо швидше.

Шанець начебто готовий... Ми робимо бійниці, риємо хід сполучення.

Сьогодні ще ніхто нічого не їв. Та начальство про це не дбає. Фельдфебель Іванюк увесь час тільки гукає:

— Рий швидше, а то морди на мазку зіб'ю.

Він не лише кричить, але й кулаками орудує. Припало й мені. Двічі він штовхнув мене в спину.

— Копай, сволото, це тобі не ємназія.

Я стискаю зуби, випростовуюся й пильно дивлюся на нього.

Іванюк не витримує погляду, погано лається й іде.

Нарешті, все готове.

— Дозвольте піти за гвинтівками,— звертаємося ми до фельдфебеля.

— А земський що сказав? — обриває він нас.— Гарні будете й без гвинтівок.

Ми остовпіло дивимося на нього.

— Не зрозуміли? Ну, то ясно скажу: зрадникам зброї не буде.

Шабловський не витримує. Він стискає до хрускоту пальці й по шанці лунає істеричний вигук:

— За що? За що таке знущання?

ЗШИ

~~ЗШИ~~

ЗШИТОК ВОСЬМИЙ

Ф - р - р - р — ж - ж - ж - гах!!! — вибухає, приглушуючи невпинні переливи кулеметів, стрілянину гвинтівок, зойк та крики поранених важкий гарматень... Він глушить, засліплює, перетворює все на пекло. Величезні брили мерзлої землі фонтаном здіймають вгору й рушаються на нас разом з уламками... Ми втиснулися в землю. Кожен намагається якнайбільше знітитися.

Звук розриву тане. Луною відгукується кулеметна й рушнична стрілянина. Надсадно лементують поранені. Часом їхні крики приглушується вибухами гранат, але вони тим голосніші, коли настане хвилина затишку. Усе поле вкрили вбиті, поранені й ще живі салдати. Олив'яче укривало прикуло нас до землі, важкі вибухи паралізували нашу волю. Ми безсилі...

Ф - рrrrr — ф - р - rrrr!!! — знов летить гарматень. Чуйно наслухаємо:

— Де впаде? Далі! Убік!

Ж - ж - ж - ж - ж - ж - гах - х - х!!! — дере повітря, землю, салдатські тіла австрійський чемодан.

— О, боже!

— Рятуйте! Рятуйте!

- Чото, вперед!
- Ря-а-а-туйте!
- Братики, ріднесінькі...
- Ой, ой, ой, ой!!!
- А-а-а-а-ах!!!
- В бога, христа!!!
- Пропадаю!!!
- Тримай зв'язок!
- Воли, вод-и-и-!!!
- Допоможі-і-ть!
- Пересувайте кулемета!..
- Ланко, за мно-о-о-ю, о-о-ох!
- Ой!!!
- Забило!
- Чото, стріляй! Стріляй! Стріляй!
- Рятуйте-е-е!!!
- Госпо-о-ди-и-и!!!

Повітря пересичене гуркотом, свистом, виттям та зойком.

Заслонною стіною вибухають гармати. Залізним дощем поливає нас повітря. Мінами рве знизу.

Ми наступаємо...

Шосту добу точиться цей кошмар. У маленькі, розрізнені шанці, недалеко від супротивникового дроту, закопалася наша армія. Відлига раптом змінилася на лютий мороз. Наші шанчики неглибокі. Земля вперто опирається лопаткам. У багатьох місцях не пощастило навіть горбка нарити, щоб захистити голову від куль. Тут за бруствер прав я в тіла вбитих салдатів. Вночі їх збирають і складають на два ряди перед шан-

чиком. Наперед з них стягають шинелі, а в кого міцні чоботи, то й чоботи. Шинелями застелюють дно шанчика, шинелями ж обтулюються й салдати. Довго складають трупи. Треба покласти їх так, щоб з рук або ніг зробити бійниці для гвинтівок. Удень кул-метні черги хлюпко б'ють по трапах.

Наш єврейсько-польський за ін відтягає увагу супротивника. До самого наступу нас тримали ізольовано у тилкових шанцях. Ми були парі, з нас усі знушалися. Найпізніш нас годували, найбільше змушували працювати над закріпленням позицій. Цілими ночами ми тягали мітки дроту, кілля на загороди. Нарешті, ми ж таки забивали коли й розмотували дріт по всьому фронті батальйону...

Тої ночі, коли почався наступ, нам, нарешті, видали гвинтівки. Тієї ж ночі ми пішли відтягати увагу супротивника. Нас було понад 90 чоловіка. Усі ми з одного тільки батальйону. Опівночі загін вирушив, і на світанок супротивник уже засипав нас вогнем гармат, бомбометів, мінометів, кулеметів та гвинтівок. Шість діб ми відтягали увагу австрійців... Ночами влаштовували дикі концерти. Увесь час шарпаючи дріт, кричали „алла“.

— Алла - ла - ла!

— Ура - а - а - а !!!

Кидали гранати, стріляли з гвинтівок... Заливаються й наші кулемети з шанців.

Часом наші крики потопали у гуркоті розривів...

Нас було понад дев'яносто чоловіка...

Тепер нас дванадцяттеро... Решта поранені, вбиті... Ми, дванадцяттеро, й досі займаємо всю дільницю і до і відтягаємо супротивника.

Та наші намагання вже дарє ні. Супротивник розуміє, де ми готуємо удар. Він скупчує вогонь на окремих дільницях, а втім і нас не забуває.

Полк виступає. Він щодня атакує супротивників і дротяні загороди по кілька разів. Та загороди міцно тримаються. Наша артилерія їх ще не збила. Вона б'є зрідка, випускає точно за росписом вранці не число гарматів, а тоді цілісінський день мовчить, чекаючи доки довезуть гарматнів. Ніяких запасів у нас немає. У той же час супротивник нас просто засипає олиз'яним дощем. Защораз, коли полк кидається в атаку, перед ним виростає вогнева стіна гарматних розривів.

Ми тілами вкрили усе віддалення між шанцями, але ми не просунулися вперед. Ночами побуємо різати дрiт, та він не піддається на наші зусилля. Сталь, вкручена в дрiт, кришить ножиці, а кілки міцно вбиті в землю.

Вночі увесь фронт кипить. Стрілянина не припиняється ані на хвилину. Ракети, що спалахують то туг, то там, перерізують проміння прожектрів, що намацують наші частини й корегують стрільню артилерії.

Дзвнко вибухають гарматні над головами.

Глухо здіймають мортирки замерзлу землю. Людським стогоном плаче земля. Вторують йому войки поранених та контужених.

Поруч мене лежить Шабловський. Він змарнів, зблід і пожовк. Ще похмуріш з глибоких западин світяться гарячкові його очі. При кожному вибухові гарматня він чомусь відводить голову вгору й довго стежить, як тане жовточервоний димок. Здебільшого, він мовчить. Вклявши я півдесятком шинелей, він лежить стулившись, і тільки з того, як здригається тіло, видно, що він не спить.

Іноді він простягає руки й довго обмацує голови вбитих, покладених замість бруствера. При цьому по його обличчі блукає якась чудна, несамоविтата усмішка.

Нами ніхто не командує. Фельдфебель Іванюк десь зарився у яму від гарматня, далеко від нас, сюди й носу не показує. Ми залишені самі на себе. Тримаємо зв'язок з дванадцятю сотнею. Ми — лівий фланг нашої дільниці. Але ми знаємо, що повинні робити. Щойно над головами здіймається червона ракета, ми починаємо відтягати супротивника. Червона ракета — сигнал атаки. Надвечір стріляння трохи тихне. Дістаємо згірклі, запліснівилі сухарі й довго їх гриземо. Це — наш сніданок, обід, вечеря.

Раптом з'являється Іванюк.

— Гей, братця, — тило каже він до мене й Шабловського, — передайте по розстрільній: хай збираються сюди. Підемо до сотні.

Він лягає біля Шабловського

— А молодці хлопці. Хоч і багато вас загинуло, а діло добре зробили.

— А ви відки знаєте? Адже, вас не видко і не чути було? — питає Шабловський.

Фельдфебель червоніє.

— Я був на лівому фланзі, увесь час там перебував. Добре по рацювали.

Фельдфебель тепер дуже подобрів. Він частує нас тютюном і навіть цукром.

— Добре попрацювали, — іронічно озиваємося ми, — та що з того?

Збираються салдати, хто уцілів. Навантажені шинелями, ми перебгом біжимо до ділянки нашої сотні. Поперед мене біжить Шабловський.

— Та-та-та! — прорізує раптом повітря.

Над головами жалісно виють кулі. Ми падаємо. Шабловський поволі с ускається на з млю.

Кулемет мовкне. Знову підводимося, але Шабловський залишається лежати. Підбігаю до нього, нахилиюся. На мене дивиться скляний погляд. Обличчя Шабловського геть пожовкло. З чола поволі вузьенькою стрічкою спливає кров. Куля влучила просто всередину чола. Легка смерть. Без муки. Відразу.

Відриває мене від трупа вибух гарматня. Підводжуся й біжу доганяти товаришів нашого нещастя, що пішли далеко вперед.

Нарешті, й наша сотня. Відшукую свою чоту й кладуся у чиємусь порожньому шанці. Він залитий кров'ю. Яснорожевими льодовими бурульками взялися стінки шанця.

Ніч опановує світ. Тихо, моторошно тихо на фронті. І в цій тиші чути величезне напруження.

Воно чекає на свого розрядження. Розрядження неминуче, як неминуча смерть отут, на полі бою.

Пізно вночі приліз до мене Хіжняков. Гренадерів уже й спомину немає. Майже всіх побито. Уцілили тільки кілька чоловіка. Їх поділили по чотах. Хіжняков залазить під мої шинелі. Ми довго лежимо мовчки, щільно пригорнувшись одне до одного.

— Намучився? — нарешті, питає Хіжняков.

— Важко, Митю, важко, бо сам не знаєш, за що?

— Авжеж, погано вам було. Знущалися. Погано й у нас.

— Ну, а в сотні як?

— Та сотні як і немає. Залишилося трохи більше, як чота. Чоловіка з вісімдесят — ото тобі й уся сотня. Кажуть, підемо поповнюватися.

— Рязанцев цілий?

— Цілий. Він з Борисовим все під шинелями журяться. Чаю попиту хочеться.

Розмова про чай нагадує мені, що вже тижнями ми живимося самими лише сухарями. Такі самі думки снуються в голові Хіжнякова.

— Ох, з'їсти чогось б гаряченького, — зривається в мене.

— Сьогодні, кажуть, кухня, нарешті, під'їде, — озивається Хіжняков.

Нишком балакаємо. Хіжняков розповідає, як загинув гренадерський загін. Декого австрійці повбивали, а багато погинуло від вибуху таки власних гранат.

— Не вмiли поводитися з гранатами, а тут ніхто не навчив, ніякої тобі практики не було. Отак марно й погинули.

Нашу розмову перебивають. Передають, що кухня приїхала,

— Хто піде? — питає Хiжняков.

— Сипмо обоє. Веселiш буде.

Забираємо казанки в тих, що залишаються. Низько зігнувшись, часто припадаючи до землі, бiжимо до кухні. Зупинилася вона далеко. Треба перейти ввесь хiд сполучення старих шанцiв.

Бiля кухні вже товпляться салдати. Кашовари та артiльники сьогодні дуже щедрi. Пояснюється це дуже просто. Шiсть днiв вони не варили їжу, бо не можна було її довести. А сьогодні приготували та ще й за нормою на цілу сотню. А нас тiльки чоловіка з вісімдесят. Ось чому кожному припадає фунтiв по пiвтора м'яса. Супу з довжелезними макаронами ми п'ємо тут же таки, просто з казанкiв. Тодi просимо кашоварiв вiдцiлити рiдину й дати самi тiльки макарони. З повними казанками повертаємося до шанцiв.

Так само тихо.

Рiдко, рiдко коли згучать постріли.

Рогатий мiсяць тьмяно освiтлює нас, раз - у - раз закривають його в швидкому бiговi хмари. Спроквола плазують полем пораненi. Вони стогнуть. Просять води, вимагають санiтарiв. Та санiтарiв давно вже немає в сотнях. Їх заступають жалiсливi салдати. Вони підхоплюють поранених i, користуючись з затишку, вiдносять їх до наших шанцiв.

Чотових викликають до сотенного. Там іде довга нарада, до нас у нічній тиші долинає гнила лайка капітана Касирова.

— Ну й лютує капітан, — каже Хіжняков. — Хотів перед боем п'ятами накивати, вдати хорого, та не вигоріло.

— Чому?

— Та перехитрив його прапорщик Свіньїн, зник на початку наступу й немає його. А тепер нема на кого сотню покинути. Ото й лютує. Позавчора знов побив Бійцева та ще й загрозив, як зміниться, різками відшмагати.

Я замислююся над останніми словами Хіжнякова. За весь час бою ми ані разу про різки не згадували. Та виявляється, що вони, проте, реальні й, очевидно, неминучі, як нужда, як бій, як багнет, що розпорює живіт німецького селянина чи робітника.

Ці думки пригноблюють, не дають спокою.

Тихо перевертаються чотові. Вони обходять дільницю, пересуваючи салдатів, а тоді поділяють сотню на дві чоти. Разом нас сімдесят три чоловіка. Займаємо ми 200 метрів фронту. Праворуч очищено місце резервам. Ось-ось вони мають підійти, і тоді знов розгориться бій.

Стиха перегукуємося. Виявляється, у нашій чоті й Мухін, і Рязанцев, і Борисов, і Федорченко. Рязанцев і Борисов міняються шанцями з сусідами. Тепер вони лежать поруч нас. Обое радісно, здоровкаються зі мною. Я розповідаю їм про загибель Шабловського.

— Загинув хлопець, — шкодує Рязанцев, — а який же гарний був.

— Для нього може й краще, — роздумливо вимовляє Хіжняков. — Як йому було на світі жити? Однаково, тут би зогнів.

— Чому? — перебиває Борисов.

Хіжняков не відповідає. Мовчу й я. Наче вмовившись, ми те зраджуємо таємниці Шабловського.

Тихо брязкають недалеко казанки. Підходять резерви. Якась сотня розташовується рядом з нами.

— Ну, готуйся, — смутно каже Рязанцев. — Тепер почнеться.

Справді, не минуло й півгодини, як повітря розколюється від випалу та вибуху гарматнів. Наша артилерія б'є по шанцях. Б'є на вдар і на шрапнелю. Блискавкою перерізують вогники шрапнелі повітря. Здрігається земля. За першим випалом другий, за ним третій, а тоді порядок втручається. Немовчно гудуть гарматні над головами. Неначе артилерія поспішає надолужити втрачені постріли.

Починають белькотіти кулемети. Вони б'ють по супротивникових бійницях. Їхнє завдання — вивести з ладу в нього найкращих стрільців та кулеметників.

Наша артилерія громить супротивникові загороди. При вибухах гарматнів ми бачимо, як летить вгору кілля, як дрот вузькою гадиною рветься вгору. Вогонь чимраз посилюється. Він уже перейшов на ураганний... Незабаром атака. Супро-

тивник стріляє зрідка. Важко форкають у повітрі його гарматні. Б'є він найбільше по нашій артилерії. Легкі гарматні всі лягають позад нас. Чомусь увесь час австріц іб'ють перельотом. То тут, то там лунають вибухи шрапнелі. Та все переліт.

— Втратив приціл, — каже Борисов.

— Не журися, — похмуро відповідає Рязанцев. — Прицілу не втратив. Це він нам готує гостинця для контратаки.

Ми, старі салдати, знаємо тактику супротивника бити на переліт. Це значить, що в разі нашої невдачі нас чекає позаду вогнева заслона. Спереду кулемети, а ззаду гарматні. Між двох огнів, без жодної надії на порятунок. Тихо передається по розстрільні команда: перев'язати руки білими рушниками або онучками. Нервово риємося у торбах, дістаємо хто сорочку, хто рушника й перев'язуємо ліві руки. Це ознака, щоб у темряві пізнавати своїх.

Раптом гарматна стрілянина вщухає.

— По бій - ни - и - цях, стрі - ля - яти сотнею! — лунає звідкілясь команда капітана Касирова.

Ми наставляємо гвинтівки туди, де, за нашими розрахунками, повинні бути супротивникові бійниці.

— Сотне - е - е е, стріляй!

Лунає одностайний випал.

— Сотн - е - е, стріляй.

— Сотне - е - е, стріляй!

— Без черги стріляти сотнею!

Ми стріляємо безперервно. Така стрілянина, звичайно, буває перед атакою.

Артилерія переносить вогонь кудись углиб супротивникового розташування. Австрійці зрідка пострілюють.

— Перебі-г-ом, під супротивників дріт, — глухо передається по розстрільні.

Зриваємося й біжимо вперед. Зашпортуємося об трупи, падаємо у ями, що вирили гарматні, міцно заціпивши зуби, летимо вперед. Ось і дротяні перешкоди. Каменем падаємо на землю. Розлазимося на всі боки, шукаючи горбка, ховаємося за тілами вбитих. Чимраз дужче починає говорити інстинкт самозбереження. Стріляємо тепер, ретельно поховавши голови. Поволі нервово тремтіння охоплює все тіло. Швидше б кінчився цей кошмар.

Та бій має свою логіку. Ця логіка тепер полягає в тому, щоб геть зломити нашу волю, перетворити нас на сліпий і глухий до всього, крім команди, механізм. Досвід багато може навчити. Досвід минулих кількох днів уже показав, що не всі частини одночасно кидалися в атаку. Тепер рішили взяти нас вимором. Начальство розраховало правильно. Зломивши нашу волю, воно кулаком команди змусить нас одночасно рушити вперед. А інстинкт самозбереження у вигляді формули — вбий, як не хочеш бути забитий, — довершить усю справу. Слухаючи команди, салдати підуть вперед і, скоряючись жадобі життя, вони стрілятимуть, колотимуть, битимуть. Ось такий і є закон війни.

Супротивник весь час уперто мовчить. Не залинаються його кулемети, не б'ють подвійним

тактом гвинтівки. Навіть ракети не освітлюють поля. Це нас дуже бентежить, і ще гірше при-
нижує волю. Чути якийсь негаразд.

Розпікають від стрілянини гвинтівки. Дуло
пече руки.

Низько схилившись, важко дихаючи, перебігає
повз мене капітан Касиров. На грудях у нього
бовтається якась широка дошка. Він увесь час
піритримує її лівою рукою.

— Кулеметний щит начепив на себе,— дога-
дуюся я.

Щит переважає капітанове тіло наперед. Він
важкий, але непроникливий для куль. Офіцери
перед атакою здебільшого надягають на себе
кулеметні щити, що закривають серце й живіт.
Салдати затуляють тільки обличчя, тільки, та й то...
лопаткою... Капітан проходить на стикові наших чіт.

Недалеко вибухає гарматень.

— Чото, слухати мою команду! — раптом гучно
лине до нас грудний голос Бійцева.

Видко, вибув є ладу командир другої чоти, й
Бійців з власного почину прийняв команду:

— Чото-о, стріляй! — знов гучно лунає його голос.

Одностайною луною озивається випал.

— Чото... — тягне знов Бійців.

Його голос раптом покриває хрипкий баритон
Касирова:

— В атаку, за мною...

Капітан вискакує перед чіт. Він стоїть боком
до сотні. Обома руками підтримує щит. Червона
ракета ясно освітлює поле. Починається атака.

До їхнього зойку приєднується голосіння сусідніх частин. Усе збожеволіло... Звіряче виття погіршує нічний кошмар...

Ми стоїмо, наче зачаровані...

З купи другої чоти видирається якась постать. Вона скаче по салдагських тілах і біжить до нас, високо звівши руки. При світлі ракет ми пізнаємо Гавриленка, ефрейтора другої чоти.

— Там... там... — кричить він уривчасто, — там над землею кручений дріт, а по ньому електричний струм пущений...

У знеможі він падає...

Його крик, наче гасло. Поле раптом ясно освітлюється десятками ракет та прожекторів.

Звідкілясь, з-під землі, праворуч і ліворуч починають скажено татакати кулемети, бити гвинтівки. Вибухають міни, бомби. Усе повітря вже насичене вереском куль, дзвоном уламків.

При світлі ракет ми бачимо жахну сцену. Салдати підводяться, знов падають... До нас зведено скривавлені, подряпані колючим дрогою обличчя, знайомі, рідні обличчя салдатів. Їхні роги широко роззявлені. Вони застигли з виразом виття на лиці.

Ми не витримуємо, плазом долазимо до крученого дроту, силкуємося різати його, але сильний повштовх змушує мерщій відсмикнути руки. Падають з рук ножиці.

Пил: но висвітлюють цю картину людського страждання безстрасні проміння прожектора.

Друга чота силкується визволитися від дроту.

Онде Бійців. Вищиривши зуби, він дере на дві частини шинелю, високо підіймає по черзі ноги. Він без шапки. Гімнастівка на ньому геть подерта.

Ось молодий салдат, він нещодавно прибув з поповненням, Мойсеєнко. Він увесь час здригається... Вуста його покусані до крові... А, може, це дріт подер його молоде обличчя.

Лютує Сущевський. Його видко найкраще. Випадково він потрапив у яму, де немає дроту. Вчепившись у ложу гвинтівки, неборак намагається цівкою розсунути дріт.

Ще ближче до нас Мішків. У нього тільки одна нога в дроті, друга на речовій торбі. Він хрипко вие.

— Християни, християни, допоможіть!!! Евреї, поляки, пробачте, порятуйте!!!

Виття людей, що гинуть, перерізує свідомість. Прокидається воля, воля до порятунку...

Ми кидаємо їм намети, мотуззя, лопатки, речові торби...

— Міст, робіть моста! — кричимо ми, геть забувши, що вони не можуть і ворохнутися, що струм паралізував усі їхні сили.

Супротивник переносить вогонь на другу чоту. Кулеметами підтинає він молоде життя. Валяться один по одному на землю салдати. Без стогону, без крику. Корчами стиснуло їм горло. Це вже не бій. Це вбивство людей, що позбавлені змоги боронитися.

Припадає до землі Мішків. Ховається в яму Сущевський. У грудку змінилося його тіло. Па-

дає на уривки шинелі Бійців... Мить... усе кінчилося.

Останній полиск прожектора...

Гора трупів... Прожектор переводить своє смертельне око праворуч. Туди несуть кулемети смерть...

Ми вже поза обстрілом. Втратили тільки п'ятьох. Серед них чотового та ройового. Приглушені, вбиті цією кошмарною картиною різанини, починаємо відповзати назад.

Голосно лементує Мішків.

— Допоможи, врятуй його,— просить Мухін.

Ми беремо намета й Мухін лізе вперед. Обмотаними в наметі руками він визволяє ногу Мішкова. Я підхоплюю його за плечі й тягну.

— Спасибі тобі, повік не забуду,— белькоче Мішків.

Ми не чуємо його белькотіння. У нас свої переживання. Сьогоднішня різанина остаточно підтяла наші сили. Тепер уже нас ніхто не зможе підняти на атаку.

Це знає й начальство.

Звідкілясь з'являється фельдфебель, жалюгідним голосом він командує:

— Відходити негайно...

Мов очманілі, плентаємося полем до своїх шанців. Тільки доходимо, як позад нас чути важке форкання, виття й вибух: супротивник викинув вогневу заслону.

Гарматна стрілянина трохи нас очучує. Починаємо посуватися швидше. Ми знаємо, що супротивник тепер спробує атакувати наші позиції.

Мерщій закриваємо переходи в дроті й ліземо в свої окопи...

Їх уже зайняли резервні частини. Зібрано все, що залишалось в тилу. На нашій дільниці розташувалася 17-а грузинська сотня. Нам також приділяють місце.

— Готуйся!..— лине по шанці горловий вигук прапорщика Чхеїдзе.

Супротивників вогонь наближається до нас. Він б'є вже по дротяних загородах і по шанцях. Ми прилипаємо до стін. Важко гупає земля. Вже чути крики поранених...

Бомбардування точиться недовго... Вогонь вщухає. Займаємо місця біля бійниць... Вже сіріє... Заводиться на день... Ми бачимо, як австріяки вилазять з шанців і безпечно, безладно подаються до нас. Ми підпускаємо їх до самого дроту.

— Бічіа-а-а стріляй!!!— кричить прапорщик Чхеїдзе.

Одностайно б'є сімнадцята сотня, тріщать кулемети, вибухають гранати. Смертельним вогнем вражаємо австріяків. Сусідні частини енергійно нас підтримують. Супротивник миттю повертає й біжить назад.

Ніхто його не переслідує. Ми пам'ятаємо про дріт з електричним струмом...

На сьогодні бій скінчився...

Знеможені, сідаємо ми на дно шанців. Настає реакція. Чути хлипання салдатів. Хтось невпинно белькоче. Напруження ночі знайшло вихід. Гори

трупів бачимо ми в світлі світанку. Усе поле густо застелено ними.

Надто багато їх біля ворожих шанців. Там ми їх бачимо цілі купи.

Жнива рясні, страшні.

Федько Чревов підраховує, хто залишився. Двадцять чоловіка — усе, що залишилось від сотні на 200 багнетів.

Чотовий Чревов поволі обходить нашу лаву, вдивляється кожному в обличчя...

Нарешті, він зупиняється. Довго тре собі чоло рукою, наче силкується щось згадати, й раптом промовляє.

— З новим роком, хлопці!

Останнє слово потопає в якомусь дикому реві Чревова. Він плаче, лементує, увесь трясеться. Ми потішаємо його, самі насилу стримуючи плач.

— З новим роком, Федоре Івановичу. З новим роком!

Поволі він затихає.

Отже, сьогодні новий рік. Тисяча дев'яťьсот шістнадцятий...

Почали ми його тисячами смертей. Чим кінчимо?

Багато страшного, невідомого несе він.

ЗШИТОК ПЕРШИЙ

Полк поповнюється. Наступної ж ночі після атаки ми відійшли в село верстов за десять від шанців. Тут на нас уже чекали маршові сотні.

Тепер ми укомплектовані тільки наполовину. Не так легко знов відтворити сотню, що в ній після бою залишилося тільки 20 чоловіка.

Чекаємо дальшого поповнення. Тимчасом прибуває молоднеча — хлопчак по 18—19 років. Вони зовсім не навчені. Навіть розстрільнею розсипатися не можуть до пуття.

Дається взнаки батальйонна тактика: там довчать. Прибули всі без гвинтівок. Тут їм видають зброю. Вони одержують зужитковані, іржаві гвинтівки, геть непрастріляні, із збитими мушками, а то й зовсім без мушок.

Щодня новоприбулих навчають до отетеріння. Їх вчать тактики.

„Старі“ від занять покищо звільнені. Ми ніяк не можемо стати на міру після останньої кошмарної ночі.

У всіх сірі, як земля, обличчя. Гарячково світяться очі. Усі ми страждаємо від безсоння.

Щоночі так само б'є ураганим вогнем артилерія

Ми не спимо. Збираємося десь під халупою й мовчки слухаємо артилерійні випали. Переживаємо всі моменти бою. Вони так яскраво стають перед очима, надто загибель другої чоти.

Звичайно починає розмову Рязанцев.

— Пам'ятаєш,— і тепер стиха каже він,— як Бійців шинелю дер?. Навіщо це він?

— Я розумію так,— поволі вимовляє Хіжняков,— це він з розпуки, від власного безсилля. Знаєш, як часом подумаєш, що переживається, то весь здригаєшся, розум втрачаєш, хочеться бити головою об мур, кричати, плакати. Розумом чую, що все це ні до чого, а душа таки ніе... Ну, як його сказати...

— Від млости,— закінчую я.— Це енергія виходу не знаходить. Таке буває з кожним із нас. Свідомість свого безсилля спричиняє одчай. А в Бійцева, гадаю, інакше було. Він робітник і, видно, знав, що електрика через сукно не проходить. Отож тому й шинелю дер. Хотів по ній перебратися.

— Ніяк не забуду Бійцева,— тоскно веде своє Рязанцев.— усе перед очима стоїть. Заплющиш очі й бачиш, як він вишкірив зуби й дере, дере шинелю на шматки, дрібнесенькі шматочки, розтягає їх по нигочці...

— Чудний був хлопець,— каже Хіжняков.— Скільки знущання прийняв, ніколи не скражився. Було, закусить вуста, втопить очі в одне місце і все про своє думає...

— А під кінець таки сотні прислужився. Знищив нашого звіря-ката...

— Не стерпів... Як побачив капітана Касирова на мірнику, так, мабуть, наважився, не відмінив команди...

— Однаково, капітан би з бою живий не вийшов... Собаці собака й смерть... Тільки не так Бійців повинен був це робити.

— Ясно, що не так. Не можна цього командою, треба по згоді... Ось, як у 16 сотні під Бурканами. Звір у них був сотенний, ну, після бою й знайшли його вбитого, і вся спина мов решето, а довести не можна. Уся сотня австрійськими гвинтівками озброєна. Допитували солдатів, а вони одне кажуть: усі бігли, а поручник Нікітов позаду. Австрійці пальнули, і готово...

— Я розумію Бійцева... І твердіший від нього не втримав би. Рішив — однаково гинути, і подав команду.

Я втручаюсь до розмови:

— А знаєш, Митю, я ще бережу отой листочок, що Бійців мені в команді у чобіт застромив. На пам'ять його знаю...

— Який листочок? — перепитує Рязанцев.

— Та такий, про війну, за що воюємо.

— Прочитай, будь же людиною, прочитай, — учепився Рязанцев. — Розкажи. Ти знаєш, і я хочу знати, за що ми воюємо.

— Ну, хай так. Здаюся.

Коротенько розповідаю йому зміст метелика, поволі, сам того не помічаючи, починаю цитувати текст:

„Та для чого все це море пролетарської крові? Адже війна не була потрібна ні німецькому, ні російському робітникові“...

— Правда,— перебиває Рязанцев,— додай ще, ані селянинові.

Погоджуюся з додатком Рязанцева і цитую далі:

„То кому ж була потрібна війна? — Буржуазії“.

— А це що за слово таке чудне — буржуазія? — перебиває Рязанцев.

Хіжняков пояснює йому зміст незнайомого чужого слова, а я тимчасом скручую цигарку.

— Ясно, просто, як на долоні.— радіє Рязанцев.— Усе зрозумів. Нам війна непотрібна, нам мир потрібний, а їм якраз навпаки. Давай далі, потім докуриш,— шарпає він мене.

Я кажу далі:

„Але тоді пам'ятаймо ж, товариші, що у ворожих окопах проти нас такі самі пролетарі, як і ми, силоміць узяті, і вони живуть думкою повернути зброю назад і перетворити буржуазну війну на війну громадянську“.

— Тут я чогось не розумію,— перебиває Рязанцев.— Поясни докладно.

Поволі, шукаючи потрібних слів, я пояснюю йому, що таке пролетар, громадянська війна, соціально-демократи. Мої відомості неглибокі, теоретична

підготова мала, а в Рязанцева стільки питань, що я просто розгублююся. В допомозі стає Хіжняков. Удвох задовольняємо допитливість Рязанцева:

— Добре вам, робітникам,— каже Рязанцев Хіжнякову.— Ось дивись, як ви все знаєте. Живий лишуся після війни, конче на завод піду. Хоч старий, а піду... Розуму наберуся... От тепер усе мені ясно стало. Гей, а справді, повернути б багнети, щоб усе затріщало!.. Погодитися б з австріяком... Дарма тут до нас сиділи... Тільки сигаретками бавилися... Вони б краще про війну вмовилися...

— Прийде час,—взивається Хіжняков.— Там хлопці також не сплять,—показує він рукою в далину,—роблять наше діло.

— Якби всім салдатам на годину одну думку, одну душу влити, та всім відразу...

Рязанцев навіть не витримує. Він підводиться й важко замахує кулаком. Раз, другий, третій...

Від його постаті віє якоюсь величезною, невідомою силою. Це міць цілого народу, міць, що таїться глибоко всередині й не показується назовні. Борода його має у такт рухам. Шапка злізла на потилицю.

— Стережи-ися, ізнищу-у-у-у,— промовляє він крізь зуби.

Але піднесення раптом, як з'явилося, так і опадає.

Рязанцев поволі спускається, сідає рядом... Уже опівночі. Артилерія розвинула ураганний вогонь. Мабуть, скоро рушать в атаку. Прислу-

хаємося до безперервного гуркоту. Далекі відлиски артилерійних випалів, мов зірниці, раз - у - раз освітлюють обрій.

— Якого полку?

Ми здригаємося від несподіваного запиту. На дорозі за кілька кроків од нас стоїть якийсь салдат.

— Блискучого Охотського,— іронічно озивається, поволі підводячись, Хіжняков.

— А десята сотня де буде?— знов питає салдат.

Голос його трохи хрипкий, проте, наче знайомий. Силкуюся згадати, де я його вже чув. Ніяк не згадаю. Раптом Хіжняков зривається з місця й кидається до салдата. Він обіймає його, тягне до нас.

— Сущевський!— кричить він.— Це Сущевський!— І весело сміється, підходячи з Сущевським до нас. У того рука на перев'язі.

Ми їх обступаємо. Засипаємо Сущевського питаннями:

— Як урятувався?

— Хто врятував?

— Чи ще хто цілий?

Нервово обсмикуємо шинелі, здіймаємо й знов надягаємо папахи, чомусь дістаємо капшуки, але ніхто не скручує цигарки.

Сущевський поволі скидає з себе речову торбу, сідає й мовчить.

Ми чекаємо...

— Дайте тютюну,— нарешті, вимовляє він.

Тикаємо йому капшуки. Він скручує довгу товсту цигарку, запалює й жадібно кілька разів всмоктує дим.

— Три дні не палив,— промовляє він.

— Не муч, розкажи, як урятувався, хто ще цілий? — просить Рязанцев.

— Розкажу, зажди. Дай тільки до Хіжнякова два слова сказати.

Хіжняков нахиляється до нього. Сущевський щось йому шепоче.

— Ну?? — весело гукає Хіжняков.— Правду кажеш?

— Правду.

— Ну, то розповідай, не бійсь. Вони не зрадять.

Сущевський спирається на мур.

— Як закомандував Бійців ото „стріляй“ на сотенного Касирова,— починає він,— ми, зрозуміло, і встрілили. Ще зроду я так охоче не стріляв. Правду кажу. Встрілили це, значиться, а тоді моторошно стало. Та й самого Бійцева пройняло, зірвалися тоді з місця і пішли, пішли вперед, в атаку. Добігли до дроту й, не замислюючись, почали плигати через нього. Страх, що такого наробили ззаду підштовхував. Ну, а австріяк і пустив струм електричний. Як ударить — ні туди, ні сюди. У мене одна нога в ямі на труп сперлася, друга в дроті. Викрутив її, викинув труп із ями й завіз у неї. Цівкою дріт колупаю, а він іскриться. Ну, думаю, каюк. А тут ще стріляти почали. Поранило мене в руку. Ліг я у своїй ямі, лежу й

думаю: скільки ще проживу? А кров так і б'є з рани. Раптом усе вщухло. Перев'язав руку і знову почав колупати цівкою. Іскриється. Чую, говорять десь недалеко. Повернув голову,— австрійці вилазять з шанців і йдуть усі в один бік. А вже на день заповідається. Глянув я на них і думаю: чому це вони всі одним боком ідуть? Пиглянувся й побачив, у них за крученим дротом ще два ряди дротяних загород, під колір землі пофарбовані. Розумні люди. До чого додумалися! Ну, перейшли вони ото повз мене. Явдаю вмерлого. Пішли на вас, ви їм дали прочухана, вони повернули й навтьоки, назад до шанців. Знову все вщухло. Я й подумав: перележу день, а вночі видко буде.

День переспав. Дбре, що не стріляли ні ви, ні вони. Як смеркло, я знов дріт колупати. Дивлюся не іскриється. Ну, значить думаю, струму немає. Порушав рукою — холодний, колючий, а не б'є. Поліз. Тільки виліз з дроту, чую хтось позаду лізе. Сховався в яму від гарматня й дух зачаїв. А той лізе просто на мене. Тоже потрапив у яму — і бух! Придушив мене. Я застогнав. „Живий?“ — пощепки питає той мене. — Живий кажу, а ти хто? — „Бійців“.

— Як Бійців? — кричимо ми з Рязанцевим. — Значить живий? А де ж він?

— Чекайте, хай розповідає, — сміється Хіжняков.

— Ну, значить, і каже Бійців мені, — веде своє Сущевський, — я до своїх не піду. Мені там за

сотенного каюк. А ти до Хіжняка піди, перекажи, що я живий лишився. По шинелі вил з з дроту. Піду блукати, а десь до маршової пристану і в інший корпус потраплю. „Долізли до шанців, спитали, де наша частина, й пішли. Там, за лісом,— показує Сущевський,— Бійців і повернув...

Він замовк.

— Ну, слава тобі, господи, що врятувалися,— вимовляє Рязанцев.— Сип тепер до шпиталю. А як повертатимешся, про другу чоту не згадууй. Кажі, що був у першій. Однаково ніхто не пам'ятає. А чотового нашого й ройового вбили, це тобі щастить.

— Правильно. Повернуся, мабуть, нескоро. Дуже рука болить. А за науку дякую.

Ми випроваджуємо Сущевського за околицю.

Довго прощаємося з ним, а тоді простуємо до своєї клуні на відпочинок. У всіх хатах на селі повно всяких тилкових установ. Салдати туляться по клунях.

Довго обертаємося на соломі з боку на бік. Рязанцев увесь час стиха повторює:

— Брржуазія, брржуй.

Він силкується запам'ятати це слово.

— Чуєте, хлопці,— звертається в н до нас.— А й слово ж противне! Надурно на „бррр“ починається. Одне слово, який пан, такий і жупан.

Ми нічого не відповідаємо.

Молоді салдати, що прибули на поповнення сплять дуже міцно. Вони ще не втратили здатності спати. Їхні нерви ще не вимотані. Рідко-

рідко хто з них говорить зо сну, називаючи ім'я своєї рідні. Ми наслухаємо далеку стрілянину. Поволі вона рідшає й рідшає.

— Зірвалися знову,— глухо каже Хіжняков.

Праворуч чути плач. Хтось безнадійно ридає біля мене.

Довго прислухаємося. Нарешті, кличемо того, хто плаче. Це Борисов. Він близько підлазить до нас.

— Я не можу, не можу більше. Це жах, це кошмар. Я з глузду з'їду! Порятуйте мене! Ви добрі, розумні, рятуйте мене!

Плач знову перебиває його слова. Ми заспокоюємо його.

— Десята, приймай поповнення,— перебиває нас чийсь гук.

Ми чуємо дедалі ближчі голоси. Виходимо на подвір'я.

Фельдфебель Іванюк і прапорщик Свіньїн, що поздоровів у день нашої зміни, поділяють прибуле поповнення по чотах. До нашого рою потрапляють четверо.

— Відкіля ви? — питаємо ми прибулих.

— Ми херсонські.

— Кадрові?

— Ні, останнього прийому.

Знов молоднеча, ненавчена, беспорядна.

— Бррржуазія м'яса прислала,— люто шепоче Рязанцев.

— Скажіть,— звертається до нас один з прибулих.— У цій чоті повинен бути салдат Шабловський?

— Ну? — озивається Хіжняков.

— Я б хотів його побачити.

— Немає Шабловського. Його вбито, — різко промовляє Хіжняков.

— Убито? — вигукує новоприбулий. — Брата? Станіслава вбито?

Він відходить у бік, нам чути тихе хлипання. Виявилось, брат.

— Я ж не знав, — з жалем каже Хіжняков, — не слід було говорити.

— Однаково, — озиваюся я. — Це ж тільки початок, де дізнається хлопчина, по чому ківш лиха, набідується.

— Шкода хлопця, — не витримує Рязанцев. — Треба якось заспокоїти.

Він іде до новоприбулого, пестливо обіймає його, довго каже щось і, нарешті, веде його до клуні.

Ми розмовляємо з новаками. Вони розповідають нам, як важко стало жити. Селянське господарство занепало. Чоловіків на селі немає, залишилися самі каліки, а якщо де-не-де і є чоловіки, то це багачі, що відкупилися. Сіють тепер як до сили, стільки, скільки зможуть зібрати. Тим то у місті велика недостача на харч. Робітники часто приїздять на село хліб купувати.

За розмовою не помічаємо, як розвиднюється. Фельдфебель Іванюк обходить чоти. Він іде до нас. Від того незабутнього ранку його ставлення до солдатів дуже змінилося. Він відкликає мене й Хіжнякова в бік і каже, що вночі вирушимо

на позиції. Будемо продовжувати наступ; бій кінчився в нічию, зміна також не могла взяти австрійських шанців. Ми підемо сьогодні вночі на старе місце. Тільки позиції наші висунулися вперед. Ті шанці, що їх ми займали перше, тепер правлять за другу лінію, а перша просто під дротом. Туди виставляють на ніч вартову чоту.

— Погано,— кінчає він.— Через усю цю зиму спокою не буде...

— До нас іде посланець від прапорщика Свіньїна. Наказано нам з Хіжняковим негайно з'явитися до сотенного.

— Знову допитуватимуть, як забили Касирова,— каже Хіжняков.— Надокучило вже, цілий тиждень ходи та ходи на допити.

Ми йдемо до сотенного. У нього сидить військовий слідчий.

Нас довго допитують. Ми посилаємося на темряву, мовляв, нічого не видно було, і, взагалі, сотенного, безумовно, вбили австрійці. Слідчий усе докладно записує. Його цікавить розташвання війська перед атакою. Ми рисуємо йому на папері зигзаги, поправляємо один одного, знов рисуємо, знов поправляємо. В наслідок замість рисунку виходить якась каша, численні ламані лінії, що в ниху же ні ми, ні сотенний, ні слідчий розібратися не можемо.

Починаємо спочатку. Знов малюємо вихідне становище, австрійські шанці, дротяні загороди, перші перебіги, лінію атаки, рух чіг.

Нам не вистачає місця. Ми запекло сперечаємося з Хіжняковим, залазимо за австрійські шанці

й тут вирівнюємо фронт. Слідчий увесь час стежить за нами.

— А де був сотенний, коли подав команду?— раптом питає він мене.— Відзначить це місце хрещиком.

Я беру нашу диспозицію і ставлю хрещика десь на середині лінії чоти. Хіжняков не погоджується зі мною й переносить хрещика ще далі лворуч.

— Що ж це? Виходить, що сотенний не був між чотами?

— Так точно,— кажемо ми.— Їх високоблагородіє перебували спочатку десь на правому фланзі сотні, а тоді перейшли на лівий. Так що ми тільки голос їхній чули, а бачити не бачили...

— А кажуть, що він упав якраз між чотами?

— Нікак нет, ваше благородіє,— кажемо ми.— Він лежав праворуч нас.

— Як так праворуч, коли ви позначили на лівому фланзі?

— А, мабуть, чоти завернули фланг, як рушили в атаку.

Слідчий незадоволений. Він далі допитує, питає, хто був у 2-й чоті. Ми йому називаємо солдатів 2 чоти, додаємо до списку і тих, що давно вбиті. Він усе ретельно записує.

Закінчивши, він довго, пильно дивиться на нас. Ми витримуємо його погляд.

— Ідіть,— наказує він.

Ми повертаємося й виходимо.

У дворі нас знову наздоганяє слідчий:

— А чи не могло бути так, що випадково хтось з другої чоти вистрелив і влучив капітана?

Ми робимо великі очі. Хіжняков наївним голосом каже:

— Чого ж йому було б чекати стільки часу? Міг би і першої атаки його застрелити...

Слідчий задоволено зідхає.

— І я так думав. Хотів тільки самого себе перевірити.

Ми йдемо. Хіжняков весело посміхається.

— Ти чого?— питаю я.

— Та сміюся, що він такий дурний. Не знає він, що капітан Касиров усі атаки перележав у тиловому шанці в бліндажі. Тільки останнього дня погнав його вперед батальйонний. Ну й наплутали ми! Тепер, мабуть, відчепляться.

Справді, решта дня минає без допитів.

Опівдні приїздить каптенармус. Нам роздають триденну порцію хліба, цукру та тюгюну. Каптенармус привіз якийсь пакунок аркушиків. Він відносить їх до сотенного. За півгодини з'являється прапорщик Свинын. Він збирає салдатів навколо себе:

— Ось, братця, почитайте, що тут написано. Чудо з'явилося салатові на дільниці праворуч від нашої. Це чудо здійсниться в житті, і на цей раз ми з божою допомогою переможемо.

Він роздає нам метелики. Вони невеличкі, на чверть аркуша. Вгорі змальована якась жінка у хмарах. У неї простягнена рука й палець показує

вперед. У нашій хоті не дуже то багато письменних. Ми поділяємося на групи й читаємо:

„Видіння пресвятої богородиці діви Марії салдатові Зарайського полку Іванові Тихоновичу Федорову підчас перебування онного в польовій варті“.

Метелик докладно розповідає, як салдат Федоров, що мучився жадобою перемоги, звів свої очі вгору й почав просити пресвяту богородицу допомогти російському воїнству здобути перемогу над німцями.

„І морок небесний освітився дивним сяйвом“, і в цьому сяйві перед зляканим Федоровим предстала пресвята богородиця. Він упав ниць і почув неземний голос; голос сказав йому, що в бою, який тепер відбувається, росіяни здобудуть перемогу, і німець буде геть подоланий“.

Салдати дуже уважно слухають читання. У найбільш патетичних місцях дехто христиться. Але більшість із кожною новою подробицею про чудо тільки хмурніє, суворо дивлячись перед себе.

Метелик перечитаний. Салдати поволі розходяться.

— Перечитати б їм твою листівочку, — каже стиха Рязанцев, — а то: видіння пресвятої богородиці! Ач надумали, бісові буржуї, — з нанавистю каже він. — Самі мало крові пролили — хай ще богородиця подбає!

Я сиджу ще кілька хвилин, тоді подаюся до клуні. Лягаю на солому, силкуючись заснути. Та

повсякчасне ходіння тули й сюди, холод розганяють сон. Лежу й стежу за салдатами. Деякі пробують заряджати й розряджати гвинтівку. Вони масть рушничним мастилом замки, щоб легше ковзали. Інші лежать на соломі і, як і я, поглядають, що робиться.

— Нашо, Петре, мастиш? — сміється якийсь з новоприбулих до товариша. — Пресвята діва допоможе, і без мастила розіб'ємо німців!

— Як допоможе, то допоможе, а все краще приготуватися, знаєш: богу молись, а сам стережись.

— А мені тільки й лишається, що на діву сподіватися. У мене гвинтівка без мушки, а багнет без хамутика. Без її допомоги не обійдеться.

— Тобі погано. Навіть якби хотів, мулька¹⁾ не втрапиш.

— Не втрачу! — сміється перший. — А, може, богородиця чудо явить, і хомутик сам на багнет з твоєї гвинтівки скочить?

— Е, ні-і-і, вона мене не скривдить...

— Ви чого богохулите? — раптом перебиває їх салдат Мішків. — Не знати що верзете! Ось з мною в попереднім бою чудо сталося, й живий лишився.

— А ти надрукуй і про своє чудо. Все веселіше буде — раптом перебиває йому мову Мухін. — Як писатимеш, не забудь мене за архангела зобразити.

¹⁾ Мульок — дірка в хомутику.

— Тьху, богохульники, гірші від жидів! Ті, не бійся, у свого єгову вірують...

— Довірувалися,—впадаю я в розмову,— що не знаємо, як бути. Ми молимося, щоб наша куля німецького єврея влучила, а той молиться, щоб його куля російського єврея вбила. Ми віримо в єгову, і вони вірують, а він...

— Погано дбає,—раптом закінчує Мішків,— коли таку сволоту, як ти, досі не вбили.

Я поволі підводжуся і йду до нього.

— Ну, ти покинь теревені розводити,—кажу я.— Це тобі не запасний батальйон. І гадюка ж ти. Шкода, що не лишили тебе тоді гинути на дроті. Побачив би чудо!.. А то: „євреї, поляки, пробачте, пробачте - е, рятуйте!“ — перекривив я його.

— Я... що ж, я... нічого,—злякано белькоче Мішків.— Хіба я тебе хотів образити... Так, бовкнув...

— І в батальйоні тоді бовкнув?

Він нічого не відповідає. Плюнувши, я знов кладуся на солому.

— А що було в батальйоні,—цікавиться Мухін.

— Ось що було. Застудився я. Геть захрип. Горло болить. У грудях свище. Одне слово, нічого сказати не можу. В околоткові мені звільнення на три дні дали й заборонили розмовляти. Стали ми ввечері на повірку. Якраз дідько приніс капітана Касирова. Після повірки він питає: „у кого заява є?“ А цей паршивий шмаркач бере й вилазить наперед.— Яку заяву маєш?— Так що,

вашкородь,— каже оце хамло, показуючи на мене,— він, жид, „боже царя храни“ не поють. Що тут було, і не розказати. Капітан до мене „Ти що, жидівська мордо, присягу ламаєш? Думаєш, що як у тебе георгіївський медаль, то й морди не наб'ю?“ Хочу йому відповісти, та не можу. Харчить у горлі, а голосу немає. Щастя, що Хіжняков порягував. А то вже капітан до морди добрався. Ну, Хіжняков крикнув, що мені лікарі заборонили співати. Проте, дві години довелося відстояти під рушницею.

— Защо? — хором питають салдати.

— „Хоч і співати заборонили, а повинен був вустами ворушити“, казав капітан. Так через оцю о самого сачка довелося дві години відстояти.

— Ну, і гад же ти аж бридко дивитися на твою паскудну борідку,— відпльовується Мухін,— знав би, ніколи не рятував би.

Мішків тихо лежить і щось собі шепоче нишком. Салдати гасміюються з нього.

Поруч мене лежить Борисов. Після того історичного вибуху недавн ої ночі він принишк. Його зовсім не чути. Він про щось скупчено думає. Я штовпаю його в бік.

— Борисов, покинь думати, однаково пороху не винайдеш.

— І не збираюся,— тихо шепоче він, нахилиючись до мене.— Не можу більше витримати в самострілі піду.

— Дивись,— попереджую я.— Військово-польовий суд по голівці не поглядить.

— Ти мені тільки допоможи. Сам не впораюся,— веде він своє, немов не чув моїх слів,— допоможи. Я більше не можу.

— Побачимо. Може, живі не будемо. Не доведеться й допомагати.

— А як уціліємо, допоможеш? — питає Борисов, і очі його благально дивляться на мене. Я не витримую.

— Добре, тільки мовчи. А ти мені також допоможеш. Гаразд?

— Гаразд! — радісно гукає Борисов. Він веселішає. Бере казанки і йде чай ґріти. Я теж виходжу.

Непомітно на землю спускається вечірній присмерок.

З позицій не чути звичайної стрілянини. Там тихо. Перепочинок перед новими атаками.

Хіжняков сидить на призьбі. Ми розмовляємо про хатні справи.

Хіжняков дістав листа від Оксани. Прибув на лікування її брат. Він поранений у руку. Іван Федорович нездужає. Від Луки листів немає. Оксана багато праює.

— Літає, як настій в армії,— каже Хіжняков,— чи ведуть роботу серед салдатів?

— Що ж ти їй відповів?

— Написав, що ми не стоїмо ввесь час на місці. Літаємо з фронту на фронт, тому ні з ким зв'язків не маємо... А взагалі, слід було б роботу провадити.

Він замислюється. Мовчу і я.

— Дорого нам ця війна стане,— нарешті, промовляє він.— Скільки народу даремно поклали, і згадати страшно. Та дарма, залізо розпікається...

— Розпікається. З усього видко. Салдат уже ні в що не вірує. Ось новаки прийшли. Так ті все про зраду говорять. Там продали, тут продають. Просто кажуть: не будемо битися. Ось у нас дивізійний генерал Бачинський—і в австрійців також Бачинський Брати вони, тільки австрійський єіком старший, наш перед ним і поступається.

— Атож, м'ясоїдовщина... — кінчає Хіжняков, підводиться і йде на подвір'я. До мене підходять новоприбулі. З останнього поповнення до нашої ланки прислали трьох салдатів. Вони сідають біля мене. В одного з них на погонах шнурки.

— Вольноопределяющийся? — питаю його.

— Ні, доброволець.

— Життя надокучило?

— Та не дуже, була причина, довелося піти в армію.

— Діло твоє.

Він довго придивляється до мене.

— Мабуть, жид? — каже він раптом.

— Я не відповідаю, поривчасто підводжусь і йду до сараю.

У клуні вже всі зібралися. Щохвилини чекаємо наказу виходити.

Нарешті, подано команду. Ми ладнаємося. Як завжди, я, Хіжняков, Рязанцев, Борисов стоїмо рядом. Мені в потилицю став доброволець Трофимов. Він усе намагається якось загладити нашу

розмову. Жартує, сміється. Поволі моя злість відходить.

Назва „жид“ найпоширеніша в армії лайка. Навіть у наказах слова „еврей“ не згадують. До євреїв ставляться, як до якихось паріїв. Мені згадується один наказ по Південно-Західньому фронті. Випадково я побачив його, дарма що він був надто таємний. Я пам'ятаю одну фразу. Вона відбилася у моїм мізкові:

„Жидів у Росії й без того багато, а тому наказується: при наступі гнати жидів, що живуть у Галичині, вперед, як заслону“.

Це значило, що перший вогонь супротивника мав пройти по мирній людності.

Усі шпигуни, на думку начальства, обов'язково євреї.

— Що жид, то шпигун,— слідом за начальством повторюють салдати.

Свої хиби командування намагається виправдати зрадництвом, і, зрозуміло, в такому разі старий „унутрішній ворог“ найкращий матеріал для цього.

Ми, старі салдати, вже звикли до цього і часто навіть не звертаємо уваги, хоч і важко, і десь всередині накопичується гіркота.

Тихо підходимо до шанців, переходимо хід сполучення й робимо зміну.

Ділимося враженнями. Салдати розповідають, що вони пробували знов штурмувати австрійські шанці, та нічого не вийшло.

— Вже не інакше, тільки германець проти нас. Австріяк би давно шанці покинув.

Ми сповіщаємо, що знов атакуватимемо супротивника.

— Погана ваша справа. У нього дроту не обещся, увесь з електричним струмом і всюди фугаси закладено.

Молоді дуже уважно прислухаються до слів тих салдатів, що їх ми змінюємо.

— На Бачинських воювати не будемо,— промовляє хтось похмуро— Хай ідуть брат проти брата, а ми подивимось.

Змінені забираються. Ми висилаємо розвідку, секретри й розташовуємося в шанцях. Вони геть зруйновані, у багатьох місцях обсипалися, пориті гарматнями.

При світлі ракет ми бачимо всю цю руйнацію. Та ніхто й гадки не має лагодити.

Нав що?

Адже завтра знову бій...

ЗШИТОК ДРУГИЙ.

Ми відійшли у вихідне становище.

Мовою простих смертних це значить, що після наступу, який закінчився нічим, ми зайняли свої старі шанці.

Наші втрати в останнім бою невеликі. Салдати не підводилися для атаки, орудували мляво, нерішуче. Сотенний та чотові не підганяли нас. Вони глибше зарилися в землю, і підчас наступу їх майже не видно було.

Залишені самі на себе, ми підчас сигналу до атаки нарobili великого шелесту, кричали „ура“, але кидатися вперед не наважувалися.

Ми пам'ятали за електричний дріт. Молоді салдати також довідалися про загибель 2-сі чоти. Їх зовсім не можна було підвести. Хоч нам дали дошки робити переходи через дріт, але дошки лежали осторонь, ніхто їх і до рук не брав. Тваринний жах прикув нас до місця. Три дні бою ми провели, не рухаючись з місця, зрідка стріляючи.

Тепер частини відійшли в старі шанці.

Наш батальйон залишився недалеко від супротивницького дроту. Туг ми будуємо нову лінію

шанців. Попереду виставили рогатки, оплутані колючим дротом. Тепер знов настала відлига. Копати легко, та й салдати намагаються швидше забезпечити себе. Цілісінькими ночами ми довбаємо землю. Сполучаємо нову лінію із старими шанцями. Супротивникові шанці близько. Досить добре розмахнутися, щоб докинути до них рукою гранату.

Ми часто обмінюємося такими даруночками, надто вночі. Тоді з гуркотом вибухають гранати, і в їхньому розриві потопає людський зойк. Рідкою розстрільною ми тепер розкидалися по шанці. Що рідше, то менша небезпека від летючих гранат.

Уночі ми збираємо вбитих і відносимо їх у тил. Ховають їх купами, у братерських могилах.

Та багато вбитих лежать перед нашими шанцями. Їх ніяк не можна дістати. Ясною плямою вирізняється на мокрій землі ясносіра шинеля капітана Касирова. Він лежить майже біля австрійського електричного дроту. Щодня ми помічаємо якісь зміни в його позі. Міняється напрям тіла, віддалення від дроту, становище рук. Нам, звиклим усе описувати залежно від розташування речей на полі, ці зміни дуже помітні. Але пояснити їх ми не можемо. Щоранку починається жвавий обмін думок з цього приводу. Постійні переміщення капітанового тіла декого наводять на думку, що капітан живий.

— Він живий, не інакше, — кажуть вони, — диви, вчора права рука була перед, сьогодні ліва.

Але піти взяти тіло ні в кого немає охоти. Ми, старі салдати, досі пам'ятаємо капітанові знущання, а молоді просто бояться. Один Мішків щоранку й щовечора христить із шанців капітанів труп і молиться за його душу. Але це він робить тільки про око людське. Полізити забрати тіло він не наважується.

— Що ж, умерлому однаково, — патякає він, — а я ще жити хочу. Царство йому небесне. Хай там на небі він бачить, як я хрищу його... Може, попросить господа бога за мене, негідного слугу...

Останні слова він промовляє розчулено. Його масний голосочок дратує нас. Ми все підмовляємо його полізити капітанове тіло дістати. Та Мішків боїться...

Під ранок кінчаємо копати нову лінію. Цього дня ми, нарешті, дістаємо гарячий харч. Вдень усі салдати сидять біля бійниць, пильно стежачи за супротивниковими шанцями. За такої близькості можливі всякі несподіванки.

Надвечір бере мороз. Сиплеться сніг. Великими пластовнями падає сніг на землю, застелюючи трупи, ями від гарматнів.

Вночі і вдень завжди доводиться бути наготові, надто вночі. Ми не сходимося навіть покурити. Австрієць відучив нас за кілька днів од цієї звички. Досить кільком чоловікам зібратися до купи, щоб він почув шум розмови, і до нашого шанцю летить граната.

Ми навіть не палимо вночі. Світло сірника негайно спричиняється до з'явлення гранати,

Ми сидимо тихо біля бійниць і чуїно наслу-хаємо всякий шелест. Якщо відразу почути, де впаде граната, її ще можна встигнути викинути. Тільки не треба гав ловити.

Ми майже не стріляємо. Зате супротивник б'є з гвинтівок. Було навіть кілька кулеметних черг, наче австрійці пристрілювалися.

Кулеметна стрілянина защораз супровадилася вогнем ракет. Бив кулемет тільки на нашій діль-ниці.

Наші шанці вузькі. Ми навмисно не поширюємо їх, щоб супротивник мав менше змоги влучити в них гранатами. Подекуди ми накопали мілких ніш, куди вдень можна с оватися, а ночі вистою-ємо в шанцях. Немає змоги бодай слівцем пере-мовитися із сусідою. Це робить нас ще мовчаз-нішими. Навіть молоді салдати вже постарілися душею. Вони, як і ми, „старі“, мов ать і вже при-вчилися заміняти слова рухами. У всіх змарнілі обличчя, а в очах туга. Яке струшення потрібне, щоб знову ві жити всіх цих людей?

Насвітанку ми дістаємо наказа : рити підзем-ний хід під супротивницькі шанці. Начальство рішило за прикладом наших союзників відкрити еру „боїв за ями“. Нам приносять великі лопати, рискалі, мотики. Вночі починаємо копати.

День минає тихо. Кілька разів австрійці ки-дали на нас гранати, але тільки одна влучила в ша-нець. На щастя, вона нікого не зачепила. Ввечері прийшов денщик сотенного і розповідав чергов новини. Нам ще довго доведеться тут перестояти

Приїхала жінка капітана Касирова. Хоче забрати чоловікове тіло й поховати на батьківщині.

Вночі починаємо копати підземний хід. Місце вибрали вдало — найближче віддалення між шанцями. Риємо глибоко вниз. Передні кайлами та мотиками розбивають землю, решта відкидають її лопатами. Навколо працівників стоїть дозір. Він повинен стежити, чи не прилетить граната.

Хапаючись, риємо всю ніч і під ранок встигаємо ввійти глибоко в землю. Тепер уже гранати нам безпечні. Тим то працюють і вдень. Землю викидають у шанець, відкіля вночі висиплять її назовні. Грунт пішов м'якший, не мерзлий. Копати порівняно не важко. Глина кришиться під ударами кайла й падає великими брилями на дно підземного ходу. Лопатами подають її салдати одне одному й останній викидає її в шанець.

Вночі приходить наказ вислати розвідку й дістати капітанове тіло. Розвідку веде Любів. Вона десь блукає. Під ранок повертається до шанця.

— Не можна підійти до дроту, — рапортує Любів. — Як доторкнешся, струм б'є по руках. Електрика в ньому...

Нам він потай сказав, що вони й не пробували шукати капітанового тіла.

— Лізти на видиму смерть за такого звіря нікому не охота. Ми вийшли за рогатки й відлежалися в полі до ранку, — каже Любів.

Удень іду копати коридор. Взагалі, ми охоче йдемо на роботу. Під землею тепло. Робота гріє

й відганяє чорні думки. Нарешті, під землею можна погомоніти, і гранати там не страшні.

За основну тему сьогоднішніх розмов — наказ по полку, де стоїть, що той, хто приставить капітанове тіло та кулеметний щит, дістане в нагороду георгівського хреста і 100 карбованців грішми. Кількох новаків спокусили ці обіцянки. Вони ввесь час ходять вздовж шанцю, наче приміряючись, відкіля краще буде лізти по капітана. З старих з ними нишпорить самий тільки Мішків. Раз-у-раз він пдводиться навшпиньки, диеється якусь хвилину у бійницю, а тоді швидко ховає голову. Під землею на роботі здибаємося я, Рязанцев і Мішків.

— Що це ти все по шанці нишпориш? — питає Рязанцев Мішкова, — чи не наставився по капітана лізти?

— Та маю думку. Шкода, православне тіло гние...

А нещодавно ти іншої співав. Казав, що вмерлому однаково. Що ж це ти передумав? Мабуть, хрест та сто карбованців тебе з пуття збили?

Мішків ховає очі.

— Ні боже мій. Та ні! Просто, шкода капітана.

— Жалкуєш його, ірода? Жалкуй, жалкуй, а то, може, за життя тобі в казенну частину чогось би всипав. Так м, як і ти, і слід...

Мішків довго мовчить. Він б'є кайлом суху землю, часто зідхає й, нарешті, святобожно буркоче:

— Прости його, господи, не відає бо, що каже...

Лука Олексієвич сердиться :

— Це я не відаю? Еге! Я то знаю і добре знаю. Наскрізь тебе, гадюку, бачу. Прости йому, о господи,— глузливо, протягом, вдаючи Мішкова, закінчує Рязанцев.

Салдати сміються.

Мішків кидає кайло й вилазить з коридору.

Ми копаємо далі.

Надвечір знаходиться охочий дістати капітанове тіло. Це новак. Його спокусили хрест і гроші.

— Ач, молоде, то паршиве,— недобрим голосом промовляє Хіжняков. — Далеко піде.

Охочий недовго збирається. Він бере з собою кілька наметових мотузів та лопатку. Сотенний присилає білий балахон. Звичайно ним користуються в сніги в розвідці.

Опівночі хвятько вилазить з щанців. Він тихо пробирається між рогатками, тоді лягає й лізе вперед. Балахон зливається з білим полем, і він скоро зникає з наших очей. Півгодини минає у важкому напруженні. Раптом пільму перерізує м'яке світло ракети.

— Та-та-та,— уривчасто дає чергу австрійський кулемет і раптом мовкне.

Після раптового спалахування ракети пільма на полі здається ще негроникливіша. Ми припадаємо до бійниці, силкуємося просвердлити поглядом білий туман, що нависнув над нами, та дарма, нічого не видко.

Раптом біля супротивникового дроту почулося якесь різке рипіння. Ми всі здригаємося, напру-

жено прислухаємося, та рипіння скоро припиняється. Решту ночі чуйно наслухаємо, чи не залунають кроки охочого. Ми стоїмо, як завжди, на великому віддаленні один від одного. Стоїмо мовчки.

Під ранок настає моя черга копати коридор. Бігом біжу до місця роботи. Ми вже заглибилися в землю на добрі два сажні. Глибокий і досить широкий коридор перетворюється на місце зборів салдатів. Сюди сходяться покурити, поговорити.

Тема дня — охочий.

Багато говорять про його сміливість, але мало хто її хвалить. Старі — бо вони не можуть подарувати капітанові знущання, молоді — бо вважають, що дарма важити життям не слід.

Тільки доброволець Трофімов хвалить учинок охочого:

— По-моєму так: або голова на шматки, або на грудях хрести, — розводить він раціі.

— З тебе й видко, — гуде відкись Федорченко. — Який спритний знайшовся! Знав би капітана, не те казав би.

— Для мене капітана немає, — уриває Трофімов. — Капітан для мене — це хрест і сто рубликів. . .

— Ну й лізь за ним. А то сміливий отут базікати.

— І полізу. Ви екаю й полізу.

Розмови припиняє прихід зміни. Вона принесла й новини:

— Братця, а охочому каюк, — каже один з них. — Кінчили австрійці.

— Як?

— Та лежить під дротом, недалеко капітана, гадали — живий, а він помер, ані ворухнеться.

— От і заробив хреста,— вимовляє хтось.— Ех, життя наше собаче.

Звістка про смерть охочого облетіла вже всю сотню, і коли наша зміна виходить у шанець, бачимо, як салдати спостерігають становище обох трупів.

— Знов у капітана руки перемінилися. Сьогодні ліва сторона, а вчора була права,— каже Рязанцев, підходячи до моєї бійниці. — Там щось негаразд.

— Та хай їм. Дарма тільки хлопець загинув. Гадаю, що більше охочих не знайдеться.

Але надвечір сума за те, щоб дістати капітанове тіло, подвоїлася.

Салдати багато говорять про це, надто новаки. Їх страшенно спокушає хрест і гроші. Мішків довго дивиться у бійницю, христиться й каже:

— Ні, я не полізу. Знайдеться хтось молодший.

Опівночі охочі таки знаходяться. Їх двоє, обоє молоді. Вони довго радяться, розробляючи плян дій, а тоді лізуть уперед.

Знов повторюється вчорашнє: здійсмається ракета, одночасно б'є кілька разів кулемет, а тоді настає мертва тиша.

— І ці загинули,— вимовляє Рязанцев.— Диви, трое за нього, дідька, пропали. Це після смерти, а скільки за життя сам покалічив!

Я нічого не відповілаю. На серці важко. Ми пробували відмовити обох очайдушних, не послухали, хреста закортіло. Важкого дубового хреста заробили вони...

Під ранок чуємо якесь шарудіння. Вдивляємося, лізе один з двох очайдушних. Ось він уже переліз наші рогатки, швидко підводиться й бігом біжить до шанця.

— Братця, братця рідні,— белькоче він,— та ж урятувався!..

Він сам не йме віри, що цілий. Ми підхоплюємо його під руки й тягнемо в коридор. Сюди збираються салдати майже з усієї чоти, його розпитують, термосають, але він ніяк не може отямитися. Сльози горохом котяться по щоках. Ми помічаємо, що крізь шинелю біля правого плеча виступає кров:

— Та ти ж, Симонів, поранений.— промовляє Чревов.— Дай, перев'яжу.

Салдата роздягають. У нього на плечі глибока рана. Куля застряла десь всередині. Тільки тепер Симонів починає відчувати біль. Лице його морщиться. Підчас перев'язування він рипить зубами, намагаючись втримати крик болю.

Нарешті, перев'язали. Симонов трохи заспокоюється й розповідає дивне диво.

Полізли ми до капітана. Я праворуч, а другий— отой Ігнат'єв— ліворуч. Віддалення між нами— наметовий мотуз. Лізли ми ото, лізли, а тоді почали наближуватися. Наче до місця долізли, і каже мені, значить, Ігнат'єв:

— Огут він, мацай.

Почав я, значить, приглядатися. І Ігнат'єв дивиться. Нічого нем є. Полізли, значить, далі. Раптом бачимо, лежить щит.

— Ну,—думаємо,—значить і капітан недалеко. І каже мені Ігнат'єв в:—ти, значить, тягни щит, а я капітана за ноги потягну. Поліз сто я до щита. Тільки дотиркнувся, а воно, значить, мене як стукне щось, аж дух забило: ні крикнути, ні голос подати. А тут відразу, значить, і ракета й кулемег. Ну, Ігнат'єву просто в голову влучило, а мені ось у руку.

— Ну, а капітана бачили?—питає Трофімов.

— Ні-і-і-і, не бачили. Оце ж мені й памороки забило. Щит лежить, а капітана немає.

— Нісенітниці верзеш,—каже Трофімов.— Не інакше тільки ви збочили.

— Як збочили?—дивується Сімонов.— Та ми ж щит бачили.

— А де він?

— Хго?

— Щит.

— А ти сам піди, візьми його. Не бійся,—коли вдарить тебе по руках, як мене, то й охота пропаде.

— А що ж там б'є по руках?

— Напевно, струм,—каже Хіжняков.—Австрійці сполучили щит з проводами—і б'є.

Пораненого Сімонова санітар відводить у тил. Сімонов дуже задоволений, весь час говорить. Салдати поглядають на нього заздрісно:

— От пощастило людині, — кажуть вони, — тиждень у шанцях і додому. Щасливий вродився. А ти тут хапай мандраже і хоч би тобі що.

Вночі сума за принесення тіла збільшується ще на сто карбованців і Трофімов подається за капітана. Він бере з собою довгу тичку, прив'язує до неї кайло і зникає у нічній півтемряві.

Сьогодні вся сотня не спить, чекаючи наслідків третьої спроби. Помалу минає час.

Та от спалахнула ракета, татакає кулемет. Тихо. Знов спалахнула, знов плюється кулемет, знову тиша. Тоді ще раз це повторюється й після цього поле завмирає.

Чуємо, наслухаємо. Чуємо шарудіння. Важко лізе людина. За кілька хвилин у шанець ввалюється Трофімов.

— Ну його к бісу! — лається він. — Зморився. Він скидає з себе мотуз і тягне його щосили. Мить — і в шанець падає... щит.

— А де ж капітан? — не витримуємо ми, забуваючи навіть про гранати.

— Капітан тю-тю, там його немає. Усе облязив, а його немає. Ось тільки щит і дістав. Тягнув його кайлом, тягнув і, нарешті, витягнув. А капітана шукав, шукав і знайти не міг. Адже лежав коло щита, і немає його...

Ми дуже здивовані.

Граната, що вибухає недалеко, змушує нас розбігтися по місцях.

Сходимося ми знов у коридорі. Всі оглядають щит і ніяк не можуть зрозуміти, чому це Трофімов

не захопив капітана. Трофімов так само запевняє, що капітана на місці не було. Але рано ми знов бачимо капітанове тіло на місці, та ще й сьогодні у нього вже обидві руки вперед.

Трофімов довго, оторопіло, як і всі салдати, дивиться на труп.

— Ні, більше не полізу, — вирішає він вголос. — Годі, австрійці щось мудрують. Та й чи варт?

Більше охочих не знаходиться. Наступна ніч минає спокійно. А під ранок починається снігопад. Над вечір здіймається й вітер. Він крутить сніжинки, забиває їх за комір, у рукави.

При світлі ракети сніжинки блищать, міняться маленькими зірочками. Ці зірочки обліплюють наші смушеві шапки, ворсинки шинелі й, нарешті, коркою осідають на всій одежі.

Нема куди прихилитися. Ті неглибокі ямки, що ми понаробляли уздовж стін шанцю, вже заметені снігом. Привалившись до стінки шанцю похмуро, терпляче чекаємо.

Сніг сипле та сипле.

Під ранок здіймається ураган. Люто гуде вихор у шанцях, вузьким, холодним, льодовим струмом проймає нас від голови до ніг. Кожен новий порив дужчий та дужчий. Сніг крутиться, сипле. Вітер несе за собою хмари снігу. Пухкою масою лягають вони на дно шанців, поволі тверднуть, беручись тонкою, гострою льодовою коркою... Уже несла людині... Рягують тільки переливи крові. Дрібно тремтить усе тіло, швидко сочиться кров венами.

Але це до часу...

Інакше не замерзали б.

Старі не стоять без діла. Ця хуртовина не на один день. Не можна стояти й чекати, доки вона минеться. Лопатками вони розгортають сніг і кидають його за шанці. Тепер можна, супротивник сховався і не турбує нас. Робота трохи гріє, тим то ми ніколи не стоїмо, спустивши руки. Щопівгодини ми обсв'язково чистимо шанець від снігу. На бійницях „старих“ — снігових наметів уже майже немає.

Молоднеча не йде за цим прикладом. Здебільшого молоді салдати, застеливши голови наметами, тихо сидять наодинці або купками біля своїх бійниць. Сніг їх обліплює від голови до ніг. Пізнаємо що це не купи снігу, тільки з того особливого шморгання, яке чути від людини, коли вона лінується втерти носа.

Поволі пробираємося з Рязанцевим шанцем. Наша черга копати в коридорі.

Зашпортуюємося на купку салдатів. Вони напівлежать на землі. Нахиляюся до них.

Здушено плаче один з них. Часом у нього видирається довге виття. Решта похмуро зіздхають.

— Позамерзали? — питаю я.

— За - а - а - мерзли - и - и ...

— А ви б не лежали ...

— Однаково гинути, краще вже відразу ...

Я відчуваю, що вони втратили всяку здатність до опору. Так недовго й загинути.

— Мамо, мамо, і навіщо ти мене хлопцем породила? — раптом вигукує той, що плаче.

Його крик впливає й на решту. Вони починають дужче шморгати носами. Збираються заплакати. Я наважуюся на крайній захід. Хапаю гвинтівку, клацаю замком і наставляю на салдатів:

— Підводься! — командую їм.

Рязанцев також бере гвинтівку до бою.

Наш рішучий вигляд діє на них. Вони, хоч і поволі, але підводяться.

— Очистити шанець від снігу!

Вони отетеріло на нас дивляться.

— Очистити шанець! Ну! Негайно! Бери лопатки! — кричить Рязанцев.

Машинально вони дістають лопатки.

— Копай!

Вони ще нерішуче дивляться на нас.

Я лаюся найгіршою лайкою й кричу:

— Будете копати, чи...

Наставляю на них гвинтівку. Рязанцев також наміряється. Вони нахиляються й починають викидати сніг. Я підганяю їх:

— Швидше, ну, швидше, чого баритеся!

Вони працюють швидше.

Поволі обличчя починають червоніти. З рота садить пара. Я не даю їм спокою.

— Швидше, швидше!

Вони вже самі загірлися і працюють охотніше. Нарешті, я даю їм передохнути.

— Хвилину перепочити, а тоді знов колай. Що, полегшало?

— Та трохи полегшало.

— Ну, ото ж бо и є, копайтеся в снігу, а то пропадете. Адже хуртовина не на одну годину розгулялася. Ну, прощайте.

Ми йдемо у корилор. Тут робота кипить.

Щодня коридор довшає. Салдати відзначають зарубками роботу за добу. Ми риємо, ані трохи не міркуючи над тим, що й для чого ми робимо.

Попереду ще кілька десятків аршинів відалення. Ще є час. Встигнемо подумати.

ЗШИТОК ТРЕТІЙ

День по дні минає непомітно.

Глибше й глибше забиваємося ми під землю. Кожен день відзначається новим подовженням коридору. Метелиця вщухла, але мороз набирає сили. Ми гинемо від холоду, замерзаємо. Рятує нас тільки коридор. Важку працю ми на цей раз зустрічаємо як порятунок. Кожен помах кайла змушує швидше бігти по жилах застиглу кров, вілживлює занімілі члени, приносить трохи бадьорости, життєвої сили, що її запас у нас дедалі тане, дедалі меншає. Поволі та неухильно метелиця й м. рози роблять своє діло. Зима нікого не милує. Подерті шинелі, діряві чоботи не можуть захистити від лютого холоду, від лихого вітру, що проймає наші кості, тіло, мізок, душу. Дехто замерзає на смерть, в інших відмерзають руки, вуха й ноги. А одна нечувано холодна лиха ніч — хурговина, метелиця — закінчилася важким, стражденним збудженням. Ми спали цієї ночі в коридорі. Як завжди, не хотілося вставати, коли раптом різкий і тривожний зойк розірвав сонну тишу коридору.

— Мерщій, мерщій! — кричить хтось надсадно, щосили.

— Що таке?

— Хто кричить?

— Навіщо паніку розводиш? — кидали салдати злякано, стурбовано. І один по одному всі побігли до того місця, відкіля чути було крик.

Тривогу зчинили не дарма. Цієї буремної ночі під снігом наклала головою вся 17 сотня. Вона була поспіль з грузинів, що звикли до південного сонця, вони найгірше терпіли від морозу, один по одному хоріли. Ця метелиця доїхала кінця сотні. Майже ні один з них не поборов жорстокої хуртовини. Салдаг Тихонів перший натрапив на грузинську сотню, що гинула, і це він скликав нас своїм очайлушним зойком. На судорожно покорчені тіла важко було дивитися.

— Диви, ще трохи, і ми так само не встанемо більше, — похмуро каже Ризанцев. — Страшно лютої зими в шанцях!

З усієї сотні залишилося тільки тридцять вісім чоловіка. Тепер їх перерозподілено по всіх батальйонах.

Цілісінькими днями ми тупцюємо в шанцях, вправляємося у „бігові на місці“, аби тільки трохи зогрітися. Та мороз пронизує, і коли немає вже терпцю, ми мчимо до коридору нагрітися за роботою. Тремтячи від холоду, салдати хапають кайла й оскаженіло довбають мерзлу непокірливу землю.

— Хоч трошки зогрітися...

Отже, не дивно, що коридор, всупереч усім припущенням, довшає щогодини. Ми риемося, як

ті кроти, і вже далеко й глибоко зайшли під землю. Тепер, за нашими припущеннями, ми риемо під другою лінією дротяних загород австрійців. Ще зо два дні і закладатимемо міну.

Сьогодні надто лютий мороз. У коридорі повно салдатів. Маленькі гасові лампочки тьмяно освітлюють тіні присутніх. Облич не можна розглянути,— вони потопають у густих хмарах пари.

Хрипко звучать застуджені голоси. Говорять усе про одне — про підкіп.

— Просто, двері до пекла,— басить відкілясь Рязанцев.

— Ет, однаково гинути, катай навпростець, ближче до смерти й відразу живий у могилі,— кахікаючи озивається Федорченко.

— А що найчудніш, самі поспішаємо. Он диви, яка черга на роботу стала! То шанці тиждень риемо, а то цілий тунель за п'ять днів викопали,— посміхається Хіжняков.

— Та мусиш рити. Диви, які морози вдарили,— хрипить хтось збоку.

— Смерті назустріч поспішаємо, та однаково, не в бою, то від холоду пропадемо, гуде безнадійно чийсь голос.

— І вже людську подобу геть втратили... Як ті звірі... Самі на небезпеку ліземо, аби швидше кінець...

— Швидше? Ні, брате, жартуєш... Швидко нічого не буде. Люду в нас без кінця-краю, і воювати будемо до скінчення...

— До скінчення! — перекривлює хтось. — Годі, служимо вже більше, ніж отой полковий цап...

Куди вже там, ніякої сили немає! Та й нарід пішов уже не той... якийсь кволий...

— Кволий, а живущий. Он дивися, труситься, з носу смарклі течуть на дві річки, а копати перший лізе...

— Огож то й лізе, що кволий... Замерзне ото й поспішає відігрітися.

Шум чимраз більшає. Вже не можна почути окремих голосів. Вони злилися в загальний гомін, його прорізує й сварка...

— Тихо!.. Струнко - о - о!!! — раптом чути відкись різку команду.

Усе мовкне. Попереду нічого не чути. Там чомусь припинили навіть роботу.

Поволі просуваємося.

— Тихо! Тихо! — летить по лавах салдатів. — Тихше!

— Що сталося?

Тривога наростає, опановує юрбу, усі згрудилися, щільніш притиснулися одне до одного. Коридор, завжди такий галасливий, тепер лякає мертвою тишею, і в цій тиші росте, поширюється напруження.

— Та що ж сталося? Чому мовчати? — не витримавши гнітючої тиші, гістично кричить хтось.

— Цить!

— Мовчи!

— Життя надокучило? — тюкають на нього з усіх боків.

Чотовий Чревов притиснувся вухом до стінки.

— Що там?

Чревов махає рукою й пошейки промовляє:

— Цить.

Салдати наслухають.

— Тук, тук, тук, — рівномірно долинає відкілься з правого боку.

— Що це?

— Відки?

— Австрійці, австрійці. Підкіп роблять, — охають усі.

Звістка про те, що австрійці риють хід назустріч, миттю облітає всіх. Відразу ж усіх опановує паніка. Салдати кидаються геть з коридору. Зустріч з ворогом під землею, у темряві наповнює всіх страхом. Бігом летять усі назад, у шанець. Тиск, лайка, бійка. При виході створюється загата.

— Хтось упав! — кричать.

Ніхто не чує вмовлянь чотового. Паніка змела геть усе, навіть звичку коритися. У всіх одне бажання — втекти звідцілья, не бачити темного коридору, не чути зловісного постукування ворожого кайла, забути, що ось зараз, за хвилину, за годину закладуть міну, і вибух змете все, перетворить живих людей на криваве тісто. Від цієї думки всі наче побожеволіли. Крики, стогін, тиск, жах зростають. Чотовий на все махнув рукою. Паніка на нього діє не менше, як на решту. Але думка про відповідальність перед начальством змушує його триматися бодай назовні спокійно. Він пробирається до виходу.

— Залишайтеся тут вартувати, — кидає він Хіжнякову, мені й Рязанцеву. — Я піду до сотенного. Хай дасть наказу.

Моторошно довго тягнуться хвилини чекання. У коридорі давно порожньо. Нас гнітить страх, охота тікати, сховатися від небезпеки, що насуває. А чотового нема й нема.

Боляче розпикаються нерви. Ткнувшись головою в коліна, застиг нерухомо під стіною Рязанцев. Палить цигарки одну по одній Хіжняков.

— А, нарешті!

Зідхання полегкості у всіх відразу. Здалеку з'являється чотовий.

— Ну й порядок! — люто лається він. — Сотенний дзвонить до батальйонного, той до полкового командира. Полковий командир наказує йому прибути до шанців, керувати вибухом. Батальйонний не хоче, сотенний злякався. Думав, до зміни дотягнемо. Тепер торгується з батальйонним. А тим часом ніякого тобі ладу. Ото вчотирьох і будемо тут стриміти.

Раптом у просвітку коридору з'являється чиясь постать. Вона поволі непевним кроком наближається до нас. Ми пізнаємо сотенного, прапорщика Свіньїна.

— Ну, що?

— Довбають, — похмуро озивається Чревов.

— Довбають? — перепитує сотенний.

— Так точно, довбають.

Сотенний боязко прикладає вухо до стінки. Мить, і він відстрибує від неї.

— Близько, — несміливо вимовляє він. — Зовсім близько. Ну, ви вартуйте, а я зараз пришлю вам підмогу.

Поспішаючи, бігом покидає сотенний небезпечне місце, але обіцянки своєї додержує. До нас доливають крики, шум, лайка, сердита команда. Це змушує салдатів іти назад. Шум наближається, ось з'являються й люди. Коридор наповнюється салдатами. Загнали сюди дві чоти.

Ми всі згрудилися в купу й чекаючи дивимося в кінець коридору.

Звідки має з'явитися ворог...

Як завжди перед боєм, салдати сердито скупчені. Ніхто ще й не знає, що доведеться робити.

Сотенний зник, не з'являється й фельдфебель. Салдати стоять, напружено прислухаються до порожняви коридору. Але тільки ми, хто стоїть біля самої стінки, увесь час чуємо вдари кайла.

— Два гроші не варто, — зідхає хтось. — Ось загнали під землю й пропадай. Мало нас загинуло вгорі, на землі...

— А сотенний знову в бліндаж заліз...

— Кажуть, і батальйонний з ним. Поховалися...

— Піти та витягнути їх сюди.

— Піди... Жити надокучило? Це тобі не на полі...

— І що зробимо отут, у темряві?

— Гинути будемо, ось що.

Прихід фельдфебеля припиняє розмови.

— Чуєте, братця! — гучно кричить він. — Будемо чекати, доки австрійці проб'ють дірку в нашій стіні, а тоді приглушимо їх бомбою й їхнім

підкопом треба нам вдертися до австрійських шанців, а тимчасом гаси лампочки...

— Ач, як хитро-мудро вигадали, — люто озирається хтось у темряві. — Вдертися до їхніх шанців! Вони що, дурні?

Ніхто не відповідає.

Усі стоять, похмуро спустивши голови. Рідко-рідко хто важко зідхає.

Чекаємо на австрійців. Час минає тягучо-повільно.

Запановує мертва тиша. Вона душить, гнобить. Тут, під землею чекання атаки ще страшніше, ніж просто неба. Найменший шум змушує здригатися і конвульсійно стискати гвинтівку.

Усі гарячково багато палять. Цигарку по цигарці крутить мій сусіда праворуч, грузин Махаладзе, один з небагатьох, що залишилися живі. Яюсь несамовито затягається молодий Щабловський. Він стоїть позад мене, і я чую, як тремтить дрібним гарячковим тремтінням його дуже тіло. Частіш і частіш чути глибоке зідхання, наче повітря не вистачає.

— Швидше, швидше б кінчилися ці муки, — свердлить у мізку.

Але так само тихо, зрідка долинає глухий стукіт кайла. Австрійці наближаються, нерви не витримують такого довго напруження. Обурення, гнів, тривога змінюється на глибоку апатію.

Починають менше курити, рідше чути зідхання. Байдужість тупа й холодна опановує нас. Здається, що нічого не буде, що все це фалшива тривога.

— Приготуватися! — раптом ледве чуто командує Чревов.

Передні лави вскакують. Нервово хапаємо гвинтівки, розстібаємо торбинки. Попереду з бомбами стоять Чревов і татарин Махмут-дінов.

Знов безконечно тягнеться час. Наче стоїш на стійці. Але тепер уже ніхто не сідає.

Ми виразно чуємо вдари австрійського кайла.

Ще кілька хвилин... І раптом струшуються від вибуху гранат стінки коридору.

Австрійці пробили вилом... Невеличка затримка для розчистки проходу, і ми летимо вперед. Трохи яснішає. Австрійський коридор недовгий.

Під ногами щось м'яке, слизьке. Мабуть, вбиті, залиті власною кров'ю. Та ми не зупиняємося. Задні натискають на нас і ми так само мчимо вперед. Ось і вихід.

Пильно наставилися на нас дула гвинтівок. Австрієць підготувався до зустрічі.

Мить...

Глухо лунають у коридорі випали гвинтівок. Падає передня лава. Поточилися чоти. Ще хвилина. Вже ніхто не натискає. Усі летять назад... Нам у слід ще кілька випалів. Тут під землею вони гучно віддаються по всьому тілі.

От і наші шанці.

Ще секунда, і ми в безпеці. Та біля виходу ми застаємо злякану юрбу.

— Артилерія наша б'є по наших шанцях! — кричать вони. — Наказали йти в атаку. Ми не полізли.

Ну, вона й зашпарила, та так влучно, куди тобі австрійцеві. Тепер усі вилізли назовні, а дехто втік.

На потвердження їхніх слів чути заглушливі вибухи гарматні. Нічого не тямлячи, ми залишаємося сидіти в коридорі.

Минає кілька хвилин. Раптом нас заглушує великий вибух. Брили землі сипляться на нас.

— Мортиркою б'ють, і по коридорі.

Другий вибух змушує нас просунутися у бік австрійців.

Удари мортирних гарматнів ідуть один по одному. Ми зовсім приглушені. Наче в тумані, просуваємося вперед, у бік австрійців. Недалекий і поворот. Лягаємо на землю. Гарматні так само вибухають. Але ми надто глибоко під землею і пробити наш дах мортиркам не сила.

Минає з півгодини.

Ми так само лежимо, остовпіло втопивши очі в землю.

— Батальйонний наказав, хоч би тут що, вдертися у шанці супротивника, — доповідає Чревов зв'язковий, що прийшов. — Якщо чоти не підуть, їх обстріляють з кулемета.

Салдати мовчки прислухаються.

Чревов командує:

— Вперед...

Мляво, нехотячи, підводимося.

— Та-та-та — раптом лунає нам слідом.

Батальйонний здійснює свою загрозу.

Задні лави у паніці натискають на передні.

Краще гвинтівки спереду, як неблаганний кулемет ззаду. І ми знов летимо вперед.

Ось і поворот. Темрява розсіюється, різко за-вертаємо і ніс до носу стикаємося з австрійцями.

Від несподіванки ми секунду сторопіло диви-мося одні на одних. Тоді під натиском задніх лав навалюємося на австрійців.

У коридорі тісно. Орудувати гвинтівкою не можна. Б'ємося прикладами...

Глухо гупають удари. Їх покривають про-кльони. Задні намагаються багнетами дістати австрійців.

Поволі шал опановує всіх салдатів. Частіш і частіш лунають вигуки:

— Бий!

— Криши!

— Лопаткою його!

Задні лави натискають чимраз дужче. У тісноті не можна навіть повернутися. Поруч мене б'ється Шабловський. Дужими руками він часто підіймає приклад і спускає на австрійців. Кожний його удар звільняє простір. Непомітно він висувається вперед. Тепер ми вже перебудувалися на форму трикутника.

Вперто б'ємося, поволі просуваючись до ви-ходу.

Орудуюмо все ще прикладами. Дехто встиг зірвати багнет з гвинтівки і тепер люто орудує ним.

— Лопаткою криши!

— Не давай ворухнутися!

— Бий!

— Криши!..

Ми натискаємо дужче й дужче. Задні лави наполягли на нас. Салдати сопуть, кречугь, підбадьорюють вигуками.

Голосно стогнуть поранені. Ми їх топчемо. Вони хапають нас за ноги, здирають з себе, але дальші лави ще дужче натискають на них.

Проти мене низенький, присадкуватий, довговусий австрієць. Гвинтівка в його руках, наче цяцька. Він легко підкидає її вгору й назад, а тоді з силою штовхає приклад вперед.

Мені вдається лопаткою відбити його випад. Він люто світить очима, знов підкидає гвинтівку і я падаю від сильного удару в шоку. Другий удар підбором змушує мене зірватися на ноги.

Випльовую кров. Разом з нею, я чую, падає кілька зубів. Нестерпний біль. Оскаженіло кидаюся на супротивника й щосили б'ю його лопаткою по голові. Він дивиться на мене, витріщивши очі, хитається й падає.

— Бий!

— Громи!

— Натискай!

— Ще наддай!

— Криши його в бога, Христа!!!

Ми вже перекинулися на звірів. Ліземо вперед, хапаємо австрійців за горлянки, вчеплюємося в обличчя, роздираємо шкіру. Крики чимраз голосніші. Багато схопилося мертвим хватом з супротивником. Вони ще звузили простір.

Частіш і частіш підіймаються й спускаються лопатки. З них розлітаються на всі боки бризки крові... Раптом Шабловський присідає й падає. Високий австрієць ударив його прикладом по голові. Ми з Хіжняковим кидаємося на австрійця. Він повертає, проштовхується назад.

Ми натискаємо дужче. Австрійці починають здавати.

— Ще трохи!

— Наддай!

— Е-е-ех!

— Бий!

Австрійці не витримують. Вони повертають і бігом біжать з коридору. Ми летимо слідом за ними. Ще хвилина, і ми вдираємося до шанців.

— Слава - а - а! — лунає наш дикий, несамо-в-и-тий крик.

Ми розбігаємося ліворуч і праворуч.

Біля самого коридору глибокий бліндаж. Утрюх з Хіжняковим і Рязанцевим ми спускаємося в сховище.

— Кидай гевер, — кричить Хіжняков, вимахуючи гранатою.

Ніхто не відповідає.

Ми зіскакуємо з приступок і вдираємося до бліндажу.

— Порожньо. Очі в себе бере чистота, що панує в бліндажі. Акуратно розташовані топчани, застенені синіми укривалами. Біля топчанів полички.

Нам нема часу. Ми хапаємо укривала, перекидаємо через плечі, біжимо до полиць. Тут

консерви, галети. Напихуємо в кишені, за пазуху банки консервами, пачки галетів.

— Братця, — раптом кричить Хіжняков, — ось розподільник!

Ми з Рязанцевим здивовано дивимося.

Хіжняков біжить до якоїсь мармурової дошки, що висить на стінці. Він б'є по ній щосили прикладом.

Раптом нас сліпить велика, ясна електрична іскра.

— Готово! — кричить Хіжняков. — Тепер у дроті струму не буде!

Ми догадуємося, що звідси австрієць пускав струм до своїх дротяних загород.

— Підіймайся вгору, — командує Хіжняков.

Навантажені, ми вилазимо з бліндажу. У бліндажі б'ються рукопаш. Австрійці сильно тиснуть наші чоти. Підмога не прибуває. Ми очайдушно б'ємося, але ворог численніший. Нарешті, не витримуємо його натиску й тікаємо хто куди. Дехто вистрибує з шанцю і летить уздовж дротяних перешкод шукаючи переходу. Австрійці посатаніли. Вони безстрашно лізуть вперед.

Ми метушимося уздовж шанцю, шукаємо коридора.

Австрійці влучають нас поздовжнім вогнем. Дехто з них заліг поверх шанців і б'є вздовж шанцю з гвинтівки. Частіш і частіш падають наші салдати.

— Вихід!

— Де коридор?

— Швидше!

— Братики, візьміть мене!

— Гину!

— Коридор де?

Наші вигуки стають голосніші й голосніші. Випадково хтось наштовхується на вхід до коридору. Біжимо слідом. Летимо вперед, зашпортуємося на трупи, на поранених, ноги послизаються у калюжах крові. Падаємо. Підводимося. Знов летимо вперед.

— Швидше, швидше б вибратися...

Ось і поворот. Наш біг повільнішає. Австрійці чомусь нас не переслідують. Поволі отямлюємося.

— Луко Олексієвичу! — звертаюся до Рязанцева, що стоїть попліч мене й важко дихає, — ходім, підіймемо Шабловського.

Рязанцев згоджується, і ми поволі, обережно йдемо назад.

Місце недавнього бою являє собою жахну картину.

Всюди трупи з вищиреними зубами, виряченими очима. Є й живі ще. Вони стогнуть, жалісно просять допомоги. Ми обіцяємо підняти їх. Відшукуємо Шабловського. Він лежить під двома трупами австрійців. Обережно витягаємо його, кладемо на австрійську ковдру й несемо коридором.

Коридор уже порожній. Біля самого виходу стоїть кулемет. Ми здалеку кричимо, щоб не стріляли й виносило Шабловського до шанцю. Наші вже відійшли від супротивникового дроту.

У Шабловського пробитий череп. Він непри-
томний. Снігом натираємо йому голову. Він на
хвилину отямлюється, пізнає нас, жалісно посмі-
хається й знов знепритомнює. Ми змочуємо йому
вуста снігом. Він важко зідхає. Ми перев'язуємо
йому голову, підхоплюємо краї укривала й несемо
його в тил.

У ході сполучення кладемо його на землю.
Шабловський починає кидатися по укривалі. Він
манячить:

— Брате, Станіславе, йду до тебе!..— кричить
він роблячи спроби підвестися. Рязанцев натискає
рукою, і поранений падає знову на укривало.

— Боляче, важко, — стогне Шабловський.

Ми мовчки дивимося на страждання цього, ще
недавно дужого, молодого тіла. Шабловського в
сотні любили. Він часто згадував загиблого брата,
тоді на очах його стояли сльози.

— Брате, Станіславе, загинули ми обоє! —
знов зривається з укривала Вацлав. — Пам'ятаєш,
як ти востаннє гулявся з нами, мазурку танцював?
Пам'ятаєш, Янек наш тоді як сміявся, а матка
також посміхалася, хоч і крізь сльози? Не хочу
війни, не хочу, — б'ється Вацлав, простягаючи
руки вперед. — Не хочу - у - у - у - у - у - у...

Над шанцями висить його д'вгий зойк. Рязанцев
змочує вуста хорому снігом. Він утихомирюється,
але не надовго. Знову тіло кидається.

— Боляче - е - е - е, матко рідна, боляче - е - е!
Допоможі - і - і - ть! Війна! Війна! Стася вбили, а
тепер і мене - е - е - е!.. Матко, рятуй Янека - а - а - а!

Кілька хвилин Вацлав лежить спокійно. Тоді раптом корчі перебігають по його тілі. Він підводиться, охоплює руками голову, хитається туди й сюди:

— Боляче - е - е, боляче - е - е...

Він силкується подерти бінти, але ми схоплюємо його за руки й кладемо на уквивало. Він кидається, борсається на всі боки.

— Не хочу - у - у - у, не хочу війни! Польщі волі однаково не буде. Не хочу - у - у - у! Пустіть мене! Відпусти - і - і - ть!

На його вустах проступає рожева піна. Він здригається, витягається й мовкне назавжди.

— Отак, — каже Рязанцев. — Помер ще один. Два брати — й обидва загинули...

Він змахує з очей навислі сльози. Тоскно.

У братерській могилі зогние другий брат, як і перший, як тисячі, як сотні тисяч інших.

Мої думки перебиває Рязанцев:

— А де Хіжняк?

— Не знаю, треба піти подивитися.

Ми загортаємо тіло Шабловського в уквивало й біжимо назад. Обое стурбовані. Шукаємо Хіжнякова. Його немає. Ніхто не бачив його. Чревов також не знає...

— Мабуть, загинув, — промовляє він. Там, в австрійських шанцях залишилося наших із десятиро вбитих та поранених. Може й він серед них.

— Ні, — впадає вмову Чревова Рязанцев, — я бачив, як він вискочив з шанцю й побіг...

— Ну, значить, загинув у полі. Інакше був би тут... От ще немає Федорченка й Мухіна. Ніхто їх не бачив. Де зникли, невідомо...

Ми дуже пригноблені. Мовчки відходимо від Чревова. Сумно дивиться перед себе Лука Олексієвич. Гнітить журба.

Важка втрата — друг і товариш...

ЗШИТОК 4

„Здоров, Михайло.

Я в дивізійному шпиталі. Цими днями посилають далі вглиб Росії. Поруч мене лежить Борисов. У нього прострілена рука і, здається, дуже нехороше.

У мене скрізна рана в стегні. Як вискочив я тоді з австрійських шанців, так мене й підбили. Я звалився на землю, перечекав трохи, а тоді поліз. Наші пішли відступати, я й вдерся в шанці. Потрапив на дільницю сусідньої сотні. Крови вибігло страх як багато. Пошкандибав я ходом сполучення. Тільки зліз у долину, аж тут у закутку два приятелі сидять: Мухін та Федорченко.

Не розпитував я їх, як вони тут опинилися, попросив повести мене на пункт. Ось вони поклали мене на намет і понесли. Недалеко ще зайшли, наздоганяє нас Борисов. Біжить, провалюється в сніг. Увесь рукав скривавлений.

— Поранений, поранений, слава тобі, господи!

За ним слідом шкандибає і Любів. Також поранений у ногу наскрізь. Ну, зібралася нас

компанія. Зліз я з намету, подякував Мухіну та Федорченкові, порадив їм іти мерщій до сотні, а самі подалися. Тут перебудемо ще з тиждень. Чули, що вас змінюють. Добре було б, як би ти з Лукою Олескієвичем завітали до нас. Привезіть трохи цукру, а то не вистачає тут його. Ну, на все добре. На осінь чекайте. Равіш не приїдемо.

Ваш Дмитро Хіжняков

Ще одну новину можу оповістити. А ви передайте її Трофімову й решті хлопців. Як тікав я з ворожих шанців, то потрапив просто на тіло капітана Касирева. Я впавав віддихатися й побачив: під пахвами в капітана один мотуз, а в ногах другий. Той мотуз, що в ногах, перетягнений через бльок. Австрієць так і робив: за одну відтягав на ніч, а за другу притягав під ранок. Ось чому його не знаходили на місці. Передайте хлопцям, щоб вони не лазили по нього. Марно погинуть.

Ну, бувайте.

Ваш Дмитро“

Цього листа я дістав на відпочинку. Ми щойно змінилися й відійшли у глибокий резерв.

Перечитав я листа Рязанцеву. Той крекнув і сказав:

— Ну, й щасливо. Хай хлопці відпочинуть. А з капітаном справді примудрувалися! Треба

попередити салдатів, щоб дарма не лазили. І завітати до поранених не пошкодить.

— Не пустять тепер. Ота каша, що заварилася з Мухіним та Федорченком... Тепер сотенний вовком поглядає. А шкода хлопців. Пропадуть ні ва цапову душу.

— Треба щось вигадати. А то їх ще під розстріл пустять.

— Ходімо до Чревова порадимосся.

Ми подалися до Чревова. Викликали його з хати. Сідаємо втрюх на призьбі.

— Слухай, Федоре Івановичу, — звертається до нього Рязанцев. — Як там з Мухіном та Федорченком?

— Сидять під арештом. Чекають, доки слідчий приїде. Пропадуть хлопці. Під розстріл себе підвели...

— Та невже їм отак і гинути?

— А що його зробиш? Скільки казали їм — не тікай з шанців, — не слухали. Той раз зійшло, а на цей якраз потрапили назустріч полковникові Мосальському. Той був тієї ночі, коли наші з австрійцями стикнулися під землею, у шанцях. Ну, почув він перестрілку й навтьоки назад. Тільки виліз у долину і помітив обох. Хоч і поспішав, боявся, а прізвища записав. Тепер винуватить їх у дезертирстві. А прапорщик Свіньїн йому підспіває. Я ходив, просив його, а він ще казав, що морду наб'є.

Кілька хвилин ми сидимо мовчки. У мізкові настирливо ворухаються думки.

Як порятувати Мухіна й Федорченка? Адже вони не гірші від інших. Воювати вже не сила. Безглуздість війни чимраз наочніша. Мухін — добрий хороший Мухін! Адже він тікав з шанців тільки тому, що не годен був витримати жаху непотрібної для нього війни. Мухін, що христився, коли ми читали про віденіє пресвятої богородиці салдатові Федорову, цей Мухін зараз же після невдалого наступу зірвав з себе хреста. У ньому стався перелім. Він усе мовчав останніми днями. Його свідомість зламала безглузда дійсність. Або молодесенький, гарний Федорченко! Він прийшов сюди з заводу. Він краще від Мухіна розумів безглуздя війни. Не дарма він завжди допитувався, чи знаємо ми, за що воюємо. Він завжди керував Мухіном. І тому тікав з поля бою, що знав „за що“ воює. Адже й ми всі не кращі від них. Тільки над нами ціпок дисципліни ще тяжить, і ми покірливо дивимося на його кінець, а вони спробували вислизнути з - під нього. Сотенний тепер підбурює салдатів проти них. Він усе переконує сотню, що, мовляв, Мухін з Федорченком її зрадили. Його агітація має певний успіх. Де-хто з салдатів уже також починає закидати Мухінові і Федорченкові зраду. Але якщо розглянути, то це тільки наслідок власної безсилости. Кожен з нас сховався б від бою, якби вистачило сили волі. Адже перед наступом наші околотки завжди переповнені салдатами, що скаржаться на всякі справжні й вигадані болі. Чим же Мухін з Федорченком гірші від тих, що ковтають відразу по

п'ять порошків аспірини та бризкають на себе кртонове масло, щоб на тілі з'явився сип і переконав лікаря, що в них висипний тиф? Вони ніяк не гірші. Защо вони мають гинути?

Я стискую пальці до хрускоту, до болю. Ні, треба щось винайти, і негайно, інакше бо вони загинуть.

— А де Хіжняков подівся? — питає мене чотівий. — Так і невідомо?

Я розповідаю, що дістав листа від Хіжнякова, де він розповідає про свою рану. Раптом мені згадуються рядки листа:

„Ну, вони поклали мене на намет і понесли“.

Ці рядки, здається, врятують Мухіна й Федорченка. Я хапаю Чревова за руку й швидко кажу:

— Федю, слухай, а як довести, що вони несли пораненого, то що їм тоді буде?

Чревов, наче підхоплює мою думку.

— Тоді, ну, щонайбільше дадуть їм кілька мордачів за те, що не попередили, коли йшли, і за те, що спізнилися... Та як довести?

— Доведу. Дай тільки побачитися з ними.

— Побачитися можна. Вони сидять при нашій хоті. Ходімо.

Ми йдемо до клуні, де зачинені Мухін з Федорченком. Ланковий командир відчиняє нам двері, і ми заходимо в клуню. На соломі лежать обидва в'язні. Вони змарніли, зблідли. Обличчя позаростали.

— Здорові були, хлопці! — здоровкаємося ми.

— Здорові, — мляво відповідають вони.

Розмова в нас ніяк не налагоджується. Нарешті, я догадуюся шепнути чотовому, щоб він вийшов. Ми з Рязанцевим сідаємо на соломі біля в'язнів.

— Братця, знаєте, що вам загрожує? — питаю я.

— Ні-і-і.

— Розстріл, — відповідає за мене Рязанцев.

У півтемряві клуні чуємо, як вони обое здригаються.

— Розстріл!

— Розстріл? — перепитує Федорченко.

— Так, вас винуватять у дезертирстві. А за це розстрілюють. Так ось, братики, порятунок один: хоч як вас сотенний битиме, хоч як слідчий допитуватиме, кажіть одне: ми виносили поранених, Лобова й Хіжнякова. А ми з Рязанцевим постаємо до них поїхати й дістати від них записки. Пам'ятайти. Інакше бо розстріл.

Мухін і Федорченко згодливо хитають головами. З їхніх облич видко, що перспектива розстрілу остаточно зламала й без того надломлену муштру, биттям і боями волю. Вмирати не хочеться.

— Пам'ятайте ж, — каже Рязанцев, — ти, Мухіне, тягнув Любова, пораненого в ногу, а ти, Федорченко, Хіжнякова, пораненого в стегно...

— Я—Любова, Федорченко—Хіжнякова,— машинально повторює за нами Мухін. Федорченко лежить на соломі, втопивши очі у бандину клуні.

— Ну, дивіться ж, не забудьте, — знову нагадує Лука Олексієвич, — а тепер гайда! — кінчає він, звертаючись до мене.

Ми виходимо.

— Залишилося найважче. Як його в сотенного відпроситися? До дивізійного шпиталю верстов із десять. Години дві йти туди, дві назад. Тепер дванадцята. Над вечір би повернулися.

Наші думки перериває фельдфебель Іванюк. Він розшукує мене. Негайно вимагають списки тих, хто „отличился“, до штабу полку, писар не впорається.

— Допоможу, Микито Івановичу, усю ніч працюватиму, тільки дозволь піти з Лукою Олексієвичем до дивізійного шпиталю. З Хіжняковим попрощатися.

— Ач які приятелі з вас. Ну, добре, дозволю, а щоб швидше було, беріть кухонних коней і катайте. Тільки не затримуйтеся.

Ми з Рязанцевим, усе забувши з радощів, біжимо до кухні, хапаємо за повіді коней, вилазимо на них і, не зважаючи на заперечення артільника, летимо по дорозі.

Іхати без сідла не дуже то зручно, але ми поспішаємо.

До шпиталю доїжджаємо дуже швидко. Злазимо з коней, прив'язуємо їх до дерева й ідемо шукати наших поранених.

Хіжнякова, Любову й Борісова знаходимо в великому наметі. В ньому повно поранених. Дуже багато знайомих. Хіжняков пізнає нас здалеку й

голосно кличе до себе. Ми переходимо між постелями. Салдати стогнуть, манячать. У наметі стоїть дух йоду й ксероформу.

Хіжняков охоче свідчить, що його тягнув Федорченко. Записку написано. Ми просимо сестру потвердити підпис Хіжнякова. Вона з охотою розписується. Ідемо до Любова. Він лежить поряд Борисова. В обох щасливі, радісні обличчя.

— Більше не будемо воювати! — Ось їхня єдина думка тепер, і ось що промовляє їхня усмішка.

Любов також охоче підписує папірця, що його знову засвідчує сестра.

Усе готове, можна їхати. Та хочеться побути біля цих трьох щасливих, що вже завтра може й не знатимуть, що таке салдатська нужда, яка заідає живих людей, що таке щохвилинна, щосекундна небезпека.

Наші думки чудово розуміє Хіжняков.

— Відвоювалися ми до пори, — каже він мені стиха, — поїду знов до Оксани. Там воюватимемо по-іншому. Не довелося тут зробити... Самі не починайте. Пропадете. А ти дивись, кажуть, відпустки даватимуть. Приїжджай до нас. Тобі буде першочергова відпустка. Вас, старих, у сотні небагато.

Я обіцяю приїхати.

Мене кличе Борисов. Я пересаджуюся на його постіль.

— Ось, бачиш, говорили ми тоді в клуні з тобою, а не довелося разом це зробити.

— Значить ти... — хапаю його за руку...

— Атож, самостріл, хоч і не зовсім так, — тихо шепоче він мені в обличчя. Знаєш, я ввесь час згадував слова поручника Безбережного. Пам'ятаєш: „самі винні“. Ти тоді мені сказав: „багато ви ще не розумієте“... Я міркував, міркував і рішив, що поручник таки мав рацію. Ми — самі винні, що війна ще не скінчилася. Защо воюємо — ніхто в салдатів не знає. Ті, хто ще може думати, додумуються до того самого, що й я. Отої думки про Дарданели ми не сприймаємо. Ось я й наважився. Змовилися ми з Любовим, і там, у коридорі, коли ви вискочили у шанці, ми один одного й почастивали.

— Разом з Любовим? — перебиваю я.

— Атож, разом з ним. Тебе ж прошу... Я боюся, що може в мене тіло попечене. Щось лікар дуже вперто придивляється до мене, перев'язуючи. Єдине щастя, що в плече згори вниз я не міг би сам вистрелити. Це розуміє й лікар. Тим то покищо не чіпляється. Але там у тилу можуть учепитися. Як будуть запитувати, ти тут поорудуй. Добре?

— Добре. Що можна буде, зроблю...

— От хай йому всячина, не додумався обмотати шинелею плече. Нічого й не було б.

— І так нічого не буде, — потішаю я. — Тільки не лякайся. Умів самострілом стати, нема чого дрейфити. Перше було важче, ніж тепер до відповіді ставати.

Ми прощаємося. Виходимо з намету, загнанадуємо коней і летимо назад. По дорозі випе-

реджаємо екіпаж, де сидить якийсь військовий чиновник.

— Мабуть, слідчий їде, — кричить мені Рязанцев.

Ми б'ємо коней п'ятами в боки. Ситі, застоялі коні беруться чвальом і таким алюром ми влітаємо просто в двір, де містяться заарештовані.

Налагодити справу, щоб нас пустили до арештантів, щастить дуже швидко. Ми знову вчотирьох сидимо на соломі.

Так ось, — каже Рязанцев, — ось вам записки. Скажете, що сестра при вас посвідчила й вам дала їх. Дивіться ж, стійте на своєму. Хай сотенний б'є, а ви все своє...

Та будьте певні, — перебиває Мухін, — жити ще не надокучило... А вам дякуємо...

Федорченко нічого не каже, але прощаючись, міцно потискає нам руки.

За годину починається слідство. Проводять його на квартирі в сотенного. Ми весь час у курсі справи. Нам передає зв'язковий.

Папірці, що подали Мухін і Федорченко, приголомшили й сотенного командира, і слідчого. Вони цього ніяк не сподівалися. Проте, обое силкуються весь час спіймати на словах Мухіна й Федорченка. Але ті своє твердять:

— Шкода стало, отож ми й понесли їх до шпиталю.

— Ми не тікати, ми поранених носили.

Зв'язковий їде, але за кілька хвилин повертається блідий:

— Прийшов сука батальйонний, — каже він, — як прийшов, так кожному по вусі дав. Ну, а сотенний тільки на це й чекав. Тепер збиває їх.

Ми хвилюємося. Шкода хлопців, а разом з тим боїмося, що не витримають бійки й зізнаються.

Тоді розстріл.

Купками збираємося недалеко від квартири сотенного. Під дверима будинку стоїть конвой. Він поволі відходить від будинку й зупиняється біля воріт:

— Що там? — питаємо здалеку, показуючи на дім.

Вони роблять кілька виразних рухів, показуючи баття.

Салдати знизують плечима.

— А таки шкода хлопців, — озивається хтось. — Спочатку не жалував, своїх покинули. А тепер шкода...

Ім не з медом... Сотенний аби тільки спіймав... А хитра з нього бестія... Не бійсь, у бою все позаду лежить і так захищається, що хоч шукай, не знайдеш...

— Зате тепер він сміливий. Покалічить хлопців...

— Надоскучило все це. Ось, кажуть, що в Сибірській дивізії два батальйони просто з шансів у полон пішли. Надокучило воювати...

— Так, надокучило. Та й у нас, у першій сотні, земляк казав, що цілий рій залишився лежати під дротом, а щойно ми відійшли, вони й подалися до австрійця.

— То перше, кажуть, тікали самі тільки жиди, а тепер і православні...

— Повоюємо ще з півроку — нікого не лишиться.

— Де там повоюємо! Тепер кінчили наступати переконалися, що нічого не зробимо. Тепер будемо тільки боротися. Може якось легше буде...

— Сповідайся, полегшає. Відразу...

— А не полегшає, будемо міркувати. Щось таки вигадано. Треба тільки розумно... А то ці спіймалися...

Двері квартири сотенного раптом відчиняються, і на двір викочується батальйонний, Мо альський, сотенний Свіньїн та обоє салдати. Слідчий стоїть на ганку й дивиться на сцену. Батальйонний вчепився лівою рукою в потилицю Мухіна, а правою б'є його по спині. Прапорщик Свіньїн увесь час хоче вдарити Федорченка нагаєм, але той викручується. Ми наче скам'яніли.

Мухін робить різкий рух і визволяється з рук батальйонного командира. Він відскакує на кілька кроків. Батальйонний його не переслідує. Він скидає шапку й обтирає хусточкою піт з чола. Перестає бігати за Федорченком і сотенний.

Він підходить до батальйонного, і кілька хвилин вони радяться. Тоді прапорщик звертається до Мухіна й Федорченка:

— Геть у чогу! Я ще з вами поговорю...

Мухін і Федорченко простують до нас. Вони йдуть хитаючись, у Мухіна під правим оком величезний синець, у Федорченка з носу кров юшить.

— От чорти, як знущаються з них, — співчутливо кажуть салдати, — і ще не кінець... Чув, сотенний обіцяє ще поговорити.

Ми оточуємо обох збитих і ведемо їх до чоти. Вони лягають на лаву й тихо стогнуть. Мухін плаче:

— Ох, братця, тяжко б'є батальйонний... Не дивиться навіть, куди б'є... Допитував, допитував, а тоді зірветься, ну просто тобі звір, почав бити... Б'є, б'є, зубами скрегоче... Думав, не лишуся живий...

Федорченко мовчить. Він міцно зціпив зуби, примружив очі. Видко думає гірку думку.

Раптом він підводиться й поволі підіймає кулак вгору. Кілька разів він замахує кулаком, наче загрожує комусь. Тоді важко промовляє:

— Сволото!!! Мерзотники!!!

ЗШИТОК 5

Сталося...

Взялися до різок.

Падлюще, огидне знуцання.

До нього взялися, сподіваючися відбудувати
рівновагу перших днів війни.

Та вона облетіла.

Чад розвіяний вітром народнього невір'я.

Різки:

Страшне різке слово...

Але ще страшніший їхній вплив.

Вони знеособлюють людину і в той же час
їхній вплив протилежний сподіванкам.

Не різками відновити потужність армії.

Два роки великий строк навіть для тих, хто
ніколи не пробував думати.

А в шанцях люди часто залишаються самі з со-
бою, на самоті з своїми думами, і тоді думи зо-
рюють зморшками чоло. Частіш і частіш бачиш
в очах салдатів німе питання:

— За що?

— За Сербію, Бельгію — повторюють офіцери.

— За поміщиків, приставників на армію, за гли-
таїв, за фабрикантів — народжується в салдатській
думці.

„Сербія — Бельгія“ для нас порожній звук. Бо ми вже не ймемо віри, що селянин, робітник Сербії й Бельгії не так само думають, як ми. У нас немає підстав не вірити своїм думкам. Вони народилися в найтяжчих муках воєнного кошмару, бійки, дикої, нелюдської муштри...

Але край неминучий.

Різки кладуть йому початок.

Різками сподіваються офіцери зруйнувати невір'я, але різками вони його зміцнюють, плекають.

У цьому суперечність.

Але вона неминуча й не зрозуміти її тим, хто кидає мільйони людей на загибель.

Не зрозуміти...

Правда, до часу...

А час настане.

Били різками — нелюдська вигадка начальства, що втратило надію.

Ми сіра худоба, мовчазна, терпляча. Салдат усе витримає, усе стерпить, навіть це останнє знущання.

Та чи стерпить?

Готуються бити різками Мухіна й Федорченка дуже врочисто. Вдень сотенний викликає до себе Мішкова та Кулідіда — молодого салдата нашої чоти.

Були вони в нього недовго, а тоді десь зникли.

Ввечері обидва приходять задоволені, сміються. Вони довго шепочуться і ввесь час хіхікають.

Коли смеркло, сотенний наказав виладнати всю чоту.

Збираємося поволі.

Нарешті, з'являється сотенний.

Він читає наказа по полку.

— Параграф третій, — голосно вимовляє прапорщик Свіньїн. — Добровільцеві 10 сотні, Васи́леві Трофімову за саможертвону спробу дістати труп капітана Касирова оголошую подяку. Параграф четвертий...

Сотенний зупиняється, дивиться пильно на нас і продовжує:

— Рядових 10 сотні Григора Мухіна й Павла Федорченка за довгочасну відлучку підчас бою покарати вдарами різок, відпустивши кожному з них по 25 останніх...

По лавах сотні перелітає шелест...

Сотенний передає наказа писареві й голосно командує:

— Струнко.

Сотня знов завмирає.

— Чотовий 3-ї чоти й фельдфебель до мене.

Іванюк і Чревов ідуть до прапорщика.

— Мухіна й Федорченка негайно зачинити й поставити варту. Розпитати сотню, хто бажає сікти. Якщо не знайдеться охочих покарати цих дезертирів, виділити нарядом...

Прапорщик іде.

Фельдфебель скликає всіх чотових, роевих і пропонує їм розпитати салдатів, хто схоче сікти Мухіна й Федорченка.

Обох ведуть до тої самої клуні. До дверей ставлять стійкового.

Сотня поволі розходиться.

Салдати мовчать. Звичайного гомону, галасу, що супроводить наші відпочинки, сьогодні не чути.

Усіх пригнітив наказ.

Усі відганяли від себе думку про можливість кари різками.

Але різки піднесені і взавтра вони спустяться для того, щоб ввійти в життя на однаковому праві з кулаком, мордачем...

Мало хто спав цієї ночі.

Ми збиралися, розмовляли. Усі жалують обох ув'язнених.

Охочих бити не знаходиться. Всі салдати відмовляються.

— За що ж бити?

— Хіба мало їм дали сотенний та батальйонний?

— Адже шкура не казенна, своя. Її болить...

Фельдфебель в розпуці. Він знає, що сотенний його лаятиме.

Іванюк обходить усі халупи, подовгу розмовляє з салдатами, переконує їх, та все дарма. Охочих немає.

Він починає лякати.

— Не будете самі бити, сотенний призначить, а погано будете лупцювати — сотенний вам всипле. І вийде, що відстьобають усю сотню...

Та й це салдатів не переконує.

— Не підемо, хай призначають...

— Разом терпимо, як же бити...

— Та вони вже биті. Носи порозбивали, далі нікуди...

Фельдфебель розводить руками:

— Воля начальства, її не переступиш...

Розмову перебиває прихід Мішкова та Кулідіда.

— Отож, господин фельдфебель, — каже Мішків, — як ото сотенний наказали шукати охочих, то ми з Кулідідом согласні сікти Мухіна й Федорченка.

Салдати від несподіванки ахають.

Кулідід по-дурному посміюється.

Фельдфебель швидко забирається, наче боїться, щоб вони не передумали.

Салдати оточують Мішкова та Кулідіда.

— І казав же я, що ти гад несказаний, — не витримує Лука Олексієвич. — Бити охочий? кого? свого спасигеля? Адже він тебе від смерти порятував. Зі тобою, гадом, під кулями ліз, а ти різками... Ех ти, падлюко...

— Оце називається віддячив, — озивається хтось, — той життям важив, а цей йому Іюдину подяку на с... написати хоче. Оце так так.

— На вислугу лізе.

— Підлабузнюється зрадник та ще й дурня за собою тягне.

Мішків точиться назад, тримаючись увесь час за рукав Кулідіда. Той високий, дужий, здоровий, майже прикриває собою Мішкова.

— Дай, я йому оту борідку висмикаю, гадові незреченному, — не витримує Рязанцев.

— Ну, ти тихше, — обриває його Чревов, — а то дивись, донесуть сотенному, він і тобі всипле.

Мішків і Кулідід вискакують з халупи. Салдати свистять, цькують. Ті біжать, аж земля гуде. Ми обурені вчинком Мішкова.

— Господин чотовий, — раптом перебиває нашу розмову зв'язковець, — сотенний відрядив мене назад до чоти. Прибув у ваше розпорядження.

— Я - ак? дивується Чревов.

— Та так, — відкидаючи офіційний тон, каже зв'язковець. — На моє місце беруть іншого. Замінюють і денщика.

— За що?

— Та запропонував нам прапорщик завтра різками бити Мухіна й Федорченка, ми відмовилися. Ну й розсердився, побив нас, тоді послав мене по Мішкова та Кулідіда. Ті відразу згодилися... Ми з розмови чули, що він вже з ними наперед змовився. Вони навіть повний намет різок нарізали. Тепер добирають і на ніч у солону воду намочать. У відрі сіль розвели.

— Ось воно що... тепер усе зрозуміло... Справді ж, гад несказаний. — каже Чревов.

— Треба було йому борідку вискубти, — тягне Лука Олексієвич, — хоч би й за різки, а слід... Ось вона де, друга воша салдатська... Таки завелася...

— Повчити б їх... — чути з юрби.

— Не дістанеш... Добре поховалися. Під крильце сотенного гади позасідали.

Салдати поволі розходяться.

Ранок займається мокрий, похмурий. Дощ накрапає.

О дев'ятій нас ладнають, і ми чекаємо батальйонного.

Мішків та Кулідід приносять велику дерев'яну колоду й кладуть її на дві підставки.

Сотенний наказав викликати барабанщика з полкової оркестри. Хотять перші різки обставити найурочистіш...

Нарешті, все готове. З'являється батальйонний. Приводять і засуджених. Урочистим голосом читає прапорщик Свіньїн правила биття, а тоді параграф четвертий наказу по полку.

Мухін і Федорченко стоять попереду сотні, сумно спустивши голови. Часом Федорченко скидає очима, наче виміряє віддаль до прапорщика Свіньїна, але тоді знов ховає очі...

Наказ перечитаний.

— Рядовий Мухін?— кричить прапорщик Свіньїн.

— Я— озивається Мухін, виступаючи вперед.

— Беріться до діла,— командує Свіньїн.

Мішків і Кулідід підходять до Мухіна. Той на хвилину підводить очі і помічає Мішкова.

— Ти... Мене... Шмагати...— здушено вимовляє він,— така твоя... повік не забуду... Е-ех... Гаде...

Він раптово замахує рукою і відпускає Мішкову лункого мордача.

— Додати п'ять...— несамовито кричить батальйонний.

Мішків із зловтіхою підхоплює Мухіна. Його підводять до колоди й кажуть спустити штани та лягати на колоду.

Мухін мовчки виконує вимогу. Руки його тремтять, і він ніяк не може розстібнути гудзиків. Він довго порається, а тоді з одчаєм шарпає пояс. Гудзик відлітає далеко і самотньо біліє на чорнім болоті.

Мухін лягає. Йому під колодою зв'язують руки. На ноги сідає Кулідід.

— Починай,— кричить сотенний.

Різким дробом б'є барабан, накручуючи й без того напружені нерви. Кожен удар змушує здригатися. Болем, майже фізичним болем віддається у грудях. А на місці езекуції священо діє Мішків. Він засукує рукави, дістає з відра різку і з силою замахує нею...

Свище лоза, різко обпікаючи, перекочується вона по тілі Мухіна.

Перекочується.

Іншого слова не добереш. Мішків б'є з відтяжкою.

Вдарить, а тоді різко тягне до себе...

Лоза двічі ріже.

Здригається тіло Мухіна. Раз - у - раз дужче та дужче.

Та мовчить салдат. Міцно заціпив зуби... Ні крику, ні стогону.

Мішків лютує.

Він б'є вже з розгоном. Вдарить, відтягне й присяде. Б'є не по одному місці, але перехресуючи вдари... На лиці якась дика сластість...

Він впивається різками...

З жалем відкидає він після кожного вдару гнучку лозу.

— Ще б раз!

Але по закону він не має права. Числу присуджених різок відповідає і кількість їх.

Синіми басамаками береться тіло Мухіна.

— Дев'ятнадцять... — перекрикуючи барабанний дріб, голосно відраховує сотенний.

— Двадцять...

Пробито шкіру. Темна кров обливає тіло Мухіна...

Але він мовчить...

Сотенний зупиняє биття. До Мухіна підбігає фельдшер. Збитий, скривавлений Мухін знепритомнів.

Йому дають понюхати амоніачного спирту. Він здригається, отямлюється і знов б'ють далі.

Знову гуде лоза у мстивій руці. Знову здригається велике тіло... Набухають нові басамаки, роздираються старі. Кров уже бризкає з різок.

Неситий Мішків. Раз - у - раз заміряється дужче та дужче. Кожна відтяжка різкіша й різкіша...

Але так само мовчить салдат... Ні звуку, ні зойку...

— Тридцять... — обриває кару сотенний.

Мовкне барабан.

Мухіна відв'язують від колоди і кладуть на намет. Він без пам'яті. Фельдшер змашує йому збите місце йодом... Від різкого пекучого болю Мухін повертається до притомности. Він зривається, божевільними очима дивиться на всіх.

З вуст його видирається вигук:

— За віщо - о?

До нього біжить батальйонний. Він б'є Мухіна кулаком в лице:

— Ось тобі завіщо.

Мухін спускає голову. З очей його котяться великі, великі сльози.

Він спускається на намет і ридає надсадно, з мукою.

— Федорченко! — голосно кличе сотенний.

Федорченко мовчки виходить уперед і йде до колоди.

Б'є барабан тривогу.

Січе Федорченка Кулідід. Мішків сидить на його ногах. Але змахи не подобаються сотенному. Після десятого вдару він наказує Мішкову замінити Кулідіда.

Знову б'є Мішків, знов на його обличчі сла-сність. Борідка підіймається і спускається в такт рухам. Вуса настобурчилися. Верхня губа піднялася, з-під неї темніють гнилі зуби...

— Дванадцять...

— Тринадцять...

Мішків старається. Він хоче підрівняти всю роботу. Виходить, з Кулідіда поганий помічник... Свище лоза... Дрбно тремтить Федорченкове тіло. Але мовчить і він. Мовчки приймає бійку і ганьбу.

Та чи ганьба?

На двадцять третьому вдарі перерізується й Федорченкове тіло. Закипілою кров'ю позначається слід різок...

— Двадцять п'ять...

Барабан уриває свій дріб.

Поволі підводиться Федорченко. Обличчя його біліше від крейди. Запалими очима обводить він мовчазні лави сотні... Похмурий свій погляд переводить на сотенного. Відштовхує фельдшера, застібає штани і йде до нас. Ми розступаємося, даючи йому місце. Він стоїть поруч мене. Важко дихає...

Батальйонний промовляє напучення. Він багато говорить про салдатський обов'язок, що салдат повинен іти на смерть за віру, царя й батьківщину. Похмуро слухає його сотня.

Нарешті, все скінчилося.

— Розходься!

Салдати рідкими купками розходяться по дворах. Ми з Рязанцевим ведемо під руки Мухіна. Федорченко важко ступає позаду.

У халупі кладемо їх на постіль, покриваємо шинелями.

Тихо в хаті. Похмуро сидять салдати... Ледве чути хлипання обох битих...

Тиша гнобить.

Перший не витримує Рязанцев. Він зривається, нервово ходить з кута в кут.

— Гад незречений... — вимовляє нарешті, — я не я буду, як йому борідку не вискубаю...

Від постаті Рязанцева віє твердою рішучістю. Він ходить ще кілька хвилин, тоді викликає мене та ще трьох салдатів на вулицю.

— Ось що, братіки, цього не можна так подарувати, — поквално каже Рязанцев. — Отак

заведеться катюга в сотні, підуть день-у-день різки. Треба полякати його.

Ми догадуємося, що мова мовиться про Мішкова.

— Що ж пропонуеш?

— Спіймати його вночі, перекрити наметом, щоб не помітив його, і відлупцювати...

Ми не довго вагаємося. Огидна постать Мішкова, що замахує різками, яскраво стоїть перед очима.

— Слід було б і Кулідіда повчити, — кажемо ми.

— Ні, він що? він дурний. Його підговорив Мішків. Сам би не наважився. Бачили, і бив не щосили...

Ми погоджуємося з Рязанцевим.

Ввечері зв'язуємо два намети й подаємося вартувати біля хати сотенного.

Крізь вікна падає яскраве проміння світла. Го ять лампи та свічки. У сотенного сьогодні гуляються в карти. Часом відчиняються двері, до нас долинає веселий регіт...

Чекаємо довго. Вже опівночі, а Мішків не з'являється. Кінчається гра. Офіцери розходяться. По одній гаснуть свічки. Тепер уже нікно тьмяно просвічує. Видко горить тільки одна лампа...

Відчиняються двері... Хтось обережно спускається сходами і йде на другий кінець двору. Ми певні, що це Мішків. Нишком крадемося за ним слідом. Ось він зупинився й присів. Ми вичікуємо, і коли він знову підводиться, кидаємося до нього, накидаємо на нього намет, перев'язуємо мотузами

руки й ноги... Він щось мичить, але намет міцно обліг голову.

— Боже благослови,— глухим басом вимовляє Лука Олексієвич і вдаряє постать кулаком. Заразливий перший удар. Ми приєднуємося до Рязанцева. Тихо, не промовивши ані звука, б'ємо сповитого ворога.

— Ну годі...— відсовує нас Рязанцев.— Дайте, я ще на спомин клок бороди висмикну та й гайда...

Він просовує руку крізь намет і раптом як ошпарений кидається тікати.

Ми летимо за ним слідом.

Далеко від халупи сотенного Рязанцев зупиняється і важко перехоплює дух.

— Що це ти немов зірвався?— питаємо ми.

— А знаєте, брати, кого ми били?

— Мішкова, ясно.

— Тож бо й то, що не ясно... Били ми не Мішкова...

— А кого ж?

— Просунув я руку по борідку і ткнувся просто в твердий погон. Сам собі віри не йняв. Потягнувся до бороди, а там сама тільки щетина... Ото й розкумекайте, кого били.

— Сотенного?— здригаємося ми.

— То-то ж бо й воно, що сотенного. Ну, дивіться, б, атики, ані мур-мур... А то не подарують.

Ми самі збентежені, що так вийшло. Мерщій подаємося до халупи. Тут так само тихо. Ми швидко роздягаємося й кладемося спати.

Вранці у сотні новини...

Занедужав сотенний командир... Зник Федор-
ченко...

Його довго шукали. Гадали, що смерть собі
заподіяв, та тіла не знайшли.

Опівдні хтось довідується від Кулидіда подро-
биці недуги сотенного.

Знайшли його тільки під ранок.

Він звелів нікому не казати.

ЗШИТОК 6

Наш відпочинок зтягнувся.

Уже другий місяць ми стоїмо на спокої.

Величезне село привітно притулило нас. Ми швидко заприятнилися з селянами. Над вечір влаштовуємо танки.

Дзвінко тинникають смерком на вулицях балайки. Густим басом виплакує „Грудь мою больную“ гармонія.

Село ввечері гуде. По кривих вуличках, що потопають у вечірній півтемряві, раз - у - раз лунає дзвінкий регіт.

Наші жартуни беруться за всякі штуки.

Надто невгамовний доброволець Трофімов. Він невичерпний на витівки. Трофімов поробив високі диби й смерком виходить на них, закутаний у біле, лякаючи перехожих. Часто вечорами він ходить по селу з ведмедем — салдатом, одягненим в кожух навиворіт. З ними гармоніст, а позаду — величезна юрба.

Трофімов якось відразу вріс у сотню. Правда, салдати дуже часто посміюються з нього за його спроби дістати капітанове тіло, але він звичайно й собі жартує:

— Його дістати може тільки той, кому хеч раз від капіта на по морді припало. Ну, а мене бог милував. Ото й не міг дістати.

З Трофімова великий проноза. Він часто кудись відлучається і завжли поверається навантажений пляшками рому та вина.

— Де дістав?

— Мій секрет. Люблю смикнути, носом горілку чую.

П'є він багато і п'яний бешкетує. Проспиться Трофімов, а тоді розводить п'яну філософію. Говорить він завжди бундючним тоном:

— Ти думаєш чому я п'ю?—звичайно починає він.—Я п'ю з теорії. У мене своя безперечна теорія є.

— Яка?

— Та ось яка. Уяви собі, що людина хильнула чарчину. Зогра ла її горілка, кров швидше заклекотіла, і відчуває вона себе новим чоловіком. Ну, а новому чоловікові також випити хочеться. Хильнув—і відчув себе зовсім новою людиною. Ясно, що й зовсім нова людина також не від того, щоб випити... Ну, отак і напивається рід людський, а з ним і я...

На всі випадки в житті у нього своя теорія. П'ють салдати чай. Котрі з прикускою, котрі солодкий. Сидять на призьбі, помішують патичками у квартах. Трофімов дивиться, дивиться і раптом ошелешує салдата питанням:

— Чому чай буває солодкий?

— Як це: чому? Адже від цукру.

— Та в тому й сила, що воно не так. Не від цукру, а від патичка.

— Як воно так?

— Та просто: від патичка.

— А цукор нащо?

— Цукор? А щоб видко було, доки патичком мішати.

Горілка пристрасть і хвороба Трофімова.

Горілку він приносить щотижня, але до цього завжди ходить кілька днів. Він її дістає в румунів.

До румунського кордону недалеко. Верстов зо дванадцять. Трофімов цілісінький тиждень збирає цукор, вимінює його в салдатів, а тоді йде до румунів міняти цукор на горілку.

Нап'ється, побешкетує, хміль трохи розвіється, Трофімов починає збиратися.

— Ти куди?

— Піду блудницю шукати.

— Зажди. Смерком.

— Нема чого чекати, а то погода зіпсується.

До Трофімова приєднуються його горілчані брати, і вони подаються до салдаток.

Війна загнала салдаток у велику скруту. Багато з них не має чим землю обробити і тяжко злиднює. Багато живуть з проституції. Існує своєрідна натуральна такса. Платять хлібом і цукром.

Високо цінуються намети, надто нові.

Перед кожною зміною можна чути розмови:

— Е-ех, і похмелюся ж я на цей раз! Фунти зо два цукру зібрав, та два намети нові в мішку. Засичу я на цей раз салдатський голод...

Приходячи зміна завжди докладно зазначає, де можна похмілитися, і щойно настає вечір, салдати розходяться по хатах. А на ранок вони діляться вражіннями:

— Трапилась мені вчора вдовиця - голубиця, — починає хтонебудь. — Насилу видерся від неї.

— А де це?

— Та недалечко. Ходім сьогодні...

— Ходімо. А мені не пощастило. Я до неї з усім задоволенням, а вона скаржитья, що картопля торік не вродила. Дарма цукор віддав...

— А ти б зменшив таксу.

— І так підсунув шмат крейди в цукор, а вона завила. Ну, я їй і віддав...

— Е-ех ти, гаво!

Салдат збентежено мовкне.

Дехто себе береже. Такі не ходять по селу, сидять у халупах, пишуть листи, розмовляють. Це здебільшого жонаті.

Парубки з них сміються:

— І чого ви неблазність пильнуєте? Не бійсь, жінки вдома себе витрачають на всі боки, а ви в святі лізете. Приїдете додому, а там новина: жінка брата породила.

Жонаті на згадку про любодійство з свекром суворо похмурюються.

— Не ваша в тім голова! Бігайте, бігайте, пранці й набігаєте...

— Раз на світі живемо. А пранців на селі немає...

— Немає? Не бійтеся, для вас знайдуться...

Удень нас навчають.

Навчаємося до одуріння.

Посилено говорять про близький наступ. Через це, мабуть, і почали так жорстоко муштрувати. Начальство дихнути не дає. Заганяли всіх до решти. Збуджують щойно світає, вчать пристрілюватися, перебігати, обкопуватися. Влаштовують сотенне навчання, батальйонне, а тепер провадять і полкове.

Молоднечу спочатку навчали окремо, домагаючись, щоб вона точно засвоїла собі тактику наступу. Тоді їх сполучили з старими. Молоднеча, незвична до такої муштри, тяжко нарікає.

А до наступу швидко готуються серйозно. Звернули увагу навіть на обмундирування салдатське. Надіслали все новесеньке. Видали нові шинелі, нові чоботи. Зникли салдатські постолі, зникли й подерті шинелі. Начальство подбало, щоб полк набув бойового вигляду.

Тепер до звичайної муштри додали ще проходження церемоніальним маршем.

Має бути якась парада.

Щодня до початку й по скінченні тактичних занять ми маршируємо під звуки полкової оркестри.

На вітання відповідаємо і „ваше високодітельство“, і „ваше височество“, а сьогодні навіть почали відповідати „ваше імператорське величество“.

Каптенармуси привезли в усі сотні дьогтю і нам кажуть через день мастити чоботи. Одне слово, готуються не дарма.

Ходити церемоніальним маршем страшенно зморює салдатів. Начальство вимагає, щоб лави йшли ниточкою. Досить зламати шерег, щоб почати ходження знову. Надто важко на кінець занять. Набігавшись за день, ми насилу тягнемо ноги, а начальство вимагає, щоб носок ноги під церемоніальний марш підіймався врівень із стегном. Напружуємо останні сили, тягнемо ноги вгору, тиснемо приклади, але часто доводиться починати спочатку. Єдине щастя, що сотенний тепер не б'є. Після тої вікопомної ночі, коли ми йому наклали, він покинув, бити й тільки лається. Робить він це майстерньо, загинаючи гнилу лайку в п'ять поверхів Ми тільки посміхаємося.

Та ось скінчилася муштра, відпочинуть занімілі ноги, і знов шумують по селу веселощі. Адже відпочинок такий короткий, завтра може знову поженуть на фронт, знову шанці, гарматні, смерть. Салдати поспішають скористатися з кожної хвилини цього короткого перепочинку, бояться втратити бодай крихітку свого немудрого „салдатського щастя“, женуть геть усі важкі думки, не промовляють навіть і слова війна.

Будні стерли всяку згадку за неї. Ми відганяємо сьогодні від себе всякі кошмари. Намагаємося надолужити на відпочинку важкі фронтові дні. Ось чому так швидко салдат скидає з себе втому від важкої муштри, ось чому так весело виспівує вночі гармонія, дзвенить, розсипається регіт, дрібно вистукують тяжкі підбори завзятого козачка.

Усі беруться на витівки. Навіть тихі, несміливі, на відпочинку веселішали. Їх тепер не впізнати.

Вчора нам, нарешті, оголосили, що має бути огляд від якоїсь високої особи. Відучора майже покинули вправлятися в тактиці. Перейшли тільки на самі рушничні хвати і „церемоніяльне хо-дження“.

День - від - дня чекаємо огляду. Кажуть, що просто з огляду підемо в шанці, відтіль — у наступ. Начальство вважає, що бойовий дух полка піднесений досить і що ми цілком боездатні.

А салдати думають інакше. Зимовий наступ ще не зник із спогаду. Перед очима часто встають картини загибелі сотень салдатів. Адже самий тільки наш полк тричі поповнювався підчас зимових боїв. А зробити — ми нічого не зробили.

Треба знов починати все від початку.

І тепер ми не дуже то переконані, що зможемо розбити австрійців. Адже через зиму вони встигли дуже закріпитися. Мабуть, понакопували скрізь вовчі ями, лисячі нори, позакладали фугаси, електрифікували дріт.

Сьогодні сотню збудили на світанку. Сьогодні, нарешті, відбудеться огляд. Чекають „самого государя“. Він оглядатиме військо перед наступом.

Начальство ходить по чотах, гукає на нас, вимагає навести лад, вимагає ретельности.

— Щоб усе мені блищалося! — грізно похмурюючи брови, заявив нам наш сотенний, — сам государ приїздить, можете ви це зрозуміти?

І ми покірливо виконуємо начальницьку волю. Миємо, чистимо, шкрябаємо. Оскаженіло глянуємо чоботи, чистимо гвинтівки, одне слово, стараємося.

Огляд відбудеться під Хотіном. Іти до нього треба верстов з п'ятнадцять.

О шостій годині ранку виступаємо. Стрункими лавами під звуки оркестри простують чоти. Тепер березень. Сніг на полях майже розтанув. Стоять туманні дні. Дороги ще не протряхли, і тому на патронній повозці везуть за нами слідом бідни з дьогтем. Там на полі, де має відбутися огляд, салдати знов чиститимуть чоботи.

На огляд салдатів обирали дуже ретельно. Не всім зробили таку честь. І національну ознаку до уваги брали, і на бойовий вигляд зважали.

З євреїв потрапив тільки я, бо маю георгіївський хрест та медаль. Непоказні з себе салдати, а з ними і бойові євреї, що не мали нагород, залишилися вартувати.

Нас ведуть путівцями. Ноги сковзаються. Болото густо налипає на чоботи. Нарешті, ми на полі. Недалеко видко маленьке місто. Ще рано. Ми приводимо до пуття обмундирування, зчищуємо болото з чобіт, густо мастимо їх дьогтем.

Рушниці поставлено у козла. Салдати стоять купками. Всюди жвавий гомін:

— А цікаво буде на царя глянути. От не сподівався, що доведеться побачити.

— Кажуть, і генерал Брусілов буде. Я його вже бачив,— каже Чревов.

— А який він?

— Генерал, як годиться. Тільки ніс дуже великий. Сурйозний чоловік, а про нашого брата завжди дбає.

— А царя бачив?

— Ні, не бачив,— каже чотовий,— хоч і вартував його. Було це 1911 року. Їхав тоді цар із родиною з Криму. Отож ми й охороняли залізницю. Довелося нашому полкові стояти в Біловізькій пущі. Я тоді був рядовий. Розставили полк по обидва боки залізниці. Один стоїть по той бік, другий по цей і всі спиною до залізниці. Наказ був такий: ніяк не повертати голови, а дивитися перед себе. Ну, то розставили полк на два шерехи. Стоять салдати один від одного так, що рукою можна дотягнутися. Стали ми ото з початку ночі і стоїмо. Минає година, ба й друга. Ні тобі закурити, ні сісти. А в лісі своє життя. Рохкають кабани, нічні птахи кричать, а часом то й лось вискочить на дорогу, стріляти не можна, наказували криком відганяти. Ну, стояли ми, стояли, на звірину покликували, коли раптом, як зашвистить! Рейки гудуть — летить поїзд. Перейшов перший, за ним ще два. Ми, як поїзд порівняється з нами, честь рушницею віддаємо. Перейшли всі три поїзди, та й зняли нас із стійки.

— Так і не бачив, хто їхав?

— Не бачив.

— А я б таки не витримав, придивився б.

— Придивився б... — перекирвлює Чревов. — Видко, що ти дисциплінки й не нюхав. Ну, а ми

інакше. Знали, що за таке діло не подарують, і не оглядалися. Ви, сіряки, і не знаєте, що воно таке салдатська дисципліна. А в нас вона на шкірі записана з усіма параграфами.

— А таки цікаво буде поглянути, який цар з себе. Мабуть, великий та показний...

— Та напевно... Цар — як годиться!

— Ось дід мені розказували, що батько теперішнього царя, ну, такий же високий був, та здоровий, аж страх!

Зовнішній вигляд царя найбільше цікавить салдат.

Багато дістають кешенькові календарі й уважно вивчають й го портрет.

— Щоб не помилитися, — пояснюють вони. — А то навколо буде генералів, і не поглянеш...

Поволі поле заповнюється. Підходять полки нашої дивізії: Якутський, Камчатський, Сіленгінський. Вони ладнаються поруч нас. За ними загинає чотирикутник ще якась дивізія. У проміжку стає артилерія.

З'являється кіннота. На крайньому лівому фланзі виладнався маршовий батальйон. Уже все чисто поле зайняте полками.

У повітрі декілька аероплянів. Це розвідачі, вони стежать, чи не з'явиться ворожа ескадрилья.

Ми ходимо по полках, розшукуємо земляків. Довідуємося, що недалеко за гаєм розташувалося кілька артилерійських дивізіонів. Гармати наставлені вгору. Вони битимуть по ворожих аеропля-

нах, якби ті з'явилися над полем. Ужито всіх заходів перестороги.

Сурмачі сурмлять збір. Прощаємося з земляками й бігцем до полку. Нас ладнають, натягнувши наперед мотуз між двома кілками. Це щоб шерэг був ідеально рівний. Носками ми торкаємося мотуза.

Фельдфебель і сотенний обходять лави. Обое хвилюються.

— Дивіться ж, братця, відповідати „ваше імператорське величество“. Поглядати орлами. Пам'ятайте, з нас почне.

Справді, ми стоїмо на крайньому правому фланзі. Особлива шана, її нам даровано, як ми довідуємося згодом, за те, що відзначилися в боях.

— Струнко - о - о! — лунає по полі.

Ми завмираємо.

З міста летять автомобілі. Їх багато. Ближче, ближче, ми бачимо вже сивих генералів.

Салдати напружено вдивляються.

Автомобілі зупиняються. Генерали поспіхом виходять і шанобливо оточують якусь купку. Підводять коней. Хтось невисокий іде попереду великим білим конем. Він здається ще менший, сидячи на такому великому коні.

Зупиняються ще раз.

Гучно лунає по полю команда:

— Струнко! Для зустрічі праворуч — слуха - а - ай, „на крау - ул“¹⁾.

¹⁾ На караул — рушничий хват.

Незліченні оркестри грають „боже, царя храни“, ми беремо „на краул“, повертаємо голови праворуч.

Поволі ристю під'їздить до нас маленька по-стать на білому коні. За нею тягнуться офіцери. Командир полку галопом виїжджає назустріч до царя. Він рапортує і від'їздить у кінець почту.

Білий кінь прискорює свій біг. Цар під'їздить до фронту. Почет увесь час поглядає на небо.

Майже поруч царя — ад'ютант, позаду почет. В руках ад'ютанта якийсь папірець. Видко, назви частин. Він дивиться в папірець, щось каже цареві, приклавши руку до козирка.

— Здорово - о - о - о - о - о — Охотці - і - і - і - і!.. — долинає до нас хрипкий царський голос.

Ми враз відповідаємо. Білий кінь, як видко, не дуже задоволений з такого галасу. Він нашорошує вуха й ще прискорює свій біг.

Ось і цар. Його тепер добре видко. На грудях у нього салдатський георгіївський хрест. Маленький на зріст, рудявий, набрякле лице, під очима мішки. Яюсь непевно поглядає на салдатів.

Знову хрипкий крик.

— Здорово, Охотці!

Знов гомінка відповідь. Білий кінь забирає дужче. Ад'ютант бере в остроги свого коня, але не може царя наздогнати. Розтягнувся ниточкою й почет.

Раптом повітря тремтить від гарматного випалу.

Це артилерія б'є по супротивницьких літаках.

Цар стискає острогами коня й летить вже по фронті Якутського полку. Ад'ютант відстав. Ще далі плентається почет. Цар не зупиняється рапорт прийняти. Білий кінь високо підкидає ноги.

— Здорово, Охотці! — чути до нас.

Якутці не в лад відповідають. Ад'ютант у розпучі махає рукою й засовує список за вилогу.

Цар летить далі й далі по фронті. Він уже проїхав Якутців. Струнко витягнулися Камчатці. І знов лице до нас:

— Здорово, Охотці-і-і!

Ад'ютант вагається, тоді забирає ліворуч, летить до якоїсь частини, щось питає і залишається чекати царя:

— Здорово, Охотці-і-і! — долинає до нас уже з фронту якогось артилерійського дивізіону.

Артилерія мовкне. Супротивницькі аеропляни відігнано.

Білий кінь уповільнює свій біг. Ад'ютант виїздить назустріч уже з списком у руках. Він щось доповідає. Цар обертається, а тоді їде далі.

Тепер уже до нас долинають назви частин. Огляд незабаром закінчився. Цареві подали автомобіля, він поїхав.

По-сотенно подаємося назад на село. Кажуть, у шанці підемо за три дні. Приймемо ще одне поповнення, а тоді на фронт.

Салдати йдуть похмурі.

— Ось і побачив царя,— каже хтось.— Такий самий, як і ми. Тільки худіший.

Якийсь рудий. Наче на сонці вигорів.

— Одного в тямки не візьму. Як це цар, „верховний головнокомандующий“ — і своїх частин не знає! Чув, як усім — „здорово, Охотці“ — кричав?

— Ну, це не див. Порахуй, скільки в нього полків, всіх не згадаєш,— силкується хтось виправдати царя.

На нього негайно нападаються салдати:

— То навіщо ж кричати всім „Охотці“? Кричав би, молодці... Ні, еографії він не знає.

— Ач який, еографії... Просто не запам'ятав...

— А може австрійських літаків злякався... Бачили, як коня в остроги взяв після випалу?

— Ну, це ти покинь,— каже той самий оборонець.— Бачив у нього георгій на грудях. Дарма не дають...

— А хто їх дає? Адже цар їх дає.

Оборонець ніяковіє й мовкне.

— Ні, я про царя інакше думав.

— Такий самісінький, як і ми... Нічого „інакшого“ у ньому немає.

Салдати ще довго перебирають подробиці огляду, сміються з флігель-адьютанта, що не встиг цареві списка прочитати, але більше говорять про царя. Говорять такими простими словами, що в них геть губиться те схиляння, з яким вони йшли на огляд.

— Пісенники, на середину!

Команда припиняє розмови. Пісенники поволі збираються на середину сотні.

Не в лад підхоплюють приспів:

„Взвейтесь соколи орлами,
Полно горе горевать“...

— Ох, а горя й не оберешся,— поволі промовляє Ря анцев,— з горем нам і життя минеться. Не злетіти орлами. Крила підрізано. Та й не сдоколи ми. Де вже там! По смарклях видко... Гіркої долі не перебути. Отак воно...

Псня уривається.

Задумливо бреде чота.

ЗШИТОК 7

Посилено готуємося до наступу. Щоночі римо нові лінії шанців, висуваючись далі й далі вперед. У долині позаду наших шанців лежать купи мотків дроту. Тут ми робимо рогатки, обмотуємо їх колючим дротом і вночі тягнемо по полю, викидаючи вперед від нових шанцевих ліній. По всьому фронті вночі йдуть земляні роботи. Ми більше й більше наближаємося до супротивника, але де готується прорив, того ніхто не знає. Здається, що стіна піде на стіну. Війська покищо не концентрують, тим то ми не можемо догадатися. У сотнях знову організували гренадирські рої.

Щодня дістаємо новини. . . привозить їх каптенармус. Новини завжди ті самі. Підвозять артилерію, гармати, всі дороги запруджено. Прибула на наш фронт дика дивізія — туркмени. Пересуваються і піхотні частини. Вдень обмінюємося думками. Всі одне кажуть: мають бути гарячі бої, ще небувалий наступ.

Це напружене готування до нових боїв принесло з собою ще одне незвичне для нас явище. Тепер у шанцях ми щодня бачимо вище начальство. Досі воно в шанцях було рідкий гість. А тепер

нас колись відвідав навіть дивізійний командир і оглядав, хоч правда, вночі, передові лінії.

Цю візиту салдати палко обговорювали. Хтось пустив чутку, що Микола Миколаєвич приїхав разом з Брусіловим на нашу дільницю.

— Ач, як полякалося начальство, навіть смерти не страшно. Аж у шанці полізло.

— А кажуть, що бригадному викопали бліндажа на третій лінії?

— Просто вмерти, як те начальство посміливішало! То за десять верстов від фронту сиділо, то просто в шанець лізе. Нагнали холоду...

— Одне слово, опупіли від страху. Диви, і харч кращий дали.

Удень травневе сонце дуже й дуже припікає. Ми сидимо в бліндажах, граємо в карти, розмовляємо. Часто стежимо за супротивником. Він також подекуди висунувся вперед. Та наші нові лінії шанців тягнуться суцільною стрічкою.

Вночі ми з Рязанцевим часто вилазимо з шанців, лягаємо на намети й мовчки дивимося в небо. І коли вибухає міна, або коли повітря тремтить від вибуху гранати, нам причуваються важкі зідхання... Наче земля плаче, прагне обробітку.

Щоразу чекаємо наказу почати наступ. Земляні роботи дуже зморюють. Копати доводиться довго. Маленькі лопатки захоплюють дуже трошки землі. А дільниці дають великі.

Часом ми з Рязанцевим ідемо до шостої сотні. Поволі пробираємося шанцями, на незадоволення салдатів:

— І без вас тіснота. Ото вештаються тут...

Ідемо відвідати Шабловського. З останнім по-
позненням прибув і третій брат — Янек. Він
просився до нашої сотні, та салдати його від-
раjali:

— Не можна тобі до нас іти. Така прикмета
є... Коли в тебе братів убило в нашій сотні —
не лізь, бо й тебе не мине...

Янек довго опирався, але після розмови з
Рязанцевим здався. Тепер ми виконуємо свою
обіцянку відвідувати його.

Ми сідаємо з Янеком у куточок бліндажу й
докладно, чи не всоте розповідаємо, як загинули
його брати. Він тримається, але підборіддя йому
зрадницьки тремтить. Помалу розмова переходить
на хатні справи. Янек розповідає нам, що дістав
листа від своєї матки. Вона знає про нас з його
листів. Кланяється і просить прислати нашу адресу.
Хоче до нас написати.

Нас зворушує ця увага. Ми також просимо
кланятися їй і писати. Обіцяємо акуратно відпо-
відати на листи.

Від Янека ми завжди йдемо повні суму.
Він дуже подібний до обох братів, і його вигляд
нагадує нам трагічну загибель старших братів.

Часто згадуємо про Хіжнякова. Надто вночі,
коли лежимо на наметі в полі. Він чомусь нічого
не пише.

Роботи наші вже закінчені. Далі копати не
можна. Надто близько підійшли до супротив-
ника.

Вночі в наші шанці приходить якась частина. Ми беремо праворуч, ущільнюємося, а новоприбулі посідають нашу дільницю.

— Ну, готуйся, — кажуть салдати. — Напевно, сьогодні вдаримося...

Але всупереч сподіванкам ніч минає спокійно. Вдень у шанцях установлюють бомбомети, видають нам ножиці дріт різати, гранати. Раз - у - раз гудуть над шанцями наші аеропляни.

З усіх ознак видно, що наступ ось-ось має початися. Увечері каптенармус привіз вичерпні відомості. Роздаючи нам по величезному шматку масла, він заявив:

— Сьогодні видали масло. Значить, сьогодні почнеться наступ. Мастить, хлопці, хідлі. Артилеристи по дорозі казали, що насвітанку почнеться штурм. Мабуть, так, що на цей раз упораємося. Аж страх, як гармат понавозили!..

— Упораємося... — озивається хтось похмуро. — Ти з салдатськими пайками добре упоруєшся. Ач, яку пику нагуляв. У шанці б тебе, та в наступ. Упорався б ти тут...

Каптенармус нічого не відповідає. Він поспішає роздати порції та забратися.

О другій годині ночі наказ: артилерія починає бити з четвертої години ранку. Після того, як вона поробить проходи у супротивницькому дроті, піхоті атакувати австрійські шанці.

Ми вже не спимо. Нервово чекаємо, коли залунає перший випал артилерії. Ми не віримо, що вона зможе пробити виломи у дуже закріпленій

супротивниковій позиції. А якщо артилерія не зможе нічого зробити, то вся підготова буде нідоного, і знов ми заплатимо тисячами трупів за безглузду спробу.

Поволі минає час. Хвилини тягнуться, мов години... І в той же час ми жалуємо за кожною минулою секундою.

Повернути б її! Куди поспішати? Назустріч смерті? А за що? Защо вмирати?

Хочеться крикнути:

— Часе, зупинися. Ми не хочемо вмирати так безглуздо.

Поволі, неблагаю минають хвилини одна по одній, гарячково стукає кров у висках, більше й більше наростає тривога.

Тяжко душить, гнітить оце чекання початку бою, що знов несе сотні, тисячі смертей.

Пригасають зорі, десь далеко на обрії позначається ясна, вузька смуга.

Дніє. Ніч чекання змінюється на день бою.

Ось - ось почне бити артилерія. Більше й більше напружуються нерви. Тепер, нарешті, дозволили палити тютюн. Вночі не дозволяли запалювати сірників. Усі з великою полегкістю чують цей дозвіл. Нам, знеможеним від довгої, тоскної ночі, цигарка видається щасливим порятунком. Кілька гарячкових зтяжок, і щось подібне до заспокоєння опановує нас.

Раптом повітря заповнюється гострим свистом, гуготінням, шипінням. Ще мить — і над австрійськими шанцями розвіваються білі димки...

— Надягнути маски... — летить команда по шанцях.

Ми здивовані.

— В чому річ? — питаю чотового.

— Тепер пустять гази долиною, де австрійська важка артилерія стоїть. Отож щоб яким випадком самим не отруїтися, надягайте протигази.

Повітря більше й більше насичується гарматними. Вони невпинно гудуть над головами. Навіть крізь маски ми чуємо глухі розриви. Артилерія б'є на розрив та вдар. Мортирні гарматні низками лягають на супротивницькому дроті. Вони перехрещуються в повітрі, перерізають його моторошним різким свистом і оскаженіло вибухають у землі, в повітрі. Гарматні летять з усіх боків в одну мету. Ми чуємо літ праворуч, ліворуч, позаду. Уже все потопає в їхньому настирливому гуркоті. Супротивник мляво відповідає на наше бомбардування. Б'є він по нашім артилерії, але всі гарматні роблять великі перельоти.

О шостій ранку з'являється в шанцях сотенний писар. Захлинаючись розповідає він, що робиться в тилу:

— Стоїть артилерія перехрестом. Біля гармат бочки з водою. Артилеристи в самих підштаниках працюють. Тільки й чути команду: вогонь! вогонь! Просто запарилися хлопці. А як розпечеться гармата, так її з бочки водою поливають. Така пара над гарматами — і в добрій лазні такого не побачиш. А оце незабаром й важка почне бити. Тоді тримайсь. І частин пригнали силу. У Баламутівці,

у яру геть уся дика дивізія стоїть і два піхотні полки. Як прорив зробите — так дивізія в атаку піде. Хлопці завзяті, по - нашому тільки й знають : сто кроків моя полон бери, дев'яносто дев'ять кроків — мая башка січи...

Писар захоплений. Салдати похмуро вислухують усі ці звістки. Писаря обривають, як і каптенармуса:

— І чого це ти так зрадив? На - а - аступ! Ох, оті обозні пацюки, недобрими голосами кажуть салдати. — Не розуміє, лакуза, що як ми продеремося, то війна ще довше затягнеться. І так мир не скоро, а продеремося, то й зовсім його не побачимо.

Ніякого піднесення не видно. Навіть посилене артилерійне готування нас не підбадьорює. Салдати не ймуть віри, що перемога можлива. Тимчасом стрілянина посилюється. До трицалевих гарматнів і мортирок, що свистять і гудуть, долучається пирскання й шипіння важких чемоданів. Вони перелітають рідко, але раз-у-раз їхні вибухи роблять помітне спустошення у супротивницькому дроті. Ми часто вискакуємо з бліндажів глянути, що робиться назовні. І щораз злякано поспішаємо сховатися назад у бліндаж.

Того, що бачать наші очі, не можна описати. Це незабутня картина.

Поле — мертве й порожнє. Недалеко видно кілки австрійських дротяних загород. Раптом по них перелітає легке тремтіння, вони хитаються, ще дужче нахиляються й ось разом з хмарою землі від вибуху гарматня летять вгору й розсипаються по всьому полю.

Густою чорною хмарою, глибоко розпушеною землею позначається слід вибухів гарматнів. Ще мить — і поруч знов така сама хмара землі, таке саме злітання кілків угору, такий самий незабутній слід.

Частіш і частіш б'є артилерія, дужче гуде земля, стогне від гарматнів, що роздирають її. Кожен вибух луною віддається у наших шанцях.

Салдати мовчать.

Це артилерійне готування, нечуване й небачене ще на нашому фронті, прибило нас. Ми сидимо скулившись у бліндажах, тоскно ззираємося. Часом хтось зідхає.

Раптом артилерія мовкне, але ніякої команди немає.

— Що це? — відставили наступ?

Нас опановує нетерплячка. Десь глибоко ворухиться думка: а може й справді нічого не буде? Рязанцев і Мухін вискакують з бліндажа, але ж незабаром повертаються.

— Перерва! — з жалем кажуть вони. — Зараз обслідують, та й гармати надто розпеклися. А тоді піде ураганний вогонь. Опівдні в атаку...

Ми вилазимо з бліндажа. Зрідка пострілюють з гвинтівок австрійці. Іноді дає чергу кулемет. Ми не відповідаємо.

— Ще живі. Навіть з кулемета стріляють. Мабуть, так закріпилися, що їх і чемодани не беруть.

У полі тепер, після артилерійного гуркоту, панує мертва тиша. Нечасті австрійські постріли

повслі геть вщухають. Ми дивимося через бійниці на розташування ворога.

Скрізь ями, копані. В багатьох місцях дротяні перешкоди геть зруйновано. Є широкі переходи. Але ми й досі непевні. Салдати самі намагаються виправдати свою непевність :

— Мабуть, у нього і кручений дріт є. Це вже не інакше. . .

Нам передають наказа потихеньку, роями переходити на першу лінію шанців, зробити це так, щоб австрійці не помітили. Дуже пригинаючись, з гвинтівками до бою, пробираємося ходами сполучення. Нарешті, всі в передовій лінії. Сідаємо на дні шанців.

— Тепер почнеться ураганний вогонь. А щойно закінчиться, вискакуй з шанців і лети на супротивника — каже Чревов. — На команду всім одразу вирушати. . .

Ураганний вогонь починається зненацька, наче рій джмелів налетів на шанці. Ми мимохить здригаємося від того грому й гуркоту, що йде за дзичанням гарматнів.

Усе перемішалось. У голові паморочиться. Такого вогню ми не бачили ще.

По першому випалу іде другий, по ньому третій. Гарматні летять один одному навздогін.

Великокаліброві перекривають трицалеві: на розрив, на вдар, на розрив і на вдар. Вибухають гарматні то дзвінко, то глухо.

На полі стоїть невпинний гуркіт. Нові вибухи підхоплюють гудіння, посилюють його, насичують шумом повітря. Гудіння переростає на грім.

Болять вуха. Ми раз-у-раз відкриваємо роти й наче риба, витягнена на суходіл, часто гарячково дихаємо.

Від хвилювання забиває дух. Чуємо, що вже недовго зможемо витримати це гудіння, гуркіт і грім. Нерви напружені до краю.

— Уже б кінчали, досить, годі...

І наче у відповідь на наші думки, артилерія раптом припиняє свою скажену ретельність. Тремтячим звуком розсіюється останній вибух...

Поле тихне.

Моторошною напруженою тишею...

— Вилазь! Вперед!

Хто кричить — не знаємо. Ми хвилину сидимо, мов закостенілі. Ніхто не наважується перший вискочити з шанців.

— Вилазь, — знов лунає крик, — вилазь, бо артилерія вдарить по шанцях...

Одна думка, що весь цей пекельний вогонь може обрушитися на нас, змушує нас зірватися і ми клубками викочуємося з шанців.

Секунда — випростовуємо замілі від незручного сидіння члени й легимо вперед.

Ми біля супротивницького дроту. Самотньо стирчать окремі кілки. Наша артилерія зробила своє діло. Ще недавно потужні загороди тепер геть зметено.

— Та-та-та-та! — раптом летить нам назустріч перелив кулемету.

— Гах, гах. . . — вторують йому рідкі постріли гвинтівок.

Хтось падає, хтось стогне, кричить. Ми не зупиняємося. Моторошне довге бомбардування, думка про те, що гарматні можуть обрушитися на нас, нарешті, запал бою геть підірвали всяку здатність думати. Ми наче п'яні.

— Та-та-та, — шкрябає повітря кулемет.

Хтось істерично вигукує:

Сла-а-а-ава!

Пересохлими, стиснутими горлянками ми хрипко підхоплюємо.

Це не крик, це якесь тваринне ревіння, в якому остаточно потопає здатність мислити.

Над головами вибухає кілька ворожих гарматнів.

Падають поранені. Стогнуть, плачуть, лізуть назад. Корчаться у судрогах влучені на смерть.

— Са ітара-а-а-а-а!

— Санітараа-а-а-а!

— Братця-я-я-я! Поможі-і-і-ть!

Чимраз голосніший лемент. Ми намагаємося втекти від нього, біжимо щосили вперед...

З усього розбігу, задихані, з виряченими очима, з витягнутими багнетами ми вскакуємо на бруствер ворожих шанців і зупиняємося ошелешені.

Не картина руїни зупинила нас. Ми були до неї підготовлені.

Ні.

Нас вразило ще нечуване видовище. Недалечко від нас стремить кулемет. Наводник немов приріс до нього. Він не дивиться на нас. Він стрі-

ляє вперед і вперед, безцільно стріляє. Увесь він об'язаний ланцюгом, що міцно прикув його до кулемета. Ми вражені. Забуваємо про бій... Жах наповнює серця. Ворушиться волосся на голові.

Як міг цей кулеметник витримати усю цю скажену артилерійну стрілянину й не збожеволіти?

Таке питання рветься з вуст, але розгадка приходить перше, ніж думка оформлюється в мізкові.

Кулеметник раптом повертає голову, і на нас дивляться дикі, несамовиті, скляні очі. Він регочеться, захлинаючись безглуздим сміхом.

— Це божевільний,— кричить Рязанцев,— не руш його.

Та вже запізно. Якийсь салдат звалюється з бруствера в шанець і багнетом прибиває австрійця до землі...

Ми й досі стоїмо не ворушачись. Тільки друга розстрільна, що лявиною насунулася і всіх зім'яла, змушує нас рушити вперед. Розсіюємося по шанцю. Запал атаки охопив уже нас. Безглуздо салдати кидають бомби у глибокі бліндажі. Звідтіля чути лемент, зойк. Там живі люди.

Але очумілі від бомбардування ми не думаємо про них, не пропонуємо їм здаватися. Гранатами докінчуємо руйнацію артилерії. Зруйновані й обвалені шанці надихають нас жадобою нищити. Ми метушимися по шанцях, мов божевільні, шукати, чим заситити цю жадобу.

У полон не беремо. Запанував тваринний інстинкт.

— Вперед, вперед! — кричать начальники.

Машинально вилазимо і продираємося до другої лінії шанців.

— Слава - а - а - вавава!!! — коротка багнетова сутичка, і шанці наші. Та нам уже не дають зупинитися. Попереду ще лінія укріплень.

Ми мчимо вперед. Тут резерви. Вони обстрілюють нас. Падають салдати, кричать, плачуть, благають допомогти...

Та в нас одна думка: швидше, швидше.

Адже за цією лінією буде жаданий перепочивок...

Оскаженілі, ліземо вперед...

Шанці взято...

Ми зробили своє діло...

По полю всюди розсипалися маленькі сині поштати... Вони тікають, аж земля гуде, без торб і шинелей. Це відступають австрійці...

Знеможені, ми не годні їх переслідувати...

— Кінно - о - о - оту, кінно - о - о - оту! — Лунає по всьому полю.

— На відступ супротивника, стріляй! — командує фельдфебель Іванюк.

Його ніхто не слухає.

— Кінно - о - о - ту, кінно - о - о - ту! — кричимо ми нелюдським криком.

З-поза горба вилітають перші шерехи туркменів.

Їхні напівдикі, тонконогі коні летять, закусивши вудила. Верхівці ні бігу перекидають списи. Ясно вилискують виймані шаблі.

Мить... Ми прихилиємося, коні скачуть через шанець, разом з верхівцями перелітають над нашими головами і летять вперед... Дивізія йде лавою...

Жахна картина.

Ми вискакуємо з шанців і немов зачаровані дивимося на цю атаку.

Ось туркмен наздогнав австрійця. Спис прострикує наскрізь тіло неборака. Невеличкий поштовх, австрієць летить у бік, а жало списа вже шукає нової жертви.

Сліпучо, яскраво заносяться шаблі. То тут, то там, слідом за ножевим блиском сталі, летить кудись у бік голова. Тулуб робить ще кілька кроків з інерції розбігу і безформною купою падає на землю... Летять китиці рук, їх відрубують разом з гвинтівкою. Фаланги дивізії загинаються. Австрійців оточено. Вони падають навколішки, здіймають руки вгору. До нас долинає їхнє благання помилувати. Але ще блискають шаблі.

Запал атаки не вщухнув.

Горлові вигуки туркменів зливаються з зойком австрійців.

Голосна, різка команда долинає до нас. Туркмени, спускаючи шаблі, звертають і мчать праворуч. Біля уцілілих залишається конвой. Він збирає їх, ладнає й веде до нас. Через шанці переходять наші резерви. Швидким кроком вони йдуть слідом за кіннотою.

Ми розсипаємося по шанцях, пірнаємо в бліндажі, спускаємося в сховища. Всюди, щойно ми

з'являємося, австрійці, навіть не чекаючи звичайного „кидай гевер“, підіймають руки вгору й просяться, щоб помилувати.

Наш запал охолонув, і ми збираємо до купи полонених. Наперед забираємо в них пляшки з ромом.

Австрійці самі поспішають віддати, щоб не роздрочити наших салдатів.

Виводимо полонених, долучаємо їх до партії, що її супроводить дика дивізія, а самі залишаємось на місці. Прибираємо шанці. Вони геть засіяні трупами. Всюди валяються відірвані частини тіла. Руки, ноги застелили дно шанця. Просто в стіні проти мене вбите тіло австрійця. Обличчя його перерізане по половині, видко, уламком важкого гарматня.

Зуби, міцні молоді зуби вищирені й заціплені у корчах смерті.

Трохи далі валяється тіло зовсім без голови. Навіть шиї немає. Гарматнем зрізало голову по плечі. Пальці конвульсійно зарилися в землю. Ми підіймаємо трупи. Підраховуємо втрати. І на цей раз наші лави дуже порідшали. В нашій сотні не вистачає восьмидесятьох салдатів. Вбили прапорщика Свіньїна, поранено фельдфебеля Іванюка. Сотнею командує чотовий Чревов.

— Ох, і скільки ж того люду посічено. Сила-силенна — кажуть салдати. — Ось вона, війна. Ми їх, вони нас. Рубаємо одне одного. А мивувся бій, і ніякісінької люті до них немає. Такі самісінькі мужики, як і ми. Не їхня воля.

ЗШИТОК 8

Полк поволі посувається вперед. . .

Майже без бою беремо містечка одне по одному.

В австрійських шанцях ми перестояли після атаки 22 травня лише кілька годин.

Уважно вивчали салдати супротивникові шанці, дивилися, в яких умовах воюють австрійці.

Їхні шанці дуже глибокі й добре оброблені.

Стінки закріплені дошками, щоб не обвалювалася земля. В багатьох місцях дно вимощене камінням, а подекуди лежать містки з дощок.

Всюди зроблено стоки на воду. Та надто вражають нас сховища і бліндажі.

Сховища поховалися дуже глибоко під землю. Ніяка важка артилерія не проб'є даху. В багатьох сховищах зроблено залізо-бетонові стелі, а де їх немає, на кілька рядів покладено важкі бантини. Зверху насипані гори землі. Стіни й стеля обшиті дошками. У кожному сховищу стоїть пічка. Є навіть піл з матрацами та укривалами. Постелі надто вражають салдатів. Всюди в стіни зроблено маленькі, але досить глибокі ніші. Вони правлять за шафи.

В офіцерів сховища ще кращі. Кожне на 2-3 кімнати й кухню. Підлоги в них фарбовані, а стіни пообліплювані шпалерами.

Позаду шанців, у долині зроблений сквер. Тут є лави, навіть щось подібне до відкритої сцени.

— Ач, як жили... Оце то я розумію... Не те, що ми... Не бійсь і нужі в них не було: чисті люди...— ділилися вражіннями салдати.

Незабаром наш батальйон погнали вперед... Ми йшли спроквола. Здалеку долинала до нас гарматна стрілянина.

Переночували в полі, на світанку рушили далі, а коли розвиднилося, побачили недалеко велике місто...

— Чернівці, Чернівці,— перелетіло по салдатських лавах.

Ми прискорили крок.

Виразніші виразніш виступало перед нами місто. Праворуч видко було якийсь завод.

Раптом блискавично поширилася чутка, що це гуральня. Миттю частина салдатів збочила з шляху і побігла до нього. Решта також не витримала й кинулася слідом за тими. Уже ніхто не слухав команди. Швидко ми вдерлися у величезний склад, його цементна підлога на вершок була залита ромом. Хтось до нас порозбивав бочки, і ром змішався з брудом...

П'янкий дух вина вдарив нам у лице.

Не зважаючи на бруд, усі мерщій почали наповнювати свої баклажки, ще гірше забруднюючи ром своїми запорошеними чобітьми.

Дехто не міг дотерпіти і тут же таки спускався навколішки і пив до одуріння. Не минуло й півгодини, як увесь батальйон поспіль був п'яний, як ніч.

Баклажки пішли гуляти по руках салдатів інших батальйонів.

Опівдні увесь полк, виспівуючи соромицьких пісень, безладними лавами плентався через Чернівці. За кару полк з резерву знову пересунутий на передову лінію.

Втім, ми чомусь із тиждень стояли за Чернівцями, не посуваючись вперед.

По сотнях повзли й поширювалися усякі чутки: — Кажуть, стоїмо ми тому, що всі гарматні витрачено, — казали одні.

Інші, найкраще „обізнані“, пояснювали причини затримки інакше:

— Двадцятого травня цариця запитала Брусілова, коли він гадає почати наступ. Ну, звісно, цариця німкеня. Брусілов відповів, наче першого червня, щонайраніше, а двадцять другого і вдарив на австріяків. Отож цариця й викликала його до Петрограду: мовляв, чому дуриш... Через твою брехливу відповідь німецька армія постраждала...

— Щож, значить не встигла попередити, ото й розсердилася? — коментували слухачі.

— А це розумій як хочеш. А взагалі звісно... Німець німцеві очей не вибере.

— Ну, а цар що?

— Та ти ж його бачив; що з нього взяти?

— Адже він таки цар?

— Авжеж цар. А вона ж цариця. Він на фронті, а вона з Петрограду німцеві вістку подає. Вільгельм їй немов брат рідний.

— Ось воно де. Усі продають. Ох і гірка ж ти, наша доле!

Так само раптово, як зупинилися, ми рушили знову вперед. Після першого бою ми вже не натрапляли на великий опір, а надто що наша кіннота просунулася далеко вперед. Сліди її помітні на кожному кроці. Горять села, палають містечка, плаче людність.

— Ваші кучмарі велику шкоду роблять. Вони грабують, гвалтують...

Повторюється картина наступу 1914 р. Тільки така відмінність, що об'єктів для грабіжництва тепер менше, ніж тоді. Збідніли люди.

Ми вже зайшли у відноги Карпатських гір. Часто доводиться зупинятися й допомагати артилерії вивозити гармати, гарматні ящики вгору. Успішно виконуємо цю роботу. В Австрії дуже добрі шляхи. Зроблені вони руками наших салдатів, що потрапили в полон. Кожний шлях викручується зашморгом, підіймається некруто.

Бої тепер розгортаються найбільше вздовж шляхів.

Ми насідаємо на австрійців, а вони часом зупиняються, щоб затримати нашу невпинну ходу. Тоді зав'я ується короткочасовий бій з якого ми завжди виходимо переможцями. Супротивник, надто деморалізований, ніяк не може зібратися...

Нас куди більше, тим то повсякчасні перемоги позначають наш вступ у Карпати.

Просуваємося далі й глибше вгору.

Уже почалися ліси... Несходимі, непролазні, дикі Карпатські пущі.

Старі віковічні смереки, що погнулися від сили літ, поросли ясно-зеленим мохом, похмуро виладналися по боках дороги...

Тільки-тільки відійдеш у глиб лісу, впираєшся у смереку, що вже впала від старости. Сухим гіллям колючим, що чіпляється за одягу, вона перегороджує дорогу. Де не кинеш оком, всюди такі самі дикі смереки, що ревниво стережуть незайманість Карпатських лісів. І поруч цих віковічних пущ раптом надібаєш на правильно розроблену ділянку.

Коломия...

Делятин...

Ці містечка ми перейшли вночі у заграві пожежі. Наша кіннога тут погуляла.

Далі — гори, ліси, ліси, гори...

Ми йдемо вперед та вперед...

Виснажені від втоми... Обдерлися, чоботи діряві... Але начальство пильне. Поспішає до початку зими вдертися на Угорську рівнину...

Щодалі від нашого кордону, то мовчазніші салдати. Падають надії на скінчення війни. Перемога нікого не веселить.

Беремо й досі кількісною перевагою. Багато в Росії „царських слуг“ — сірого гарматного м'яса.

Та цим перемогам, мабуть, недалекий кінець. Австрійці збирають свої сили. Серйозної відсічі ми не витримаємо, і тоді наш переможний наступ зупиниться. А тимчасом австрійці відступають та відступають, чимраз частіш роблячи спроби перейти у контрнаступ.

Часом ми затримуємося десь у селі на кілька годин. Тоді, правом переможців, усі починають нишпорити по хатах...

Нас зустрічають злякані мешканці.

— Хліб є?

— Молоко є?

— Давай, що є!

— Нічогісінько немає... Наші мадяри, а ваші козаки позабирали навіть усі баняки...

Стереотипна відповідь, що її породило саме життя, докотилася й до найдалших куточків Карпатських гір.

Салдати не журяться...

Вони миттю організують щось подібне до суду й починають допитувати господаря хати:

— Скільки в тебе десятин? Скільки корів? Чому ти австрійцям димом сигналізував, що ми село взяли? Ти— шпигун.

З усього допиту бідолашний господар добре усвідомлює тільки останнє слово.

Він упадає навколішки, починає благати, але салдати невблагані.

— Ходімо! — запрошують вони його, клацаючи замками гвинтівок.

І тоді...

Тоді на селі з'являється всяка харч, останні запаси, сховані на голодну зиму.

Салдати насичують свій голод і доброзичливо посміюються з господаря, який і досі не йме віри, що його не зачеплять.

Коли салдати забираються, він довго просить видати йому охоронного папірця, що він „дійсно як шпигун недійсний“.

Шпигунів салдати шукають у кожному містечку, у кожному селі, і не лише для того, щоб знайти що їсти. Ні! Нас опанувала якась шпигуноманія.

Надто скрутно тим, у кого в будинку є телефон.

Салдати не вірять, що телефон не працює, що він далі містечка зв'язку не мав.

Вони тягнуть власника до штабу, починається розслід, тижнями точаться допити.

І коли нарешті горолашного телефонувласника випускають, він, прийшовши додому, передусім ламає отого телефона й обдирає дрота.

Остання сутичка з австрійцями під селом Космачами була надто вперта. Чути було, що супротивник сконцентрував велику силу. Ми кілька разів ходилися в атаку, доки вибили австрійців.

Наші втрати величезні...

У цьому бою небезпечно поранений Лука Олексієвич.

Куля пробила живіт і засіла десь у спині.

Його відіслали у глибокий тил. Лікарі не сподіваються на його одужання.

У тузі блукаю селом.

Згадую про Янека Шабловського.

Хіба піти його відвідати. Чи живий?

Сьогодні важкий день. У шостій сотні дові-
дуюся, що Янека вбито. Куля влучила йому в рота,
пробила щелепу і вийшла через потилицю...

Молодший брат не надовго пережив старших.

Що тепер вдіє їхня кохана матка?

Полк кілька днів стоїть у селі Космачах. Воно
розкидане по горах. Хата від хати далеко. Кожен
рій неначе на острові.

Гуцули тут корінна людність. Вони одягаються
в барвисто вишивані сорочки, підперезані широ-
кими шкуратяними поясами. У них співоча дивна
говірка. Але ми їх добре розуміємо. Гуцули пере-
полохані. Дика дивізія накоїла тут величезної
шкоди. Туркмени гвалтували жінок, палили хати...
Багатьох заразили венеричними хворобами...

Гуцули ніяк не можуть забути наскоку дикої
дивізії. Але говорять про це мало... Звичайно
обмежуються тільки одною фразою:

— Як наїхали ваші кучмарі, то я сам сі напу-
див¹⁾ тоді.

Ото й усе. Про свій переляк вони небагато
говорять. Бояться говорити й про люті вчинки
„кучмарів“. Вони більше мовчать. І тоскно погля-
дають на нас.

Ми вже поповнилися й сьогодні виступаємо
на позиції — на гору Кікуль. Вона чи не найвища

¹⁾ Сі напудив — злякався.

на всі Карпати. І вже в серпні береться снігом. Наші шанці розташовані на самому версі, а на горі навпроти — ворожі шанці.

Прибуло поповнення, майже все з старих салдатів, поранених десь у боях. Є серед них і молоді, але небагато.

Усі новоприбулі лаються:

— Куди вас понесло? Ото ще вояки! Ноги підбили, доки вас наздогнали. Так і війни ніколи не скінчимо...

Винувато поглядаємо на них. Вони багато розповідають про те, що робиться в тилу.

Частіші страйки, зростає голод, розплодилися дезертири.

Усі ці звістки хвилюють салдатів.

Частіш і частіш говорять салдати про мир. Розмови про замирення — єдине, що допомагає розвіяти шанцеву тугу, зігнати важкі думки. Мир тепер перетворився на невідступну мрію. Ніхто не йме віри, що війна може скоро скінчитися, та зате тим пекучіше бажання миру. Раз-у-раз у халупі чути голоси:

— Тепер би замиритися... Саме час, — кажуть мрійники. — Побили австрійців, можна й перемови починати...

— Сподівайся того миру... На тарілочці тобі піднесуть. Еге, якраз, — озиваються скептики. — Не бійсь! Начальство гадає, що ми тепер тільки війну почали, а вам миру закортіло. Приженуть поповнення, зиму перезимуємо, а тоді певно далі підемо.

— Далі нема куди! Диви, куди залізли. Тут і стоятимемо, доки наші єрмана піб'ють. А це не скоро буде.

— Та звісно, не скоро. Єрман — це тобі не австріяк.

— А як далеко залізли! Скільки верстов виходили...

— Правду кажуть хлопці: і навіщо тільки билися? Сказати б, край багатий — та це ж тільки глянути, сама голота. Хліб шворочкою ріжуть, називають його мамалигою, землі — що добрий собака під хвіст сховає, їздять коровами. Самі злидні, одне слово. Навіщо людей за́напалили, кому з того користь?..

— Декому й користь, ти собі не думай. А нашому братові фіга з маком. Воюй, воюй, і ерц-герц-перц той давно в землі зогнив, а ти воюй за нього.

Настрій щодня понижується. Перший чад успіхів розвіявся. Останній бій довів, що австрійці зовсім не є розбиті, що вони вже встигли зібрати сили. Знеможені від довгих переходів і вічних сутичок, салдати цілісінькими днями сплять.

— Марудно, — пояснюють вони. — Надокучило все. Самі собі обридли. Захорувати б та ви́хати...

Дехто останніми днями встиг набратися венеричних хороб. Але в тил нікого не посилають. Лікують тут одним засобом — припіканням.

Після кожних відвідин в околодок хорі заявляють:

— Нікому не раджу. Н - ну, і мучать же, одне слово: на тортури беруть...

Дивлячись на їхню муку, інші салдати далеко обминають жінок.

Частіш трапляються самопоранення. Майже після кожної сутички з австрійцями з десятеро чоловіка йдуть у тил, усе це самостріли. На це дивляться крізь пальці. Салдати не видають самострілів, а роеві та чотові бояться їх виводити на чисту воду.

Занепала остання надія на швидке скінчення війни. А разом з нею й надія повернутися додому. Розпука дедалі більше опановує салдатів.

Хмурнішають обличчя, суворіші погляди, чимраз частіш виявляється незадоволення.

Покищо глухо.

Але воно досягає, нагромаджується.

У що тільки вилетється й чи вистачить енергії?

ЗШИТОК 9

Пізня зима.

Люта, жорстока, що не милує салдатів.

Вона виснажує останні сили. Ще більше пригноблює й без того прибиту свідомість.

Тільки сьогодні повернувся я до сотні.

Три місяці відлежав у шпиталі у Коломиї.

Знов контузило в останньому бою на горі Кікуль...

Бій був недовгий, але навчальний. Ми дістали ще одного доказу, що наш ворог ще дужий.

Три дні перестрілювалися ми з австрійцями.

У нас убили чоловіка з п'ятнадцятеро. Їх понесли вниз, під гору. Викопали братерську могилу, але чомусь їх не ховали.

Салдати хвилинами затишку перемовлялися :

— Чекає наш піп на поповнення. Уроздріб не хоче ховати.

— От чортяка пелехатий, звук гуртом панахиду правити. Вб'ють тебе, лежи й смерди, доки австрійці компанію доберуть.

— Та й ховає дизно. Чули?

— Ні, а як?

— Та так, добре ім'я на співочий лад і відразу шкварить. Я той раз навіть записав. Цікаво.

Ми оточуємо салдата. Він дістає брудну записну книжечку й читає :

Господи, помяни
І в своє царство допусти
Двох Степанів,
Трьох Іванів,
Чотирьох Карпів,
Одного Полікарпа,
Трьох Овсіїв,
І одного євре-е-е-я.

— Ач, довга кучма, вигадав,— з недобрим серцем кажуть салдати.

— Це аби швидше. А то згадуй усіх убитих поодинці.

Салдатів страшенно обурює ця дотепна попова вигадка. Він про це знає, але не звертає уваги.

У день атаки супротивника піп нарешті зібрався ховати вбитих. Довше ніяк не можна було отягатися. Літнє сонце пригріло трупи, і вони поздувалися.

Цього ранку стріляння почалося, як звичайно, щойно розвиднилося. Спочатку стріляли спроквола, поодинці, далі поволі перейшли до стріляння пачками. Годині о восьмій ранку вже татакали кулемети, а ще пізніш до загального хору приєдналися й гармати.

Стрілянина чимраз поширювалася. Супротивник виявляв якусь особливу настирливість.

Почали вибухати над шанцями бризантні гарматні, почувлися зойк і крики поранених.

Опівдні ворог рушив атакою.

Він ішов густими розстрільними. Наші кулемети невгавно тріщали. Ми косили розстрільну по розстрільній. Але супротивник чимраз наближався.

— Го-о-о-х!

— Г-о-о-х! — почувлися крики над шанцями.

— Братця, німці!!! — крикнув хтось задиханим голосом.

На нас обрушилася німецька розстрільна. Ми не витримали одностайної атаки й покотилися згори.

Перестрибуючи через зогнілі смереки, обдираючи собі обличчя й руки об гілля, летіла наша сотня вниз схилом.

Раптом сотня побачила поперед себе священика, що тікав. Недавні розмови спливали у спогаді салдатів надто яскраво.

Не змовляючись, навіть забувши про німців, що, на щастя, нас не переслідували, салдати побігли слідом за священиком.

— Гальт, аля-ля-ля! — почувлися наші вигуки та тюкання.

Священик летів, аж земля гула. Перестрибував через колоди, падав, знов підводився й біг далі.

Салдати летіли за ним.

— Гальт попа, го-о-о-х Відень, — Берлін! — кричали салдати, пускаючи всі відомі їм німецькі слова, додаючи до них найгірший соромицький лексикон слів російських, перекручуючи їх, щоб було подібне до німецького.

Священик не прислухався. Він біг уперед. Страх підганяв його. Поли його ряси світилися дірками, розвіваючись від бігу.

Раптом зашпортунившись, він упав у яму, що вирив німецький гарматень.

Нам назустріч простяглися його руки.

— Гевер нет, іх священик, піп,— тремтячим голосом тягнув він.— Генаде...

Салдати зареготалися. Постать священика з витягнутими руками й обличчям, притиснутим до землі, справляла кумедне вражіння.

— Що, здрејфив, батьку? — засміялися салдати.— Смачно воювати?

Почувши таку мову, священик насмілився підвести голову. Він побачив салдатів, що згрудилися навколо й сміялися.

— Ох, братіки, мало-мало в полон не взяли,— залементував він.— Двадцятєро німців за мною бігли і все кричали: „Гальт офіціра!“ Думали, що з мене офіцер.

— Та покинь, батюшко, бачили ми цих твоїх німців. І не двадцятєро їх, а ціла десята сотня Охотського полку. Отож пам'ятай і не змушуй убитих чекати, доки ти пісеньки складеш...

Священик сердито блиснув очима й пішов.

Нас зупинили. Почекали до ночі, а вночі рушили вибивати німців. У цій сутичці мене й контузило.

Сьогодні повернувся назад до сотні. Ми знов на позиціях, на горі Кікуль. Німців тоді пощастило вибити за допомогою нових резервів.

У сотні дуже багато незнайомого, нового люду. Я шукаю старих приятелів.

Виявляється, що з старих у сотні залишився тільки Мухін.

Пи́таю про Трофімова. Мухін мені розповідає якусь дивну історію. На початку зими був наказ заарештувати Трофімова й відрядити до Севастополя, бо його винуватять у крадіжці з полком.

Мимохіть згадую свою першу розмову з ним.

— Були причини, довелося піти в армію,— сказав він тоді.

Так ось воно які причини. Дивно вербують добровільців.

Одні йдуть, бо вони розм'якли інтелігенти, жалують „серм'яжну Русь“, другі — бо вони вчаділи від патріотизму й відразу тікають з фронту, треті — просто жуліки, що крадуть й рятуються на фронт від в'язниці.

— А ще новина є,— каже Мухін.— Пам'ятаеш, як ми тоді ганяли того довгогривого? Ото він після цього й перевівся до іншого полку. Каже, що ми всі жиди й басурмени. Тепер у нас інший. Та всі вони однакові. Новий не кращий від старого. Так само залишає нашого брата лежати й смердіти, сподіваючись компанії.

Мене кличуть у канцелярію до фельдфебеля.

Іванюк, що вже видужав від рани, зустрічає мене дуже привітно:

— А, здоров, здоров! А тебе привітати треба?

— З чим?

— Як з чим? З георгієм. Тобі за останні бої дано ще георгія.

Я нічого не відповідаю.

Нагороду хрестом або медалем салдати вже зустрічають тільки як певне збільшення платні. Це сталося через оту щедрість, з якою наприкінці 1916 року роздавалося георгіївські хрести...

Особливих подвигів ніхто не робив, бо фронт був суцільний. Були відважні салдати, але через умови позиційної війни їхня відвага не виливалася в особливо видатні подвиги, що відповідали б стагутові про нагородження георгієм.

Ставало чимраз важче пояснювати причини нагородження.

Писарі викручувалися, але далі стереотипних слів: „за те, що перший вдерся до супротивникових шанців“ їхня вигадка не йшла.

У кожному поданні до нагороди після бою можна було знайти в самому тільки сотенному списку тридцятєро й більше „перших, що вдерлися до супротивникових шанців“. Та й самі салдати мають хрести й медалі за звичайну нагороду, „за вислугу літ“.

Начальство заохочує до такої думки, роздаючи хрести кому попада.

Посиленим роздаванням георгіїв силкуються підігріти вже зовсім вистиглий патріотичний запал. Засіб не досягає мети. Ніякі георгії не можуть стражденному шанцевому людові прикрасити усю безнадійність цієї воєнної муки. Тепер навіть обозні, каптенармуси, артільники мають георгіїв.

Ось чому раз-у-раз при оголошенні списку нагороджених салдати не виявляють ніяких радощів, а приймають георгія, як належне.

Усе спросилося надзвичайно, й водночас усе ускладнилося. Ще більше заплутався клубок суперечностей.

Я питаю фельдфебеля, хто тепер командує сотнею.

— Та наш навіжений, поручник Безбережний. Нещодавно видужав і приїхав. Сидить цілісінькими днями у бліндажі та пісеньок читає, читає й пише а що пише, хтозна. Його денщик аж виє. Каже, замучив піснями. Як змориться сам читати, то йому загадує...

Нашу розмову перебиває прихід писаря. Ми здоровкаємося.

— Чи не було мені листів? — питаю я.

— Авжеж, авжеж, був один лист. Ми його розпечували. Він був заадресований або тобі або Рязанцеву. Ми подумали, що це хтось питає, мабуть, про долю салдата й розпечували. Так воно й було. А лист у Микити Йвановича.

— Так, так, у мене. А ну, дістань торбинку, — каже Іванюк писареві.

Той дістає торбу, і мені передають листа. Адреса на конверті написана чиеюсь тремтячою рукою. Рука незнайома.

Поволі витягаю листа й читаю підпис: Ядвіга Шабловська.

Лист від матері Шабловських. Нещаслива мати запитує про долю своїх дітей:

„Я віддала вам усіх трьох синів. Нікого мені на старість літ не лишилося. Живу в страшених злиднях. Я прошу вас, милі, ріднесенькі мої: збережіть мені хоч одного годувальника. Янека допильнуйте мені“...

Я спускаю листа. У голові нема думок... Страшенно важко.

— Відповіли? — питаю я.

— Аякже, відповіли, — байдуже відповідає писар. — Та ось відповідь.

Він дістає з папки папірця й тикає мені:

„У відповідь на ваш лист сповіщаємо, що ваші сини по-геройському загинули, виконуючи свій обов'язок присяги цареві:

1. Станіслав — 31 грудня 1915 року під с. Ракітним.

2. Вацлав — 3 лютого 1916 року під селом тієї ж назви.

3. Ян, за відомостями 6-ї сотні, 26 липня під с. Космачами у Карпатах.

Мир прахові їхньому.

За сотенного командира десятої сотні Охотського полку фельдфебель Іванюк“.

„Виконуючи свій обов'язок присяги цареві“. Важкий цей обов'язок своїм великим безглуздям.

— Кликав я тебе, — каже фельдфебель, — у двох справах. — Перша — треба тут дещо в'яснити, а друга — згодом почувеш. — Ну, Іванов, викладай за першим пунктом.

Писар дістає знов якесь листування, довго його переглядає, тоді передає фельдфебелю. Той також ретельно вивчає папери.

Мені надокучає вся ця історія, я надумуюся закурити. Скручую цигарку, затягаюся, оглядаю фельдфебелів бліндаж. Він зроблений дуже міцно й досить затишно. Три роки війни таки й нас дечого навчили.

— Та вже ж, таке діло,—нарешті каже фельдфебель.— Тут і сам дідько не розбере. Якась плутанина...

— А що таке?

— Та ось запитують: де, коли, як і від кого поранений був салдат Борисов. А я такого й не пам'ятаю. У списках є, а де він—невідомо. Ця чорнильна душа забула відзначити. Тепер не знаємо, що й писати. Чи не пригадаєш ти такого?

— Пам'ятаю, був такий у нашій хоті. Поранило його тоді, як ми під землею з австрійцями стикнулися. Ще тоді поранений був Хіжняков, Любів.

— Еге, згадую,—впадає в розмову писар.— Це в тім бою, що за нього Мухіна й Федорченка різками били...

— Ну, це не твоя в тім голова, ти знай своє, пиши,—перебиваю його. І свої три гроші... били... Відкіля ти такий взявся?..

— Ож, значить, пам'ятаєш? — каже мені фельдфебель.— Ну, як пам'ятаєш, то розкажи.

— Та що тут розказувати? Кинулися ми тоді коридором на австрійців, вони нас і зустріли гвин-

тівками. Кого вбито, кого поранено. Борісову тоді руку зачепило.

— Та ось пишуть, що, мабуть, він самостріл. Попечено на плечі.

— Авжеж, попечено, коли австрієць отак зблизька стріляв,— байдужо озиваюся я.— Адже там їхнього коридору яких кроків десятків було, а ми ж бігли швидко...

— Ну, так і напишемо. Тепер друга справа. Прибула нова маршова сотня. Йде вона до нашого батальйону. Від кожної сотні визивають проводарів. Ти щойно прибув із шпиталю, дорогу добре знаєш, вночі з каптьором поїдь разом з Мухіном, а завтра вночі приведете поповнення до гори. Там його поділять по сотнях, і ви приведете сюди.

Я дуже зрадив з такого доручення. Є надія здібати земляків.

Іду до своєї чоти.

— Сьогодні нам з тобою по поповненців іти,— кажу я Мухінові.

Він зустрічає цю новину так само радісно, як і я.

Салдати грають в очко. Без кінця чути лайку.

Деякі барбаються біля печі.

— Це ливарі,— каже мені Мухін.— Майстрі. Виливають ложки всякі дрібні речі. Готують крам на відпочинок.

А з чого виливають?

З алюмінія¹⁾. Цілісінькими днями іникають, розшуковують голівки від гарматнів. Там є алюмінієві

¹⁾ Алюміній — глинець.

каблучки. Ото з тих каблучок вони й виливають ложки, люльочки, персні.

Мене зацікавили слова Мухіна. Сідаю ближче до ливарів. Перед кожним лежить чотирикутня форма, а в руках дротяне держало від консервної баньки. Сама банька в печі, і в ній топиться алюміній. Щойно метал розтопиться, його миттю виливають у дірочку, просвердлену в формі. За кілька хвилин, коли алюміній вистигне, форму відкривають. Ливар дістає ложку. Її ручка скидається на риб'ячий хвіст. Дехто робить ручку ложки формою подібною до прикладу гвинтівки. Перед кожним ливарем лежить по кілька ложок, перснів.

— Навіщо стільки? — питаю крайнього.

— Як так, навіщо? На харч мінятимемо. Не можемо більше голодувати.

— Хіба так погано годують?

— Видко, що ти з шпиталю приїхав, не знаєш...

— А я гадав, що тут так само годують, а то в шпиталю замучили. Ота сочевиця...

— Отож бо й то, сочевиця замучила. А то ще вигадали супу з оселедців... Тараня смердить неможливо. У сочевиці хробаки. Ну, така ж харч, я тобі скажу — і ворогові не побажав би.

— Та воно так, харч не дуже, — привітно озивається хтось з грачів. — Та оце каптьор обіцяв сьогодні япанське м'ясо приставити. Легше буде...

— Не загадуй наперед. Коли від союзників — доброго не сподівайся. Знаємо їх. Вони наше раді зжертви, а нам і кісточок не повернуть.

Розмова шириться. Грачі покидають грати, ливарі — вилівати. Ми сідаємо біля печі.

— Ну, а скажи, що там про мир кажуть? — звертається до мене якийсь салдат.

— Що про мир? Нічого не кажуть. Знаєш, тилові про мир не думають. Їм що, їм не шкодить.

— З телеграфними стовпами воюють? — сміється хтось. — А вже несила воювати. Ну її, війну цю, до... — міцним російським слівцем кінчає він.

— Уже все витратили, — знов чути чийсь голос, — навіть до сочевички дійшли. Тільки люду в нас ще багато, і відкіля стільки пре?..

— Ну, воно й людей не дуже то багато, принаймні салдатів. Уже хрестиків почали присилати¹⁾. З таким людом не навоюєшся...

— Відвоювалися. Годі. Аж під небо залізли... Далі нікуди...

— Ти за начальство не журися. Знайдуть куди. То на небо п'ялися, а тепер у землю будемо залазити. Чи туди, чи сюди, однаково у гробі будемо... А непотрібне все це.

І розмова тихне. Ми з Мухіном виходимо з бліндажу. Нам час іти по поповнення.

— Несила народові воювати. Потомилися, — каже мені Мухін по дорозі. — Це ще не такі розмови, що ти чув. Посиділи б ще трохи, ще краще довідався б. А скільки тих самострілів — і не злічити. Навмисно вночі лазять до супротивника

¹⁾ Хрестиками називали ополченців за той хрест, що вони носили на кашкеті.

під дріт і починають його дрочити. Ну, він звичайно, стріляти. А розвідачам цього й треба. Дивись, лізе назад. „Що таке?“—„Поранений“—„Куди?“—„В ногу“. І так чисто все зроблять, що ніхто не догадається. Треба тільки мати в сумці тупі патрони. А то гострий видасть. Та що самостріли? Це зрозуміло. А от почали хорувати. Рани відкриваються, ятряться. Тільки пошкрябав стару рану, приклав мідяні гроші—вона й ятриться. І щойно прийде пошта, так тобі й самостріли з'являються, і хорих сила. Всі приловчаються мерщій звідси втекти.

— А кінця й не видно.

— Кінець має бути. Пам'ятаєш оту бабу, що пророкувала? Ще тоді Лука Олексієвич накричав на неї. Так знаєш; ці три дуби тут.

— Як так?

— Та просто. Три дуби тут стоять. Переходитимемо — покажу. Та тільки ще раз іти в Росію, а звідтіля знов до них — нарід не піде. Чую, що не піде. Ось тут і кінець буде...

— А присилують?

— Не присилують. Уже нарід не той. На своїй біді навчився. І згадки немає про ту дисципліну, що була. На варті сплять, у розвідку ходять тільки, щоб самострілами стати. Ось останніми часами вже й розвідки не висилають. Замінюють секретами...

— Та може це тільки в нашій сотні так?

— Ні, поспіль. Очайдушний нарід став. Не витримує...

Під горою ми застаємо каптенармусову артільку. Швидко везе вона нас чудовим шосе. Навколо похмуро набурмосилися смереки. У блідому сяйві місяця вони здаються ще вищі. Їхні величезні віти, геть застелені снігом, наче дотикальця, простягнулися над шляхом.

На фронті тихо.

Ми з Мухіном сидимо, щільно пригорнувшись одне до одного.

Мороз притискає. Звідкись з гаю чути сильну тріскотняву, наче випал з гармат. Це тріскає від морозу сосна.

Коні раз-у-раз нащурюють вуха і хрпуть.

— Бач, звірину чують,— каже Кравченко.— Диких свиней тут сила.

Наче на доказ його слів ми чуємо голосне рохкання кабанів. Сполохані коні піддають ходи. Ми хапаємося за гвинтівки. Коні несуть швидше, і ми за кілька хвилин влітаємо в село, де розташований обоз другого розряду.

У каптенармуса в халупі тепло. Ми довго п'ємо чай, балакаємо про те, про се. Каптенармус іде і незабаром повертається з газетою.

— Свіженька,— каже він.— Почитайте.

Жадібно хапаю газету. Це — той самий „Правительственный Вестник“.

„На фронтах без перемен“.

Згадується офіцерів, нагороджених за бойові заслуги.

Читаємо якесь „патріотичне“ оповідання. Є й вірш нашого дивізійного співака, поета А. . .

Читаю вірша:

„Лежу в окопе. Душно, жарко.
И на душе печаль, тоска.
И в воображеньи ярко, ярко
Встают былые времена.

Визжат вокруг тоскливо мухи,
Несется где то чемодан.
И пряный запах черемухи
Уносит мысль куда то вдаль.

Туда, где нет тоски щемящей,
Где жизнь бьет живым ключом,
Где годы юности прекрасной
Мы проводили с ней вдвоем.

Где под душистою сиренью
Я клялся ей в своей любви,
И горы подвигов чудесных
Я обещал ей впереди.“

Дочитую вірша. Поглядаю на слухачів. Та виявляється, вони мене й не слухали. Вони поринули в розмову про японське м'ясо.

Я думаю над тим, як чимраз принижується настрій.

Навіть поет А., що невпинно оспівував „руського героя“, і той вдався у тугу. Він починає виливати „наболевшую“ душу.

Здав і він, здав, як усі здають.

Криза стала затяжна...

Вранці йдемо приймати маршову сотню. Сходимо лави салдатів. Раптом ми з Мухіном зупиняємося, широко розплющуємо очі й бігом біжимо вздовж ладу.

— Там, там, на правому фланзі четвертої чоти, сміхотливе обличчя Хіжнякова.

Ми біжимо, зашпортуємося, одне бажання в нас: обняти друга - товариша.

Міцно обіймаємося.

— Живий, здоровий? — питає Хіжняков. — Чого не приїхав? А я все виглядав.

— Контужений був, тим то й не приїхав. У шпиталі три місяці відлежав.

Нам не дають побалакати.

Нашу сотню поділяють тут таки, на місці.

Забираємо своє поповнення й подаємося до фельдфебелевої халупи.

— Ось що, братіки, — кажу я. — Іти далеко. Верстов зо двадцять буде. Давайте опівдні вийдемо разом з каптьором. Дорога спокійна, все лісом. Та й день якийсь туманний. Над вечір полегеньку дійдемо, хто втомиться, того каптьор підвезе.

Салдати згодні.

Ми з Мухіном увесь час не відпускаємо Хіжнякова. Салдати розходяться по своїх халупах, а ми залишаємося у фельдфебеля. Залишається ще з нами якийсь рудявий, гарний салдат.

— А це що за один? — питаю Хіжнякова.

— Це Оксанин молодший брат. Знайомтеся. Він потрапив зо мною до одної маршової сотні.

Ми знайомимося.

Хіжняков докладно розповідає, що робиться в тилу. Частіші страйки. Несила вже війну терпіти. Зморилися.

— А глянеш, що робиться в тилу — злість хапає. Тут валяєшся в болоті, нужа тебе їсть, взявся коростою, а там офіцерня гуляє. Та не сама тільки офіцерня — усі оті мамунині синочки гуляють п'ють, їздять рисаками, багатіють з народного лиха. Така злість хапає, що взяв би, повернув би гармати, та й грюкнув би, щоб тільки мокре місце від них залишилося...

— „Перетворити буржуазну війну на війну громадянську“. Чи не так, Митю? — кажу я, обіймаючи Хіжнякова.

— Так. Надто вже це гидко. Пам'ятаєш, як Лука Олексієвич казав: „як би то всім салдатам на годину одну душу, одну думку влити. Та відразу?“.

— Вливається, Митю, вливається. Подивишся на фронтовиків — не той нарід став. Про дисципліну й не згадує. Ось Мухін розповідає, що навіть у секретах сплять. А самострілів розплодилось — сила...

— А доречі, як Лука Олексієвич?

Я розказую Хіжнякову про рану Рязанцева, про загибель братів Шабловських.

— Тут без тебе багато чого було. Всього не розповіш.

— Зате пропишеш, — похмуро каже Мухін. — У мене на заду прописали.

— Що? — вигукує Хіжняков, — різки?

— Різками. Та не просто.

— Ох, мерзото! А хто ж знайшовся такий, що бив?

— Та святобожний же, Мішків. Тепер його вже у нас немає. Перевели до іншого батальйону.

Викликаю Хіжнякова у двір. Ми ходимо з ним по вулицях села, і я розповідаю йому, як били Мухіна й Федорченка, ми, як за думкою Рязанцева, хотіли збити Мішкова, а потрапили на сотенного.

Хіжняков сміється.

— Ну й хороший же дід був! Одне слово, тато. Треба довідатися, що з ним. Написати на батьківщину, мабуть, у писаря адреса є.

Ми повертаємося до хати. Каптенармусова артілка навантажена. Незабаром рушаємо. Солдати збираються. Всі вони вже бували в боях.

Кравченко напуває нас чаєм, а тоді, виладнавшись по-четверо, рушаємо на позиції. Ідемо тихо. Хтось пропонує заспівати. Я поглядаю на Мухіна.

— Давай, тільки не голосно.

— „Ваньку!“

— „Коробушку!“

— Ні „Ваньку“, — торгуються солдати.

Більшість таки за „Коробушку“. Я йду обіч.

Заспівач сочистим голосом починає. Я йому півголосом вторюю, але раптом покидаю й прислухаюся до слів пісні. Слова нові, зовсім нові:

„Эх, полным - полна утробушка

Только кушай, да не вой.

Видно кормит нас Николушка,

Как скотинку на убой...“

Я збентежено дивлюся на салдатів. Вони сміються і враз підхоплюють приспів:

„Видно кормит нас Николушка,
Как скотинку на убой“.

Заспівач лукаво підморгує оком і тягне:

„Каша пшени я и немытая,
Масло з дегтем пополам,
Вместо чая горсть цикория,
Засыпают в чайник нам“.

Знов дружньо підхоплюють приспів салдати. Дзвінко лунає в лісі пісня, нова пісня, новим, незнайомим віє від неї.

Хіжвяков підходить до мене й сміється:

— Що, отетерів? Ні, брате, ти гадаєш, що тільки у вас посміливішали? Е, ти не знаєш, що там робиться. За війну — менше й менше народу. Тим то й пісеньки. Та ось почекай, тепер і до святих доберуться.

Справді „Коробушка“ кінчилася.

— Починай „Ваньку“.

Заспівач відкашлюється:

„Умер бедняжка Ванька Кронштадтский,
Долго родимый страдал,
От этой болезни мучительной, адской
Чорту он душу отдал.

С виду паршивый он был старикашка,
Весь он плечивый, хромой,

Вечно страдал он кашлем, одышкой,
И этой болезнью дурной.
Так спи же ты, чортов Ванька
Кронштадтский,
Спи, черносотенец злой.
Пусть тебя черти кромешного ада
Кормят горячей смолой“.

— Ну й співи пішли, — каже до мене Мухін. —
Торік за такі пісні прописали б різок по два-
дцять, а може й більше. А тепер — дарма. Кажуть,
і в ешельоні співали, ніхто й слова не сказав,
наче не чують.

Співи швидко надокучають. Решту дороги ми
йдемо мовчки. Пізньої ночі починаємо сходити
на гору Кікуль. Іти важко. Раз-у-раз чути лайку.
Нас зупиняють біля кухні. Вона розташована на
схилі гори, щось за триста кроків від шанців.

Тут уже стоять салдати.

— Вечерятимемо — пояснює Мухін.

Мерщій від'язуємо казанки. Усі зголодніли.

Кашовар розливає борщ.

Салдати жадібно спускають ложки в казанки,
підносять до рота й з огидою виливають з ложок
назад у казанки.

— Ти що, надумався нас мертвяками годува-
ти? — накидуються вони на кашовара. — Не чує,
як смердить?..

— Та я хіба що... — збентежено кричить ка-
шовар, поточившись від кухні. — Я що?.. при-
слали вчора цього самого япанського м'яса, я його

й варю. А що смердить, справді смердить... Та це ж не я його засмердив...

Салдати обурені. Зчиняється неймовірний галас.

— Отак усі поспіль повиздыхаємо!

— Халерою хотять заразити...

— Доміркувалися, япанським м'ясом годувати...

— Годі, намовчалися, більше мовчати не будемо...

До новоприбулих поволі приєднуються з шанців салдати, що прибігають на гук.

— Хлопці, перекидай кухню!.. — чути чийсь вигук.

— Ні, пустити її згори!

— Авжеж, з гори її!

— Та з набоем!

— Правильно!

Салдати повертають кухню, розхитують її, вона летить вниз.

Хтось на веім бігу кидає на неї гранату. Чути голосний вибух. Кухня перекидається.

Вигуки й вибух підіймають начальство. З'являється поручник Безбережний. Він щось гукає, та ніхто його не слухає.

Безнадійно махає він рукою і йде до свого бліндажу.

Поволі салдати оговтуються і йдуть до шанців.

У бліндажах ще довго точаться розмови про салдатську долю, про япанське м'ясо, про начальство, що не дбає за салдатів.

Новоприбулі розповідають, що робиться в тилу...

Уся ніч минає в розмовах.

Під ранок до сотні підвозять нову кухню. Начальство наче води в рот набрало. Кашовар каже, що більше японського м'яса не варитиме.

Удень зв'язкові передають, що майже по всіх сотнях салдати поперекидали кухні.

Уривається терпець.

Салдат уже не мовчить.

Війна зорала ґрунт.

Залізо розпеклося...

Тільки хто гостритиме різець?

Хто?

